



# ТЕМІРҚАЗЫҚ

ЕЛБАСЫ СӨЙЛЕГЕН СӨЗДЕРДІҢ ЖИНАҒЫ



Н.Ә. НАЗАРБАЕВ

# ТЕМІРҚАЗЫҚ





H 17  
N 16466

Н.Ә. НАЗАРБАЕВ

# ТЕМІРҚАЗЫҚ



Астана – 2012



ББК 67.404.6  
УДК 342  
Т 33

Т33 Темірқазық. Елбасы сөйлеген сөздердің жинағы. – Астана, 2012. – 228 бет, иллюстрацияларымен.

ISBN 978-601-7149-02-4

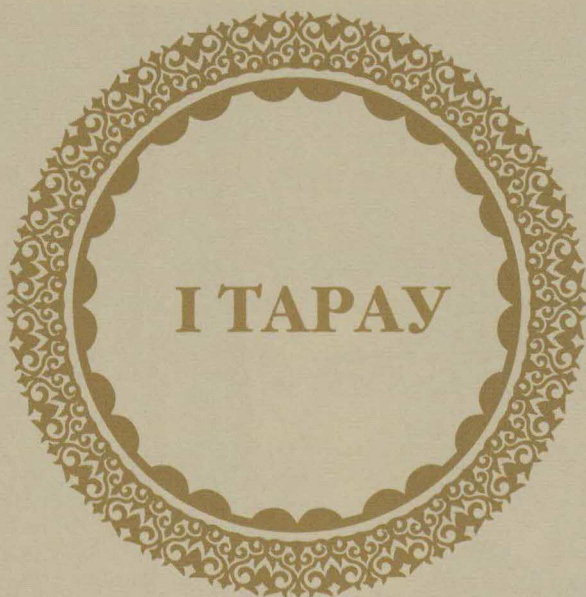
Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың мемлекеттік маңызы бар түрлі жиындарда, мерейтойларда, халықаралық форумдарда сөйлеген тарихи сөздері аз емес. Бұл сөздер елдің даму жолында өзіндік бағдарға, жол бастар ұстынға айналды. Президенттік қызметке кірісу рәсінде, мемлекеттік рәміздерді таныстыруда, ел орталығын Сарыарқа төсіне ауыстыру шешіміне орай, алғаш БҰҰ Бас Ассамблеясында сөйлеген сөздер, сондай-ақ Абай, Жамбыл мерейтойларында жасаған терең талдаулы баяндамалар, ел тарихындағы ірі тұлғаларға ескерткіштер ашу салтанаттарындағы, т.б. сөздер – барлығы Қазақстанның тәуелсіздік дәуіріндегі жылнамасы іспеттес. «Темірқазық» кітабына осы сөздер жүйеленіп, реттеліп топтастырылды. Кітап қалың оқырманға да, жоғары оқу орындарының студенттеріне де жолбасшы ретінде қызықты.

ББК 67.404.6  
УДК 342

ISBN 978-601-7149-02-4

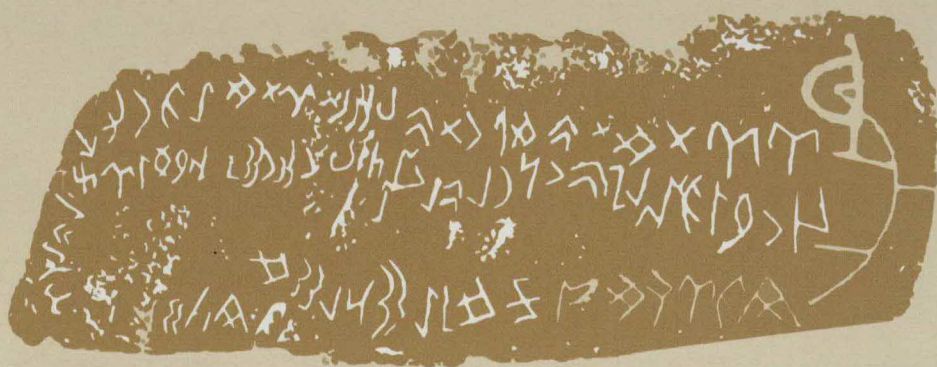
© ҚР Президентінің Баспасөз қызметі





I ТАРАУ

ТӘУЕЛСІЗДІК  
ТҮҒЫРЫ













## ПРЕЗИДЕНТТІК ҚЫЗМЕТІНЕ КІРІСУГЕ АРНАЛҒАН САЛТАНАТТЫ РӘСІМДЕ СӨЙЛЕГЕН СӨЗ

**Қадірлі халайық!  
Құрметті халық депутаттары!  
Қадірлі меймандар!**

Дана бабалар дәстүрімен осы салтанатты сәттегі сөзімді алдымен ата жұртыма, қасиетті халқыма арнаймын! Бүгінгі күн – қазақ елінің шежіресіне мәңгі енетін күн. Тарихтың талай бұралаң белесінен өтіп, бұл күнге де жетіп отырмыз.

Бәрін де көрген халықпыз, бәріне көнген халықпыз. Ежелден еркіндікті аңсап, азаттықты көксеумен келе жатқан еліміздің басына талай рет бақ та орнап, бағы да тайып, сағы да сынған, қилы кезең, зар заманға да талай ұшыраған. Айқайлап жүріп ашаршылыққа ұрынып, ұрандап жүріп ұлт мүддесін ұмытқанымыз да ақиқат.

Шүкір, кештеу де болса ес жиып, еңсе көтеріп, егеменді елдің туын да тіге бастадық. Қазақ республикасының Президентін бүкіл халық сайлағаны – осы жолдағы ең биік белестің бірі. Елдің қамын ойлайды, намысын жібермейді деп бірауыздан сенім артқандарыңыз үшін шын жүректен алғысымды айтамын.





Елім үшін, халқым үшін, Қазақстаным үшін тарихтың қай сынағына да тәуекел деп бас тігуге дайынмын. Бұл жолда ең алдымен дана халқыма, дарқан еліме, ата-бабаның аруағына сүйенемін.

Алдымызда қиын-қыстау күндер, асуы биік белдер, айбынды міндеттер тұр. Оның үдесінен шығу үшін ең алдымен бірлік, ынтымақ керек. Тілі бөлек болса да тілегі, үміті бір, тіл табысып ежелден бірге өмір сүріп келе жатқан іргелес елдермен татулық керек.

Қазақ мемлекетінің халықаралық қауымдастықта өзіне лайық орын алуы, қазақ халқының, бүкіл қазақстандықтардың бақытты, дәулетті өмір сүріп, өзіндік мәдениетін өркендетуі үшін бәрінен бұрын республикада тыныштық болғаны жөн. Тар жол, тайғақ кешуде қиындыққа төзіп, жалаң сөзге ермей, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, бір-бірімізге таяныш, сүйеніш бола білуіміз керек. «Ырыс алды – ынтымақ» дейді халқымыз. Ынтымақ артпай, ырыс артпайды. Байтақ жерімізде шынайы бауырмашылдықтың ақ туы желбіресе деп армандаймын.

Ел бірлігі қашанда мүдде бірлігінен басталады. Біздің болашағымыз Қазақстан халқының ортақ мүдделестігінде. Біз мұны көздің қарашығындай сақтауымыз керек.

Егеменді ел болудың жүгі де жеңіл болмайды. Ендігі жерде қалай өмір сүретініміз қалай еңбек ететінімізге байланысты. Дәулетті тұрмыс құрудың жұмысты жақсы істеуден басқа жолы жоқ.

Біз бастан өткеріп отырған осындай ғаламат тарихи өзгерістердің куәлары және қатысушылары болу кез-келген ұрпақтың үлесіне тие бермейді. Қазір біздің көз алдымызда әлемнің картасында жаңа мемлекеттер пайда болып, қоғамдық-саяси және экономикалық формациялар, мемлекеттік басқарудың формалары ауысуда десек, асырып айтпаған болар едік.

Тарихтың даңғыл жолынан Қазақстан да шет қалған жоқ.

Оның ежелгі жерінде көптеген мемлекеттік құрылымдар өмір сүріп, олар да адамдар сияқты басынан балалық, жастық, кәметтік







дәуірлерді өткізіп, құлдырау және күлден қайта бой көтеру дәуірлерін бастан кешірді. Тарихтың жаңа оралымы сәтінде Қазақстан халықтары өздерінің батыл таңдауын – өркениетті демократиялық қоғамды таңдап алды.

Бізге шын мәнінде өмірдің әлеуметтік-экономикалық құрылымын түбегейлі түрде ауыстыру міндеті тұр. Ал ол тарих айқын танытқанындай, тек бірыңғай идеямен ғана, сол үшін адамдар уақытша қиындықтарға, тіпті жекелеген сәтсіздіктерге дайын болу ниеті итермелеген қоғамда ғана ойдағыдай өтеді.

Біз үшін бұл идея – еркін егеменді демократиялық Қазақстан мемлекеті. Республика азаматтары қазақтың мың жылдық тарихында тұңғыш рет өз Президентін бүкіл халық болып сайлай отырып, сол үшін желтоқсанның 1-інде дауыс берген болатын. Егемендік туралы айтқанда мен Қазақстан тұйықталған жүйе болуға дайындалып жатыр дегенді айтып тұрғаным жоқ. Мұның өзі саяси және экономикалық дербестікті жүзеге асыру мүмкіндіктеріне зиянды әсер ететіні айқын болар еді. Тағдырдың өзі республикаға Азия мен Еуропа, Батыс пен Шығыстың ұлы мәдениеттері арасындағы өзіндік көпір болуды жазған. Қазақстанның мұндай жағдайының бірегейлігі мен қайталанбастығын XVIII ғасырдың ортасында бөлшектелген Қазақ мемлекеттігін қалпына келтіріп, іргелес жатқан мемлекеттермен тату көршілік қатынастарды жолға қоя білген кемеңгер Абылай түсінген болатын. Мұны оның ісін жалғастырған кейінгі ұрпақтар да түсінді.

Қазір қоғам үшін дағдарысты жағдайда – екі дәуірдің шекарасында уақыт факторы зор рөл атқарады. Бұрынғы федерацияның республикалары арасындағы ұлғайып келе жатқан шиеленіс, таяу айларда біз кездесетін проблемалардың өткірлігі ырғалып-жырғалуға уақыт қалдырмай, шапшаң, батыл да айқын іс-қимыл жасауға мәжбүр етуде.

Что означает, например, отсутствие возможности реализовать себя, Тарихтың бізге өндірістік қатынастарды түбегейлі өзгертуден







басқа ешқандай таңдауды қалдырмағаны қазір әрбір дерлік адамға айқын. Бірақ нарық экономикасына бұрылудың ғаламат күрделілігі де біздің әрқайсымызға айқын болып отыр. Алайда қазір жүзеге асырылып жатқан шаралар жеткіліксіз. Олардың кейбіреулері шектеулі, екіншілері жартыкеш, үшіншілері консервативтік күштердің жасырын және айқын тежеуіне, ескі әміршіл-әкімшіл жүйе қалдығының саботажына тап болып отыр. Бізге әлеуметтік-экономикалық жағдайды тұрақтыландыру үшін түбегейлі, бір-бірімен байланысты шараларды шұғыл жүзеге асыру қажет, өйткені қазіргі кезде дағдарыс өзінің қыл үстіндегі шегіне жақындап келді.

Соның өзінде түбегейлі бағытты жаппай қирату және бүлдірумен шендестіруге болмайды. Олардың бәрін біз бастан кешірдік. Зиянмен жұмыс істейтін кәсіпорындар мен шаруашылықтарды қайта құру керек, өйткені экономикалық мақсаткерлік тегін ақшаны қылғи беретін дотациялық сүзгімен сыйыспайды. Бірақ мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру мемлекет меншігін толық жоюды, ал фермер шаруашылығын қолдау жаппай коллективсіздендіру дегенді білдірмейді. Бізге өткен күннен пайдалы нәрсе аз тигенімен, алайда шындығында бағалы тәжірибені, сондай-ақ тарихи байланыстарды да мұқият сақтау керек. Мен бұрынғы федерация республикаларының қалыптасқан интеграциялық байланыстарының, тиімді экономикалық қоғамдастығының мәні, олардың саяси Одағын сақтау туралы бірнеше рет айтқанмын және қайталап айтуды артық санамаймын.

Ашығын айтқым келеді: жаңа Одақтық шартқа қол қою, экономикалық қоғамдастық құру болашағы бүгін қай кездегіден де проблемалы болып отыр. Бұлай болғанына біз кінәлі емеспіз. Менің терең өкінішіме қарай, бірқатар республикалардың басшы буынында кейбіреулер егемендікті жеке-дара билікпен шендестіре бастады. Ресей, Украина және Беларусь басшыларының мәлімдемесі, олар қол қойған тәуелсіз мемлекеттер достық одағын құру туралы келісім





тым тосын болды. Үш республика лидерлері қабылдаған шешім оларға ізін суытпай үзілді-кесілді баға беру үшін тым елеулі. Алайда Қазақстан оқиғаның қандай да болсын өріс алуына әзір болуға тиіс. Біз дербес өмір сүре аламыз. Бұл үшін бізде қажетті экономикалық потенциал, аса бай табиғат ресурсы, ал ең бастысы – жұмысшылар мен шаруалардың білікті отряды, дарынды ғалымдар мен инженерлер бар. Бізде туған республикасын гүлдендіру үшін қызмет етуге әзір тамаша шығармашылық интеллигенция мен жастар бар.

Сонымен бірге біз бұрынғысынша тарихтың объективті барысына сүйенген интеграциялық процестердің жақтаушысы болып қалып отырмыз. Бізге бірінші кезекте қандай шаралар қолдану қажет?

Саясатта – билікті айқын болумен байланысты қадамдар, көлбеу президенттік құрылымдар құру, ал ол атқару органдарын басқарудың үйлесімді жүйесін жасауға мүмкіндік береді. Бұл – депутаттық корпус пен жергілікті Кеңестердің далиып кеткен аппаратын біршама қысқарту қажеттігіне байланысты республика Жоғарғы Кеңесін кәсіби парламент етіп объективті түрде қалыптастыру.

Бұл – саяси пікір алуандығына қолдау көрсете отырып, республиканың аумақтық тұтастығына қарсы бағытталған экстремизм мен ұлттық дұрдараздықты, жікшілдікті уағыздаушы партиялар мен қозғалыстардың қызметіне сөзсіз тыйым салу.

Бұл – құқық тәртібін нығайту мен заңдылықты сақтау жөніндегі батыл іс-әрекеттер.

Бұл – барлық қазақстандықтар құқығының теңдігі негізінде ұлтаралық келісімді сақтау, мемлекеттік саясаттың іргелі принципін ретінде саяси тұрақтылықтың басымдығы.

Осындай саяси іргетассыз Қазақстанды қазіргі заманғы өркеніеттің арнасына қосу, бағаны бейтараптандыруды, қаржы жағынан сауықтыруды, жекешелендіруді, нарықтық инфрақұрылымды құруды, меншіктің барлық түрлерінің тең құқылығын көздейтін







терең экономикалық өзгерістерді жүзеге асыру мүмкін емес. Коллективтік және жеке кәсіпкерлік жолындағы кез-келген бюрократтық бөгетті жою маңызды, ал олар экономикалық гүлденудің басты қозғаушыларының бірі болуы керек.

Егеменді Қазақстанды іс жүзінде халықаралық қатынастардың дербес субъектісіне, дүниежүзілік экономикалық, кеңістіктің белсенді әрекет етуші ұйымына айналдыру керек. Республиканың географиялық жағдайы және әлеуметтік потенциалы Қазақстанның Азия-Тынық мұхит және, сондай-ақ, Еуроатлантикалық аймаққа қарай бағдар ұстауына ықпал жасайды. Бізге ашық тұрпаттағы нарықты қалыптастыру қажет, шетелдік инвестицияларды халық шаруашылығындағы түбегейлі құрылымдық өзгерістердің маңызды факторына айналдыру, алтын запасын және валюта қорын барынша ұлғайту қажет.

Осыған байланысты мемлекет меншігінен алу және мемлекеттік меншікті жекешелендіру, концессияларды құру процестеріне шетелдік капиталды қатыстыруға жіберу ниетіміз бар екенін де айтқым келеді.

Қаржы және материалдық мүмкіндіктердің шектеулі екеніне қарамастан, біз әлеуметтік жағынан қорғалмаған және халықтың өте шетін бөлігі: зейнеткерлерге, мүгедектерге, жетімдерге, көпбалалы отбасыларға, оқушыларға қолдау көрсетудің айқын бағытын жүргізетін боламыз.

Мен экономиканы дамыта отырып, Қазақстанның табиғи байлықтарына ықтияттықпен қарау, қазіргі және болашақ ұрпақтардың мүддесі үшін экологиялық бағдарламаларды жүзеге асыру принципті маңызды деп санаймын.

Менің сайлау қарсаңындағы тұғырнамамды тыңдай отырып, адамдар сол бір ғана сұрақты – «Сіздің ойлағандарыңызды жүзеге асыру мүмкін бе, егер жергілікті жердегі батысшылардың көпшілігі тіпті сөз жүзінде Сізді қолдай отырып, іс жүзінде ескіге жармасып







және нарыққа көшуді қалай да тежейтін болса ше?» деген сұрақты жиі-жиі қойды. Мұнымен келісіп қана қою жеткіліксіз. Нарық экономикасына саналы түрде қарсы болғандардың қатарына реформаны жүзеге асыруға қабілетсіз, қолына билік берілген даңғойларды қосу керек, олардың іске лауазымдық құлшынысы экономикалық білгірлігінің орнын баса алмайды. Мен үшін мәселенің шешімі біреу-ақ: республиканың болашаққа қарай үрдіс ұмтылысын қамтамасыз ете алатын жас басшылардың шоғыры қажет.

Біздің әрқайсымыз өтпелі кезеңнің қиындықтары – бағаның өсуі, ақшаның құнсыздануы, тапшылық, тұрмыс деңгейінің төмендеуі сияқты қиындықтарды өз басымыздан өткеріп отырмыз. Біздің төңірегіміздегі өмірдің өзі онша жайлы емес. Сайлау қарсаңындағы кездесулерде айтқанымдағыдай, бұл жағдайдың өзі шапшаң түзеліп кетеді деп айтпаймын және уәде бере алмаймын. Егер мен осыны айтпасам, онда сіздердің алдарыңызда ағымнан жарылмаған болар едім. Біз тістеніп алып, ертеңгі күнге деген сеніммен осының бәрінен де өтуіміз керек. Түркияда да, Оңтүстік Кореяда да осылай болды, Сингапурда да осылай болған. Мақсатты білу, мүдделердің ортақтығы және іс-қимылдың бірлігі осы елдердің халықтарына қазіргі кезде экономикалық ғажайыпты жүзеге асыруға көмектесті. Қазір осыны Шығыс Еуропа елдері бастан кешіруде.

Біздің үлесімізге тарихи мүмкіндіктің тиіп отырғанын түйсіну қажет, оны біз қолдан шығарып алмауға тиіспіз. Мен бұрынғы ұрпақтардың дәстүрлері мен даналығын бойына дарытқан, жасампаздықтың рәсуә болмаған күш-қайратын шоғырландырған, интернационализмнің, ұлттық және азаматтық келісімнің мол тәжірибесін жинақтаған қазақ ұлтын айтып тұрмын, ол өзінің аймағындағы тұрақтылық пен тыныштықтың кепілі ретіндегі ұлы миссияны өз мойнына ала алады және алуға тиіс, сөйтіп, дүниежүзілік қоғамдастыққа лайықты түрде кіруге тиіс.

Желтоқсанның 1-інде сайлау учаскелерінде жай ғана дауыс беру болған жоқ. Ол қазақтардың, орыстардың, украиндардың,





корейлердің, немістердің, ұйғырлардың – біртұтас командамен қазіргі шиеленісті уақыт арқылы біздің республиканың салауатты болашағына жол ашуды ұйғарғандардың барлығының жаңа туысқандық қауымын құру негізін қалады.

### **Құрметті отандастар!**

Мен сіздер Қазақстан Президентін бірінші бүкілхалықтық сайлауда маған көрсеткен жоғары сенім мен зор құрметті толық көлемінде сезінемін. Әртүрлі ұлттар мен әлеуметтік жіктердің, қоғамдық қозғалыстар мен партиялардың, діни қауымдардың өкілдері болып табылатын сайлаушылардың, – маған және мен ұсынған бағдарламаны қолдағандардың барлығына шын жүректен алғыс білдіргім келеді. Бүкілхалықтық сенім мандаты – бұл іс-қимыл жасау құқығы ғана емес, сондай-ақ Президенттің бүкіл халық алдындағы зор жауапкершілігі де. Сондықтан мен сіздердің қолдау көрсететіндеріңізге, республиканың бірінші вице-президенті Ерік Мағзұмұлы Асанбаевтың, халық депутаттарының тірегіне үміт артамын. Сіздердің арман-мүдделеріңіз бен үміттеріңізді ақтау үшін мүмкін нәрсенің бәрін істеуге уәде беремін.

Мен біздің Қазақстан территориясында жоғары дамыған полиэтникалық өркениет құра алатынымызға сенемін, онда қазақ ұлты қайта түлейтін болады, оған енетін барлық ұлттар мен ұлыс өкілдері өздерін еркін сезінетін болады.

Сапарымыз сәтті болсын!

*Алматы, 10 желтоқсан, 1991 жыл*







అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం



అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం



అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం అనంతం







## ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖАҢА МЕМЛЕКЕТТІК РӘМІЗДЕРІН ТАНЫСТЫРУ САЛТАНАТЫНДА СӨЙЛЕГЕН СӨЗ

### Қадірлі отандастар!

Біз бүгін аса маңызды тарихи оқиғаны бастан кешіп отырмыз. Бәріміз асыға, сарғая күткен күн енді тарих жылнамасына енетін болады.

Жиырмасыншы ғасырдың тоқсаныншы жылдары қазақ елінің шежіресінен ойып тұрып орын алатынына күмән жоқ. Өйткені, бұл кезең – ежелден еркін жүріп, еркін тұрып үйренген бұл халықтың басқа түскен бұғалықты серпіп тастап, егемен ел, тәуелсіз мемлекет болуға бет бұрған кезеңі; өйткені, бұл кезең – жаншылып қалған ұлттық сананың, жасып қалған ұлттық рухтың, қасиетіне сөз жетпес ана тіліміздің, қиын-қыстау тұстарда медет болған дініміздің, не ықылым замандардан келе жатқан ата дәстүріміздің дүр сілкініп, түлеп сала берген кезеңі; өйткені, бұл кезең – қазақ халқын, Қазақстан Республикасын дүйім дүние түгел танып, өркениетті әлемнің ең мәртебелі халықаралық қауымдастығы – Біріккен Ұлттар Ұйымына толық құқылы мүше болып қабылданған кезеңі.

Иә, қадірлі бауырлар, осының бәрі де – айналасы екі-үш жылдың жемісі. Сәтін салса, суқ көзден, суық сөзден сақтаса, қазір халықты қинап тұрған жоқшылық та, қымбатшылық та өтер деп кәміл сенемін. Олай дейтініміз – тағдырдың талай-талай теперішіне төзіп,





дала өмірінің даналығын санаға сіңірген ұлтымыз бар, бір-бірімен қоңсы қонып, сыралғы болып кеткен, ежелден татулықты ту еткен көпұлтты халқымыз бар. Олай дейтінім – ата-бабаларымыздың ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен қорғап қалған ұлан-байтақ жеріміз, сол жердің астында да, үстінде де тұнып жатқан байлығымыз бар. Олай дейтінім – бізде туған еліміздің егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының жан-жақты ойластырылған стратегиясы бар. Бұл жөніндегі тұжырымдарымды мен жақында баспасөзде жариялағанымды жақсы білесіздер.

Тәуелсіз мемлекет, егемен ел болудың қыруар қиындығы, ерекше жауапкершілігімен қатар бірқатар шарттары, басты-басты белгілері бар екені мәлім. Солардың арасында елдің елдігін танытып тұратын айрықша мәнділері – Жалау, Елтаңба және Әнұран.

Бүтінгі салтанатты мәжіліске бізді алдыңғы күні Жоғарғы Кеңесіміз қабылдаған тарихи шешімдер жиып отыр. Енді тәуелсіз Қазақстанның өзінің мемлекеттік символдары, яғни, айшықты нышандары бар. Республика Конституциясын бірінші оқылымында қабылдау, мемлекеттік нышандарымызды бекіту арқылы біз еліміздің қоғамдық-саяси құрылысының дамуындағы маңызды кезеңіне – оның конституциялық тұрғыдан хатталу кезеңіне аяқ басып отырмыз. Қазақ елінің тәуелсіздігі осыдан жарты жыл бұрын жарияланғанымен, мойындалғанымен, жүзеге аса бастағанымен, оның тайға таңба басқандай айқын танылатын белгілеріне енді ғана ие болып отырмыз. Осы қуанышымыз құтты болсын!

Бұл жерде мемлекеттік айшықты нышандарды қайтадан жасау не үшін қажет болғанын айтып жату артық деп ойлаймын. Жаңа нышандарды дүниеге келтіру оңайға түспегені белгілі. Осы орайлы сәтті пайдаланып, Қазақстан Республикасының Президенті ретінде еліміздің мемлекеттік нышандарын жасауға атсалысқан, ой қосқан, жанашырлық танытқан, тілектестік білдірген, көмек көрсеткен азаматтардың баршасына алғысымды айтқым келеді.

«Кеңесіп пішкен тон келте болмайды», – деген ғой бабаларымыз. Расында да, құрамына халық қалаулылары, ғылым мен мәдениеттің







белді өкілдері, зиялы қауым енген арнаулы комиссияның жұмысы жемісті болды деп айтуға әбден негіз бар.

Жаңа Жалау мен Елтаңбаны қабылдау, Әнұранның әуені жөнінде бір ұйғарымға келу халық депутаттарының тарихи жауапкершілікті терең сезінуінің, ұлттық дәстүрлерге құрметпен қарауының арқасы екенін айрықша атап айтқым келеді. Сессиядағы күні бойғы ақылдасу республиканың ішкі-сыртқы саясатының темірқазығына айналған бейбітшілік, ынтымақ, ізгілік пен келісім рухын өнер тілінде бейнелейтін нышандарды дәл табуға қол жеткізді.

Жаңа ғана мен тізерлеп тағзым еткен, шашағынан сүйген Жалаудың түсін дәл табу оңай болған жоқ. Он ойланып, жүз толғана келіп тоқтаған осы зеңгір көк түстің мағынасы өте терең. Мұнда біздің ашық аспанды, яғни бейбіт күнді айшықтайтын кіршіксіз көңіліміз бар, мұнда көкті Тәңір тұтқан ата-бабаларымыздың арман-аңсары бар, мұнда біздің халқымыздың біртектілігін, мемлекетіміздің бөлінбейтінін білдіретін ұлы Тұтастық идеясы бар.

Мына алтын күн алаулаған зеңгір аспанның аясында баяу қалықтаған дала бүркіті, қиял бүркіті, арман арқалаған алтын бүркіт қазақтың қыран көңілін, дарқан да ақ, бітімшіл де бейбіт көңілін шырқау биікке алып шыққандай. Мазмұнына өрнегі жарасқан тәуелсіздіктің қасиетті туы мәңгі желбіресін, күніміз мәңгі сөнбесін!

Елтаңбамыз да көп көңілінен шығады деп ойлаймын. Ұлттық рухты осыншама кемел жеткізген Елтаңба әлемде сирек кездеседі десек те, артық болмас. Қазақ өмірінің ұлы белгісі – шаңырақтан тараған таң шапағындай уықтар аясындағы ай мүйізді, алтын қанатты ғажайып пырақтар халқымыздың болашаққа ұмтылған асқақ арманының бейнесіндей болып көрінеді. Қос пырақтың ортақ шаңырақты қанатымен қорғап тұрғаны да көп ой салады. Елтаңбада өте-мөте келісті көркемдік шешімін тапқан ұлы идея – Еркіндік идеясы біздің есімізге қазақтың: «Отан үшін күрес – ерге тиген үлес» деген қанатты сөзін салып тұратын болсын. Айбынымызды асырып, рухымызды аспандатар Елтаңбамыз құтты болсын!





Сессия мәжілісінде Әнұран жөнінде пікірталас болған жоқ. Мұқан Төлебаев, Евгений Брусилловский, Латиф Хамиди жазған бәріңізге белгілі Әнұран бірауыздан қабылданды. Мұның өзі біздің белгілі композиторларымыздың сол кездің өзінде-ақ Әнұранның барлық талаптарына жауап бере алатын әрі салтанатты, әрі сазды, әрі асқақ, әрі аяулы әуен жазғанын, өнердің өміршең де өрелі туындысын дүниеге әкелгенін көрсетеді. Оған жаңа ғана өздеріңіз куә болдыңыздар. Әнұранның сөзі қазірше көңілден шыға қоймағандықтан конкурс жалғаса беретін болып белгіленді. Қазақтай ақын халық өзінің Әнұранына лайықты сөз жаза алатынына күмән жоқ.

### **Ардақты ағайын!**

Бүгінде өз тағдырын өзі айқындаған қазақ ұлтының жас егеменді мемлекеті, Қазақстанның бүкіл халқы мен экономикасы жаңаша жағдайда тұр. Қазіргідей алмағайып заманда, күрмеуі көп күрделі дүниеде ешкімге есемізді жібермеу үшін, өз сыбағамыз өзімізге бұйыруы үшін бізге ерекше ауызбірлік керек, ерекше жауапкершілік керек, ерекше парасаттылық керек, ерекше еңбекқорлық керек.

Міне, жаңарған Жалауы, Елтаңбасы, Әнұраны бар ел болдық. Бүгінгі салтанатта тек жаңа мемлекеттік нышандарды елге жария ету рәсімі ретінде қарамасақ деймін. Жалауымыз, Елтаңбамыз, Әнұранымыз біздің халқымызды, көп ұлтты Қазақстан жұртшылығын ортақ мақсатқа жұмылдырып, қасиетті істерге шақырып, жігерлендіріп, рухтандырып тұрса деймін.

Біз тәуелсіздікке аңсап, зарығып жеттік. Енді сол тәуелсіздіктің қасиетті белгілерін де ерекше қадірлеуіміз, қастерлеуіміз керек. Әрбір азамат Қазақстанның Жалауын, Елтаңбасын, Әнұранын тұмардай қасиет тұтуы қажет. Елдігіміздің сыналатын бір тұсы осы.

Қуанышымыз құтты болсын!

Ұзағынан сүйіндірсін!

*Алматы қаласы, 5 маусым, 1992 жыл*







တနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေ



တနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေ



တနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေတနင်္ဂနွေ







## БІРІККЕН ҰЛТТАР ҰЙЫМЫ БАС АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ 47-СЕССИЯСЫНДА СӨЙЛЕГЕН СӨЗ

### **Құрметті ханымдар мен мырзалар!**

Осының алдындағы сессияда Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымының мүшелігіне бірауыздан қабылданды. Мен республика халқының атынан осы қадам үшін терең алғыс сезімін білдіремін және Қазақстан Республикасы бейбітшілік сүйгіш мемлекет ретінде БҰҰ-ның Жарғысында көрсетілген міндеттемелерді толығымен орындауға қабілетті екенін, осы беделді халықаралық ұйымның қызметінің барлық саласына сындарлы үлес қосатындығын мәлімдеймін.

Осы заманғы дүниежүзілік тәртіпті қазірдің өзінде БҰҰ-ның көмегіңіз қарастыру қиын. Бүкіл дүниежүзілік қоғамдастық осы сипаты үшін ерекше халықаралық институтқа зор үміт артып отыр, ал олардың ең бастысы – тұрақтылық пен қауіпсіздіктің сенімді механизмдерін құру.

Қоғамдық-саяси тұрақтылықты ұстап тұрудың шарттарымен бірге, сондай-ақ, терең болжамдық талдауды талап ететін қазіргі проблемалар да маңызды орын алады.

Осылайша, шекаралар жөніндегі мәселе – кез келген сәтте жарылуы мүмкін оқ-дәрі қоймасы сияқты екенін түсіну қиын емес. Оның үстіне, бұл жарылатын болса, ол тек отпен ойнаушыны ғана емес, осы отты тұтатушыдан аулақ тұрғандарды да қоса алып кететіні белгілі.





Менің ойымша, қазіргі қалыптасқан шекараларды қайта қарау жөніндегі жасалған бір қадамның өзі салдарын болжап білуге болмайтын геосаяси тізбекті реакциясын тудыратыны айқын. Мемлекет аумақтарының мызғымастық қағидатының маңызы туралы айта келіп, сондай-ақ бүгін аз ұлттардың құқығы көбіне ұлттардың өзін өзі билеу құқығымен, тіпті өз алдына дербес мемлекеттер құру құқығымен бірдей қарастырылып жүргенін атап көрсеткім келеді. Егер мұндай көзқарасты ұстанатын болсақ, онда, болжаммен алғанда, бүкіл дүние жүзінде бірнеше мыңдаған ергежейлі егемен мемлекеттер пайда болуы мүмкін. Мұндай жағдай принципті әбден шегіне жеткізе дәріптеудің айқын көрінісі болып табылады. Бүгінгі таңда аз ұлттардың құқықтарына әділ назар аударып отырған дүниежүзілік қоғамдастық демократия мен бейбітшіліктің салтанаты негізінде адам құқығының және ұлттар құқығының салтанат құруы үшін олардың өлшемдерін айқын белгілеуі тиіс екендігіне кәміл сенемін. Әйтпесе, ұлттардың өзін өзі билеу құқығын желеу етіп, кез келген көпұлтты мемлекеттердің тұтастығына күмән келтіріледі және жегідей жейтін сепаратизмнің ұшы-қиыры болмайды.

Сонымен бір мезгілде ХХІ ғасырдың алыс көкжиегіне көз тастай отырып және ықтимал шиеленістің ошақтарын болжай отырып, елеулі аландаушылық туғызып отырған бірқатар мәселелердің арасынан бүкіл дүниежүзілік қоғамдастықтың алдына Орталық Азия аймағындағы су проблемасын қойғым келеді. Уақыт өте келе ол ежелгі құрлықтың қақ жүрегінде қауіпті алауыздықтардың көзіне айналуы мүмкін. Қазірдің өзінде Орталық Азияны су ресурстарымен қамтамасыз ету проблемасын кезең-кезеңімен тиімді шешуді көздейтін БҰҰ-ның арнаулы жобаларын жедел жасау қажет деп ойлаймын.

Батыс-Шығыс белдеуі бойынша геосаяси шиеленістің бәсеңдеуі және Солтүстік-Оңтүстік белдеуінде қауіпті егесудің өрістеуі жалпыға бірдей танылған факті екенін айтуға тиіспін. Алайда, екінші қайшылықтың пайда болуы мен шиеленісуі бірінші мәселенің көкейкесті маңызын төмендете алмақ емес. Шығыс пен батыс







арасындағы қарым-қатынастардың көп жылдар бойғы күрделілігі бұрынғы Кеңес Одағының ыдырауымен бірге жойыла алмайды.

Осыған байланысты ескерту дипломатиясы, бейбітшілікті орнату, қолдау және нығайту жөніндегі ұсынылып отырған күш-жігерлерді әлемдік өзара іс-әрекеттердің бір бағыттары бойынша тең жағдайда бөлу қажет деп ойлаймын. Бұл мәселені атап көрсетіп отырған себебім, мұнда қазірдің өзінде кейбір қиғаштықтар байқалуда.

Соңғы айлардағы фактілерге сүйенсек, БҰҰ-ның күш-жігері саяси және әскери-саяси сипатта басым көрініп отыр. Бұл ретте көтермелеу мен ынталандырудан гөрі тыйым салу әдістерін қолдану көбірек байқалады. Бұл шаралар жеңіл-желпі шиеленістерді бәсеңдетуге бағытталса да, әзірше пайда болып, етек жайып бара жатқан жанжалдың терең мәнді негізіне ешбір ықпал ете алмай отыр.

Жақында осы мінберден аталған жанжалдардың шынайы себептері көрсетілген болатын: әлемдегі ең бай адамдардың 20 проценті (Солтүстік және Батыс елдерінде) дүниежүзілік жалпы табыстың 83 процентін, ал ең кедей адамдардың 20 проценті (Оңтүстік және Шығыс елдерінде) тек оның 1,4 процентін тұтынады екен.

Көрініп отырғанындай, аса бай «жиырмалық» табысы мен ең кедей «жиырмалық» табысының ара қатынасы 60:1 болып отыр.

Осы 60:1 қатынасын мен «әлемдік теңсіздік формуласы» деп атар едім. Міне, осы айырмашылық азаймайынша, біз жанжалдарды барынша болдырмау үшін нақты негіз жасай алмаймыз. Түптеп келгенде, әңгіме аса дәулетті «жиырмалықтың» табыстарын кедей елдердің пайдасына қарай қайта бөлу туралы болып отырмағанын атап көрсетейін. «60:1» формуласы «Әлемдік теңсіздік формуласын» аса дәулетті «жиырмалықтың» табыстарын азайту жолымен емес, қайта аса кедейлердің табыстарын осы елдердің өзін өзі дамытуы бойынша ғылыми түрде ұйымдасқан көмектің есебінен өсіру арқылы өзгерту керек.

Бәлкім, БҰҰ-ның күш-жігерінің бағытын жанжалдарды шынайы болдырмауға, олардың тереңде жатқан қайнар көзіне қарай қайта бағдарлау туралы ойлануға тура келер.





Мұнда іс жүзінде қандай қадамдар жасауға болар еді? БҰҰ Бас хатшысының қаржы-қаражатының аздығына байланысты Біріккен Ұлттар Ұйымының бейбітшілік күш-жігерін өрістетуге кедергі келтіріп отырған басты проблемаға байланысты мазасыздық сезімі маған түсінікті.

Біріккен Ұлттар Ұйымының бейбітшілік орнатып, оны сақтау және нығайту жөніндегі шығындарын жыл сайын өсіре түсіру қажеттігі айқын болып отыр. Бірақ мұны қалай істеу керек?

1992 жылға дейін БҰҰ бейбітшілікті сақтауға шамамен 3,3 миллиард АҚШ долларын жұмсап келгені, ал оның барлық елдердегі қорғанысқа бөлінетін жалпы жылдық шығынның тіпті бір пайызы болмағаны мәлім. Өткен онжылдықтың соңында бұл шамамен 1 триллион долларға жетті.

Мен барлық үкіметтерге өздерінің ізгі ниеттерін көрсету ретінде «1 қосу 1» формуласы бойынша БҰҰ-ның бейбітшіл күш-жігері қорын құра бастауды ұсынамын.

Бұл формула әр мемлекет оған өзінің қорғаныс бюджетінің 1 процентін бере отырып, жыл сайын өзінің қаржы аударуын сол 1 процентке өсіріп отырады дегенді білдіреді. Сөйтіп, он жылдан кейін осы бейбітшіл сома он есе өседі. Бұл акция дүние жүзі қоғамдастығының әрбір мүшесінің ұлттық қауіпсіздігіне ешқандай нұқсан келтірмей, қайта нақты нығайтады деп ойлаймын.

Осы жерде Шығыстың көне әпсанасын еске ала кеткен орынды болар. Ол адамдардың қалай күш сынасқаны туралы. Біреуі білегі мен жудырығына сүйенсе, екіншісі бас сүйегінің мықтылығына, үшіншісі желаяқтығына, төртіншісі тілінің өткірлігіне сенеді. Бірақ бір дана адам күш атасы жүректе екенін еске салып, оларды кеңпейілділік танытуға шақырады. Менің ұсынысымды жүзеге асырудың деңгейі де әрбір елдің кеңпейілділігімен айқындалып, жалпыға бірдей бейбітшілік игілігі жолындағы өзіндік бір жарыс болмақ. Қазақстан Республикасы оны кідіртпей бастауға әзір.

Бұл ретте, әлбетте, мемлекеттердің БҰҰ-ның бейбітшіл күш-жігері қорына қатысуының басқа да формаларын көздеуге болады.







Тоқталып өтпек болған екінші мәселем – біздің құрлықтағы, Азия немесе кең мағынасында алғанда Еуразиядағы бейбітшілік пен қауіпсіздік проблемалары. Әңгіме Қазақстан Республикасының Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары бойынша кеңес өткізу жөніндегі бастамасы туралы болып отыр.

Біздің континентте Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі ұйым сияқты Азиядағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық құрылымдарын құру идеясы көптен бері айтылуда, бірақ әзірге кең қолдауға ие болмай келеді.

Америкадағы, Африкадағы, Еуропадағы континенттік ұйымдар қызметінің пайдалы тәжірибесі Азияны өзара іс-қимыл мен ынтымақтастықтың біртұтас органдарын құруға итермелеуі керек сияқты еді. Алайда бұлай болмай отыр және оның біршама нақты негіздері де бар.

Саясатшылар мен талдау жасаушылар тобындағы Азияда қауіпсіздік және ынтымақтастық құрылымын құру идеясын сынаушылар мынадай басты дәлелдерді көлденең тартады. Азия елдерінің географиялық, тарихи, экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени әрқелкілік деңгейі Еуропа, Америка және Африка елдерімен салыстырғанда анағұрлым жоғары. Экономикалық және саяси негіздің осындай әрқелкілігі, әлбетте, ұжымдық қауіпсіздіктің континенттік құрылымдарын құруға кедергі жасап отыр.

Бұған Шығыстың «Алыс жолдың өзі де алғашқы қадамнан басталады» деген мақалымен толық жауап беруге болады. Ұжымдық қауіпсіздіктің біртұтас азиялық құрылымына осы аталған барлық іс-әрекеттер түрлері бойынша бірден бағыт алу міндетті емес. Бастапқыда әлдебіреуінен, айталық, әскери-саяси немесе экономикалық саладағы әрқелкілікті теңестіруден бастап, содан кейін ынтымақтастықтың басқа салалары бойынша да ортақ көзқарастарды іздестіру жеткілікті болар еді.

Мұндай континенттік құрылымға қарай қозғалыс ұзақ та кезең-кезеңді болуы мүмкін.

Мұндай қозғалыс мынадай схема бойынша өте алар еді: ынтымақтастықтың жекелеген түрлері бойынша аймақтық және





континенттік құрылымдар мен коалициялар арқылы «екіжақты қатынастардан» бастап (сенім шаралары мен ұжымдық қауіпсіздік, ізгілік, экономикалық, мәдени өзара іс-қимыл шараларын әзірлеу) ынтымақтастықтың кең көлемді проблемалары бойынша ортақ құрылымдық органдарын құруға дейін.

Бұл прогрестің перспективалары, оның негіздері былайша көріне алар еді:

1-кезең. Азияда өзара ықпалдастық пен сенім шаралары бойынша кеңес ұйымдастырып, өткізу жөніндегі әзірлік жұмыстары. Болжамды мерзімі – 1992-1995 жылдар.

2-кезең. Азияда өзара ықпалдастық пен сенім шаралары бойынша Азия кеңесінің жұмысын жандандыру, оның мүшелерінің санын арттыру, оны Азиядағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық жөніндегі кеңес шеңберіне және тәртібіне көшіру, еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі кеңес үлгісі бойынша жалпыазиялық құрылымдар құру. Болжамды мерзімі – 1994-1998 жылдар.

3-кезең. Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық жөніндегі кеңес және Азиядағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық жөніндегі кеңес арасындағы өзара іс-қимылдардың тұрақты құрылымдарын айқындау, дамыту және баянды ету. Ынтымақтастықтың жекелеген бағыттары бойынша құрлықаралық органдар құру. Болжамды мерзімі – 1998-2000 жылдар.

4-кезең. Еуразияда қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі біртұтас континентаралық кеңес құру. Азия, Еуропа, Африка және Америка ұжымдық қауіпсіздігінің континенттің жүйелері арасында тұрақты іс-қимылдар жасау механизмін құру. Бұдан арғы перспективада – бүкіл дүниежүзілік ұжымдық қауіпсіздік пен ынтымақтастықтың біртұтас жүйесін құру. Болжамды мерзімі – 2000-2005 жылдар.

Біз Азияда, ғажайып жерде тұрамыз. Әлемнің барлық ірі діндері – иудаизм, буддизм, христиан, ислам діндері біздің континенттің қасиетті топырағында пайда болған. Адамзаттың бүкіл рухани ұстаздары – Лао Цзы мен Гуатама Буддадан, Иисус Христ пен







Мұхамедтен бастап, осы заманның Махатма Гандидің дәрежесіне дейінгі асқар ойлы данышпандары біздің топырағымыздан шыққан. Сондықтан Азия ғасырлар бойына жинақталған рухани тәжірибесін неліктен ой елегінен өткізбеуі керек?!

Осыған байланысты жанжалдарды ерте кезінде анықтау және ескерту (алдын алу) дипломатиясы туралы идея бұрынғы кеңес федерациясында тікелей нақты іске асуы мүмкін деп ойлаймын.

Бірінші кезекте әңгіме ТМД-да қалыптасқан «тұрақтылық аймақтарын» нығайту және жанжал көздеріндегі шиеленісті бәсеңдету есебінен олардың шекарасын біртіндеп кеңейту туралы болып отыр. Осы мақсатта мен Біріккен Ұлттар Ұйымының Орталық Азиядағы ескерту (алдын алу) дипломатиясы жөніндегі аймақтық орталығын (немесе комиссиясын) құруды ұсынамын. Бұл орталықтың (комиссияның) штаб-пәтерін біздің мемлекетіміздің астанасы – Алматыға орналастыруға болар еді.

Және, ақыр соңында, экология мен айналадағы ортаны қорғаудың өмірлік маңызды мәселелеріне тоқталғым келеді. Қазақстан үшін бұл проблемалар кем дегенде екі сөзге – Арал және Семей проблемасына келіп саяды.

Тартылып бара жатқан Арал теңізі – шұғыл әрі көлемді халықаралық көмекті қажет ететін экологиялық апат аймағы. 150 миллион тонна тұзды шаң-тозаңның ұшуымен қосарланып отырған оның алабының шөлге айналуы экологияның күрт нашарлауына, халқы 3 миллионнан адамнан астам ұланғайыр аймақтың экономикасы мен денсаулығына тигізетін теріс зардаптардың күшеюіне әкеліп соғады. Егер бүгінде бұл тек сол адамдар үшін қырсыққа айналып отырса, ертең, Біріккен Ұлттар Ұйымы шұғыл араласпаса, бұл талай-талай миллиондаған адамдардың қасіретіне айналуы мүмкін. Қазақстанда ЮНЕП басшылығының «Арал теңізін сақтау жөніндегі іс-қимылдар жоспарын жасауға жәрдемдесу» жобасын құру туралы шешімін, сондай-ақ Арал өңірін дүниежүзілік көлемдегі экологиялық апат аймағы деп жариялауды ұсынған халықаралық ұйым сарапшылары тобының қызметін ризашылық сезіммен қабылдады.





Біздің тағы бір экологиялық жарамыз – Қазақстан жерінде біздің халықтың еркіне қарамастан салынған Семей ядролық полигоны. Осында әуеде, жерде және жер астында жарылған ядролық ұрыс зарядтарының бүтіндей қуаты, ал олардан жарты миллионнан астам адам зардап шекті, Хиросимо мен Нагасакидегі қасіреттің көзі болған қондырғылардың қуатынан жүздеген есе асып түседі.

Біздің үкіметтің шешімімен біз осы ажал көзін жаптық, бірақ бұл аймақты сауықтыру, зардап шеккендерді емдеу, дүниеге келген сәбилерді қауіпсіздендіру үшін орасан зор қаржы керек. Осыларды негізге ала отырып, қазақстандықтар белсенді халықаралық жәрдемді қажет етеді.

Бүгін, қазанның 5-інде Біріккен Ұлттар Ұйымының елді мекендер жөніндегі орталығы (ХАБИБАТ) құрылуының кезекті жылдығы атап өтілуде. Оның даусыз мәнін ұғына отырып, біздің үкіметтің қала және село құрылысын дамыту бағдарламасына орталықтың тиімді техникалық және консультациялық көмек көрсететініне Қазақстан үміт білдіреді.

Қазақ халқының «Елу жылда – ел жаңа» деген мақалы бар, бұл, сөзбе-сөз түсіндіргенде, «дүние елу жылда жаңарып отырады» дегенді білдіреді. Біріккен Ұлттар Ұйымы қызмет еткен алғашқы жарты ғасыр әскери блоктардың қарама-қарсы тұруымен шиеленісе түскен ұлы державалар егесінің көрінісіне толы болды. Қазір енді дүние жүзі қоғамдастығында тарихи мүмкіндік – Біріккен Ұлттар Ұйымы бар. Ол – бейбітшілік пен прогресс жолында тиімді ынтымақтастық жасау органы.

Оны барынша толық пайдалану үшін біздің қолдан келген барлық мүмкіндікті жасауымыз керек.

Ықылас қойып тыңдағандарыңызға рахмет.

*Нью-Йорк, 5 қазан, 1992 жыл*













## **ТОТАЛИТАРЛЫҚ ӨТКЕН ШАҚТАН – ТҰРАҚТЫ ЖӘНЕ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНҒА**

*(Тәуелсіздік күні және Ақмола қаласын  
Қазақстан Республикасының астанасы деп жариялау  
құрметіне орай өткен салтанатты жиындағы сөз)*

**Құрметті жиынға қатысушылар!**

**Қымбатты қазақстандықтар!**

Сіздерді, Қазақстанның тәуелсіздік күніне және Ақмола қаласын ел астанасы деп жариялауға арналған салтанатты жиынға қатысушыларды шын жүректен құттықтаймын!

Сіздердің толқулы жүздеріңізді көріп тұрып, залдың мерекелік рәуішін сезіне тұрып, көтеріңкі көңіл-күйлеріңіз менің бүгінгі сезімдеріммен толық үндес екенін байқаймын. Ендеше анығын айтайық, бәріміздің қуануымызға үлкен себеп бар: бірінші рет Тәуелсіздік күні жаңа астана – Ақмолада өткізілуде. Осы арқылы егемен Қазақстанның әзірше қысқа тарихына жаңа бет қосылуда. Және ол тарих сіздердің тікелей қатысуларыңызбен жазылып жатыр. Өйткені, сіздер, қымбатты достар, астананы ауыстыру идеясын толық қолдадыңыздар, мұндай жағдайда болмай қоймайтын қиындықтарды өткеруге келістіңіздер, міне, енді, әрбір қазақстандық сияқты, ел үшін оңай емес, бірақ өте маңызды шешімді біздің ортақ ісімізге лайықты





еңбекпен үлес қосу арқылы нықтай түсуге құлшынып тұрсыздар. Бұл мерекелеуге үлкен себеп емес пе!

Бүгін астананың көшірілуі арқылы біздің мемлекеттігімізді құру жолындағы, ел тәуелсіздігін нығайтудағы аса маңызды кезең аяқталды деп толық сеніммен айтуға болады.

Өте қысқа тарихи мерзімде, бар-жоғы 6 жылда, аса зор жұмыс атқарылды. Елдің жаңа Конституциясы жасалды, басқарудың президенттік үлгісіне біртіндеп көшу іске асырылды, биліктің заң шығару, атқару және сот тармақтары арасындағы өкілеттіліктің бөлінуі сияқты мемлекеттің өмір сүруі үшін аса маңызды принцип енгізілді, азаматтардың құқы мен бостандығына кепілдік беретін заңдық база негізінен жасақталды. Мемлекет пен қоғам мүддесіне сай реформалар бағытын қамтамасыз етуге негізделген ұлттық қауіпсіздік жүйесі қалыптасты. Мемлекеттік рәміздер – Елтаңба, Ту, Әнұран өмірімізге дендеп енді және патриоттық мақтанышымыздың тақырыбына айналды. Біздің ұлттық валютамыз да өзін сенімді сезінеді. Өз Қарулы Күштеріміз қалыптасты. Әлемдік қауымдастық Қазақстанды тең құқықты әріптес деп қабылдады.

Іске асырған экономикалық реформалардың тиімділігі арқасында бізде елдің орнықты дамуын, экономиканың одан әрі өсімін, халықтың әл-ауқатының артуын қамтамасыз етуге болатын плацдарм жасалды. Өз тәжірибемізде тұңғыш рет біз «Қазақстан-2030» Стратегиясын – Қазақстан дамуының жан-жақты жүйеленген ұзақ мерзімді бағдарламасын жасап шығардық. Оның базасы экономиканы сенімді түрде тұрақтандыруда, тіпті оның бірқатар көрсеткішінің өсуінде жеткен жетістіктеріміз бола алды.

## **I. Жаңа астана – тәуелсіз**

### **Қазақстанның стратегиялық таңдауы**

Астананы ауыстырудың дұрыс екендігін айта отырып, бұл мәселенің мемлекеттің негізгі мүддесінен ғана туындап







тұрмағанын, сонымен қатар, ХХІ ғасыр стратегиясының сипатын да байқататынын атап өткім келеді. Түрлі аудиторияларда мен бірнеше рет бұл шешімнің пайдасы туралы дәйектер келтірдім. Соны тағы бір рет және соңғы рет қайталаймын, өйткені, астананы ауыстыру іске асырылған нақты факт болып тіркелді.

Қазақстан егемендік алғаннан кейін, тәуелсіз елдің астанасы көптеген жаңа өлшемдерге сай болуға тиіс екендігі айқын біліне бастады. Бір жағынан, мемлекетаралық қатынастардың белсенді түрде нығаюы, ел аумағындағы және тысқары жерлердегі қаржылық, өндірістік, коммерциялық және басқа да байланыстар көлемінің кеңеюі, басқару мәселелерінің күрделенуі мен кеңеюі астаналық функциялар санының күрт артуына күмәнсіз әкеледі, оларды енгізу сапасына талаптарды күшейтеді.

Екінші жағынан, қазіргі әлемде астана мәртебесі, мемлекеттің басты рәміздерінің бірі бола отырып, оның геосаяси сұраныстарына сәйкес келуін де талап етеді. Яғни, әлемдік қауымдастыққа экономикалық өсім әлеуетін, халықтың әл-ауқаты артқанын және ел тұрақтылығының нығайғанын паш ете отырып, ұдайы дамып отыруға тиіс.

Осыны ойлай отырып, 1994 жылдың басында-ақ мен арнайы комиссияға Қазақстан астанасының орналасуына қолайлы түрлі нұсқаларды зерттеп көруді тапсырдым. Астана сай болуға тиіс 32 өлшем анықталды. Олар – әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер, климат, ландшафт, сейсμοжағдайлар, қоршаған орта, инженерлік және көліктік инфрақұрылым дамуының мүмкіндіктері, коммуникациялар, құрылыс кешені, еңбек резерві және басқалар. Әрине, елдің ұзақ уақытқа арналған стратегиялық мүддесі де ескерілуге тиіс болатын.

Барлық нұсқалардың ішінде Ақмола бізге ең қолайлысы болып шықты. Тактикалық сипаты жағынан оның артықшылары ретінде мына жайларды айтуға болады.





Біріншіден, Ақмола Қазақстанның географиялық орталығында орналасқан және барлық аймақтармен ара қашықтығы шамалас. Бұл басқару мәселелерін шешуге, нарықтық инфрақұрылымды дамытуға ыңғайлы.

Екіншіден, қаланың жағдайы, оның аумағы сәулет-құрылыс мәселелерін оң шешуге, елдің басқа өңірлерімен салыстырғанда экономикалық жағынан ұтымды етіп іске асыруға мүмкіндік береді. Біз бұған тәжірибе барысында да көз жеткіздік.

Үшіншіден, қаланың қазіргі тіршілікпен қамтамасыз ету жүйелерін қайта құру қиын болмайды және көп шығынды қажет етпейді.

Төртіншіден, Ақмолада қалыптасқан көліктік-коммуникациялық инфрақұрылымды одан әрі дамытуға зор мүмкіндіктер бар.

Соңғысы, қаланың экологиялық жағдайы жақсы және ол біздің күш салуымызбен одан әрі жақсара береді.

Кеңейте айтқанда, астананы ауыстыру арқылы біз өндіргіш күштердің біржақты орналасуын шешу, елдің оңтүстігінде халықтың тығыздығына байланысты жасырын жұмыссыздықты жою жолында кең көлемді жұмыс бастаймыз. Бұл өңірде инновациялық, ғылыми үрдістерді қажет ететін, жоғары технологиялы өндірістердің дамуы, ауыл шаруашылығына қажетті машина жасау және ең маңыздысы, ауыл индустриясының қайта өңдеу желісін одан әрі кеңейту қалыпты тәсілмен іске асырылатын болады. Ал бұл дегеніңіз – жаңа жұмыс орындары, еңбек ресурстарын тиімді пайдалану, барлық елдің экономикалық белсенділігінің артуы.

Астананы ауыстыру Алматыны дамыту үшін сапалық жағынан жаңа тәсіл қолдануға мүмкіндік береді. Бейнелей айтқанда, бұл қадам арқылы біз қаланың екінші рет дүниеге келуіне мүмкіндік жасаймыз. Орталық Азиядағы өте әдемі және қайталанбас мегаполисті жасаған айтулы сәулетшілер мен жобалаушыларға, алматылықтардың өздеріне де алғыс айтуға тиіспіз. Дегенмен ландшафт жағынан шектеулі, биоресурстық өзін-өзі реттеу мүмкіндігін әлдеқашан







асыра орындаған, бір жарым миллион тұрғыны бар қала жүтінен жеңілдеуді, экологиялық сауықтыруды, оның өмір сүруін қамтамасыз етудегі жаңа концептуалды шешімді іске асыруды қажет ететінін ерте ойласақ керек-ті.

Осы жайлардың барлығын мен жақында Алматы активімен кездесуде айттым. Ең негізгі ойды ғана қайталаймын – Алматы әлі де ұзақ жылдар бойы елдің экономикалық және қоғамдық-саяси өміріне белсенді әсер ете алатын ықпалды іскерлік, қаржылық, ғылыми және мәдени орталық бола береді, халық арасында айтылып кеткендей, «оңтүстік астана» болып қала береді.

Бірақ бұдан бөлек, елге белгілі дәйектерден басқа стратегиялық бағыттағы факторларды да назарда ұстауымыз керек.

Қазақстан халқына Жолдауымда мен 2030 жылға дейінгі ел дамуы стратегиясының негізгі ережелерін қысқаша баяндадым. Онда қазіргі әлем дамуының шешуші шарттарының бірі жаһандану екеніне назар аударылады. Басқаша айтқанда, бұл – әлемдік саяси, экономикалық және ақпараттық үдеріс әсеріне ұлттық-мемлекеттік жүйелердің ашық бола түсуі.

Ақмола Ауғанстаннан Батыс Сібірдің солтүстік шетіне дейін, Каспийден Моңғолияға дейін созылған Орталық Азия аумағында, орасан инвестициялық лек ағылатын болашағы зор ауданның дәл ортасында жатыр. Тынық мұхиты жағалауынан Еуропаға дейінгі коммуникациялық желілердің түйіскен жерінде тұрғандықтан, бұл қала ірі транзиттік асу рөліне қол соза алады және алдағы жүзжылдықтың көлік-коммуникация саласындағы жаңалықтарын тез қабылдауға мүмкіндігі бар.

Қазақстанның 2030 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспары бірнеше аймақтық белдеулер жасай алғанда ғана іске асады. Сондықтан елдің солтүстік өңірлерінде күшті экономикалық өсу орталығын жасақтаудың тактикалық маңызы ғана бар деуге болмайды. Аймақтарды дамытуда көзге ұрып тұрған ауытқушылық пен сәйкессіздік болса, ол біздің жас мемлекетімізге ең негізгі әлеуметтік-





экономикалық сынақтардың бірі болар еді. Әлемнің көптеген елдері осы мәселемен бетпе-бет келеді және тіпті оның шешімін де таппай жатады. Қазақстанның оңтүстігі мен солтүстігінде екі бірдей қуатты өсу орталығын жасау біздің құрылымдық мүмкіндіктерімізді едәуір өсіретіні күмәнсіз.

Елдің этнодемографиялық тұрғыдан тең қатар дамуы қажеттігі де стратегиялық мәселе қатарына жататыны күмән тудырмайды. XX ғасырдың өн бойында Қазақстан экономикалық тәжірибенің алаңы ғана емес, тарихтағы ең ірі дерлік этникалық көші-қонның да аумағы болды. Ұзақ жылдар бойы Ұлы дала біртекті еді, тек өтіп бара жатқан жүзжылдықта ғана жағдай күрт өзгерді: мыңдаған көшіп-қонушылар бірінен кейін бірі осы жерге ағылды. Сөйте тұра, Қазақстан дамуының тұрақтылығы тоталитаризм көсемдерін мүлде қызықтырған жоқ – ең алдымен державаның империялық мүддесі тұрған-ды. Қазір жағдай түбегейлі өзгерді, енді біз өзіміздің егемен еліміздің қажеттіліктеріне сай этнографиялық жағдайды реттеп отыра аламыз. Ең жоқ дегенде келесі жүзжылдықтың алғашқы үштен бір бөлігінің соңына дейінгі дамуымыздың болашағын анықтай отырып, біз Қазақстан мемлекеттілігі тұрақтылығының қосымша жетістіктерін жасауымыз керек.

XX ғасыр тарихына көз жүгіртсек, республиканың әкімшілік орталығын ауыстыру мәселесі бірнеше рет пайда болған. Өздеріңіз білетіндей, отаршылық кезеңінде ұзақ уақыт Қазақстанның біртұтас астанасы болған жоқ. Оның аумағы генерал-губернаторлықтарға бөлінді, ал олардың орталықтары өлкеден тыс жерлерде, мысалы, Омбыда болды. Біртұтас астанасы бар ұлттық мемлекет құру мәселесін «Алаш» партиясы көтерді. 1917 жылдың желтоқсанында II Бүкілқазақ съезі негізінен қазақтар қоныстанған ұлттық-аумақтық облыстар автономиясын құру туралы қаулыны бірауыздан қабылдады. Оның орталығын Семейде орналастыру көзделді. Бірақ либералдық-демократиялық интеллигенцияға қатысты большевиктер бастаған саяси репрессия бұл идеяның өркендеуіне жол берген жоқ.







Қазақ АКСР-ы құрылғаннан кейін өлкенің орталығы туралы мәселе тағы да күн тәртібіне шықты. Өте біржақты шешім қабылданды: ұлттық мүддені және жергілікті басшылардың ұсыныстарын мүлде елемей, Мәскеу Қазақстанның астанасы етіп Орынбор қаласын анықтады. Шынын айтқанда, бұл республикадағы кеңес билігін нығайту үшін орынборлық жұмысшыларды пайдалану әрекеті еді. БОАК қаулысымен Орынбор Қазақстан құрамына енгізілді, бірақ өлі ет сияқты, елді шоғырландыру орталығы бола алған жоқ.

Қазақстандағы аумақтық-демографиялық өзгерістер жаңа, оңтайлы шешім талап етті. Сол кездің өзінде-ақ астананы Ақмолаға, Ақтөбеге, Шымкентке, Әулие-Атаға, Қызылордаға көшіру нұсқалары қарастырылды. Байқап отырғандарыңыздай, 72 жыл бұрын Ақмола Қазақстанның бас қаласы ретінде қарастырылған! Бірақ түпкі шешім тағы да республикадан тыс жерде қабылданды, 1925 жылы астана Қызылордаға ауыстырылды. Бірақ – бар-жоғы 2 жылға ғана. Түркісбтің салынуы астананың Алматыға ауыстырылуының басты себебі болды. Заң жүзінде бұл 1927 жылдың 3 сәуірінде іске асырылған, ал іс жүзінде 1929 жылы көшірілді.

Осылайша, бұған дейін астаналардың ауысуы не «төңкерістік», не «таптық» сәйкестік түсінігімен айшықталды, бірақ Қазақстанның өзінің мүддесі мүлде ескерілген жоқ. Өз тарихымызда бірінші рет ұлттық мүддеміз тұрғысынан астана жөнінде шешім қабылдап жатқанымыздың үлкен саяси және өнегелі мағынасы бар.

Ежелгі және жаңа зерттеушілерді қайта оқысақ, Ақмола даласы бұрыннан-ақ түрлі этностар мен мәдениеттер бірлесіп өмір сүрген байланыстырушы аумақ болған. Біздің дәуірімізге дейінгі бірінші мыңжылдықтың ортасында дәл осы кеңістік арқылы Дала жолы өткен, ол туралы ежелгі грек тарихшысы Геродот та жазған. Уақыт өте келе ол кеңінен танымал Ұлы Жібек жолына айналды. Көптеген керуен жолдарында қалалар жатты, онда сауда мен қолөнер жақсы дамыды, ал ауыл тұрғындары дәстүрлі мал өсіруден бөлек, жер өңдеумен айналысты, тіпті сол дәуірдің алдыңғы қатарлы агротәсілдерін кеңінен





дамытты. Қысқаша айтқанда, бұл өз уақытынан озық өркениет ошақтары еді.

Иә, жұлдызды шақтарынан басқа, Жібек жолы құлдырау кезеңдерін де өткерді, дегенмен сауда қантамыры ғана емес, маңызды мәдени-коммуникациялық жүйе де болды.

XIX ғасырда Ақмола даланың ірі сауда-экономикалық орталығы болды. Оның ғасырдың екінші жартыжылдығында ірі аграрлық орталық болғандығы да айқын. Бұл жердің мәдениеті – жалпыұлттық мәдени игіліктің үлкен бөлігі.

## **II. Тоталитарлық өткен шақ қайталанбауға тиіс**

Жалпыұлттық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы болып жарияланған 1997 жылға оқиғаларының толымдылығы жөнінен біздің жаңа тарихымыздағы ешбір жыл теңесе алмаса керек.

Барлық саяси партиялар, қоғамдық ұйымдар және ұлттық-мәдени орталықтар осындай Жыл өткізу жөніндегі идеяны қолдады және ынтымақтастық туралы келісім-шартқа қол қойды.

31 мамырда миллиондаған азаматтар жазықсыз қаза болған қазақстандықтарды еске алу күніне қатысты. Республикалық телемарафон әрбір қазақстандықтың жалпыұлттық акцияға қатысуына мүмкіндік берді. Репрессия құрбандарына еліміздің барлық аумағындағы мешіттер мен шіркеулерде діни қағидаларға сәйкес еске алу шарасын өткізген негізгі конфессиялар өкілдерін ерекше атап өткім келеді.

Қазан айының ортасында Қазақстанда Рухани келісім күні өткізілді. Өзінің құрылымы мен мазмұны жағынан өте тамаша осы акция барлық қолдауға лайық.

Республиканың барлық өңірлерінде ірі ғылыми-теориялық конференциялар өтті, кінәсіз құрбандарға арналған ондаған болашақ ескерткіштер мен ескерткіш ғимараттарының іргетасы қаланды. Павлодарда – репрессияға ұшыраған поляк азаматтарына, Атырауда







репрессияланған корейлерге ескерткіштер орнатылды. Балқашта, Қарағанды, Маңғыстау және Қызылорда облыстарының елді мекендерінде түрлі ескерткіш ғимараттар тұрғызылды. Алматыда Мұстафа Шоқай, Әлихан Бөкейханов, Анна Никольская және т.б. сияқты репрессияға ұшыраған қоғам қайраткерлерінің атына көше беру салтанаттары өткізілді.

Оралда, Қостанайда, Қарағандыда, Павлодарда жергілікті мұрағат құжаттарынан жинақталған мемориалдық жұмыстар да жарық көруде. Менің білуімше, «Қазақстандағы этностар» атты сериялы кітаптар да жарық көрмек. Өңірлерде Аза кітаптары дайындалуда.

Тамыздың соңында Алматыда соғыс жылдарында өз жазаларын темір тордың арғы жағында өтеген Поволжье немістерінің – еңбек әскерлерінің II съезі өтті. Бұл адамдардың тағдыры өте ауыр болды, тоталитарлық режим оларды өте қатал ұстады. Енді біздің адамгершілік міндетіміз – тарихи ақиқатты қалпына келтіру.

Жақында біздің республикамызға Қиыр Шығыстан ресейлік корейлердің күштеп депортацияланғанына 60 жыл толды. Оның қаралы оқиға ретінде емес, корей диаспорасының Қазақстаннан екінші Отан тапқанына 60 жыл ретінде атап өтілгені қуанышты.

Биыл сталиндік режимнің құрбаны болған Мирзоян, Розыбакиев, Аммосовтардың да мерейтойы аталып өтеді.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы заң шыққан күннен бастап республиканың прокуратурасы 7,5 мыңнан астам қылмыстық істі қарады. Осыған орай жазықсыз жапа шеккен 11 мыңдай адам ақталды. Тек биылдың өзінде ғана 2,5 мыңға жуық адам ақталып отыр.

Арнайы күштеп көшірілгендерді ақтау жұмыстары да жүргізілуде. Бүгінде «сенімсіз» деп танылған 160 мыңнан астам адамға тағылған негізсіз айып алынып тасталды. Бұл кісілердің есімін бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жұрттың естіп-білгені өте маңызды. Өкінішке қарай, елдің құлағында есімі әбден жатталған 20-30 адамның тегі жөнінде үнемі әңгіме болуда. Ал шындығында жазықсыз





жазаланғандар қатары аса ауқымды сандармен айқындалады. Бұл жөнінде 9 мың мұрағаттық істің әлі қаралмағанын айтуға болады. «Кулак» деп аталғандардың ондаған мың істері де өзінің кезегін күтуде.

Осының техникалық тәртібінің күрделілігін болдырмау және ақтау шараларын жеңілдету үшін мен Қазақстан халқы Ассамблеясының ұсынысы бойынша Қазақстан Республикасының «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Жарлық шығардым. Бұл жұмысқа көмегін тигізді, сонымен қатар, кейбір өңірлерде осы нормативтік актінің талаптары орындала бермейтіні туралы ескертпелер айтылуда. Мемлекеттік маңызды іске немқұрайдылықпен және селқостықпен қараушылықтың жолын кесетінімді бар жауапкершілікпен мәлімдеймін. Ал созбалаңқылыққа жол берген лауазымды тұлғаларға қатаң жаза қолданылады.

Қазіргі ұрпақтың өнегелі борышы мен қастерлі міндеті біздің әкелеріміз бен аталарымыз тоталитарлық режимнің табанында тапталған қиын кезеңді түсініп-түйсіну болмақ. Бұл бәрімізге осы тарихи қасіреттің ешқашан қайталанбауы үшін қажет.

Тоталитарлық жүйе ұлттық сана-сезім мен ерекшеліктің кезкелген көрінісін ерекше жойқындықпен таптап отырды. Біздің тарихымыздың тұтас бір ғасыры, оның өзіндік нәзік болмысы надан қасапшының жалаңдаған пышағына ілінді. Өткен дәуір игіліктерінің астан-кестеңін шығарған тоталитаризм қазақ ұлтының бұрынғы тарихын мәнсіз тап күресі ретінде көрсетуге тырысты. Ол жаппай мешеу сананы, сонымен бірге ұлттық элитаның бірыңғай сатқындығы мен бишаралығы туралы залалды тұжырымды күштеп орнықтырды.

Осының бәрі ұлттық нигилизм мен өз тарихынды қадірлемеуге ықпал етіп, қайшылықты кейіппен күні бүгінге дейін жаңғырып келеді. Кейде біздің дамуымыздың қазіргі кезеңінің күрделілігін түсінбеушіліктің туындауы – оңай аңғарылатын, билік өкілдері







жасаған, ресми тарихнама бәрін беталды жоққа шығарған барлық өткен істердің қайталанатын құбылысы.

Өресі таяз қуыс кеуделілер сондықтан да өзінің этникалық эксперименттерін ұлттық элитаны жоюдан бастайды, өйткені интеллектуалды бәсекелестіктен өлердей қорқады.

Тоталитаризмнің бұдан басқа әмбебап және жеңіле қоймайтын жолы – ұлттық сананы әлеуметтік-топтық санамен ауыстыру. Бірігуге бейім тұратын ұлттық элитаны қалай ауыздықтауға болады? Ол өте оңай: ұлттық біркелкіліктің орнында топтық сананы орнықтыру керек. Сол арқылы тұтас бір халықтың маңызды оқиғаларға толы төл тарихын шімірікпестен бұрмалай беруге болады.

Тоталитаризмнің психологиялық залалдарын жеңе отырып, бір-бірімен байланысты маңызды екі міндетті шеше аламыз. Өзіміздің өткенімізді шынайы түсіндіреміз және болашағымызды бағдарлаймыз.

Бірақ тоталитаризмнің өз мұрасын түсіндіру де өте маңызды. Бүгін біз тоталитарлық идеологияның тиімді болуының себептерін нақты ұғынуға тиіспіз. Мемлекеттік идеологияның барлық түрлерін жеңіл-желпі түсіндіру салдарынан шиеленісе түскен осы ауқымды тақырып өзінің зерттеушілерін күтуде.

Қазақстан неге конституциялық тұрғыдан қоғамдағы жалғыз идеология монополиясынан бас тартқанын жария етті? Бүгінде оның сәнді екендігі, бірақ либерализмнің солқылдақ формуласы болып отырғаны үшін бе? Әлде басқалай бір себептері бар ма? Ұлттық идея мен мемлекеттік идеологияның ара қатынасы қандай? Осы және басқа да идеологиялық постулаттарды күштеп енгізу жолымен жүруге неге болмайды?

Иә, біртұтас идеологияны әдемі және тартымды мәтін түрінде орнықтыруға болады. Ал сонан соң мұндай мәтінді барлық тарихи үдерістердің түсіндірмесі деп жариялап және оны жалпыхалықтық тұрғыдан оқуды ұйымдастырып, кез келген баламалық ақпаратты толық тоқтату керек. Тақтайға шеге қаққандай етіп, адамның миына





идеологиялық догмаларды сіңіріп, бөгде ойлыларды ақырындап елден тысқары қалдырған жөн. Ал сосын күштеп оқшаулаудың аулы алыс емес. Әйтпесе, бұл монополияның мейлінше белсенді оппоненттерін жойып жіберу ақиқатқа айналады.

Миллиондаған адамның тағдырына қанды шеңгелін салған XX ғасырдың тоталитарлық идеологиялық жүйесінің тағдыры біздің таяудағы тарихымызды қуана құрметтеушілерге неліктен сабақ болмаған?

Ұлттық идеяға келетін болсақ, оның іргетасы мүлде басқаша қаланған. Ол ең алдымен адамдардың өзінің ұлттық біркелкілігін нақты ұғынуына негізделген. Мұндай идея ешкімге күштеп таңылмайды. Ол қоғамның өз ішінде пісіп-жетіледі және идеология майталмандарының ашқан дүниесі емес, миллиондаған адамның өздерінің ұлттық міндеттерін ұғынуының нәтижесі болып саналады.

Ұлттық идеяны қалыптастыру тек біздің өз тарихымызды жаңадан оқу негізінде ғана мүмкін болады. Басқалай жағдайда мұның бәрі кезекті идеологиялық мутант жасауға әкеп соқтырады және оның қалай аяқталатыны баршаға белгілі. Таяу уақыттағы тарихымызда қосарлы идеологиялық әлемнің – ресми идеология әлемі мен қарапайым жұртшылықтың нақты көңіл-күйінің әлемі болғаны елдің бәрінің есінде. Еліміздің миллиондаған азаматтары саналы түрде ауқымды жұмыс атқармайынша, өз халқының мыңдаған жылдық тарихын ұғынып, қазіргі өмірдегі өзінің меншікті рөлін сезінбейінше – ұлттық идеяны құра алмайсың. XXI ғасыр ыңғайында өзіңнің өткеніңді жете түсіну – оны иеленуге бастайтын алғашқы қадам. Кері қарай болуы мүмкін емес.

Сонымен, ұлттық идеяның формуласы ұлттық тарихтың кеңістігінде жатыр. Оны басқа жақтан іздеу либеральды немесе тоталитарлық утопия секілді кезекті әмбебап құрылымға шарасыздықтан ұрыну деген сөз.







### **III. Қоғамдағы саяси тұрақтылық «Қазақстан-2030» Стратегиясын жүзеге асырудың шарты ретінде**

Елді дамытудың ұзақмерзімді стратегиясын жүзеге асыру қажеттігі туралы менің осыдан 2 ай бұрын Қазақстан халқына арнаған және елдің 2030 жылға дейінгі даму стратегиясын түсіндіріп берген Жолдауымда айтылады.

Мен енді 33 жылдан кейінгі Қазақстанды қалай елестететінімді естеріңізге сала кеткім келеді. Біздің жас мемлекетіміз ержетіп, есейеді, онымен бірге балаларымыз бен немерелеріміз де ержетеді. Олар өз буынының жауапты, жігерлі өкілдеріне, денсаулығы мықты, білімі жоғары адамдарға айналады. Заманауи нарықтық экономика жағдайында жұмыс жасай отырып, бұл бозбалалар мен бойжеткендер ғаламшардың азаматтары болады, бірақ сонымен бірге өздерінің бейбіт, қарышты даму үстіндегі, танымал және бүкіл әлемде беделді елінің патриоттары да болып қала береді.

2030 жылдың азаматтары мемлекет олардың құқықтары мен мүдделерін қорғайтынына, сәтсіз жағдайлар салдарынан өмірден өз орнын таба алмаған кейбір жандардың қамын ойлайтынына берік сенімді болады.

Еуразияның орталығы бола отырып, Қазақстан 2030 жылы қарқынды даму үстіндегі үш өңір – Қытай, Ресей және мұсылман әлемі арасындағы экономикалық және мәдени байланыстырушы буын рөлін атқаратын болады.

Елде, дәл бүгінгідегідей, теңдей мүмкіндіктерге сенетін және өздерін Қазақстанның толыққанды азаматтары санайтын көп ұлт өкілдері өмір сүретін болады.

Әрине, 33 жылдан соң мемлекетіміз әлі әлемдегі ең бай, ең сауатты, ең дамыған ел бола қоймайды. Алайда ол өзгерістердің күрделі жолынан табыспен өтіп, дамудың келесі сатысына аяқ басады. Осылайша, азия «жолбарыстары» мен «айдаһарлары» арасында қарыштап





дамитын жаңа ел пайда болады, мен оны «Азияның барысы» деп атар едім.

Осы перспективалар шындыққа айналуы үшін, меніңше, бірқатар ұзақмерзімді басымдықтарды жүзеге асыру қажет. Олардың қатарында – ұлттық қауіпсіздікті, ішкі саяси тұрақтылықты және қоғамның бірлігін қамтамасыз ету, жоғары деңгейдегі шетелдік инвестициялар мен ішкі қорлары бар, ашық нарықтық экономикаға негізделген экономикалық өсімге қол жеткізу, азаматтардың денсаулығын, білімін және әл-ауқатын арттыру, энергетикалық ресурстарды тиімді пайдалану, инфрақұрылымды дамыту, мемлекеттік қызметшілердің кәсіби жоғары білікті және заманауи корпусын қалыптастыру міндеттері бар.

Ал ол үшін әрбір қазақстандық алға қойылған мақсаттардың маңыздылығын терең сезініп, олардың нақтылығына және оларға қол жеткізуге болатынына сенуі, көзделген мақсаттың түпкі нәтижесі ортақ іске оның өзінің қосқан үлесіне байланысты екенін түсінуі тиіс.

Одан басқа бір мына жайтты да баса айтып өткім келеді: дамудың барлық әлеуетті бағыттары тек саяси тұрақтылық сақталған жағдайда ғана мүмкін болады. Мұқият жасалған стратегия құмға құйған суға айналмас үшін Қазақстан өзінің дамуының өтпелі күрделі кезеңін ешқандай азаматтық сілкіністерсіз өтіп шығуы керек.

Біз әрқашан ішкі саяси ахуалға, бейбітшілік пен келісімді қамтамасыз етуге баса көңіл бөліп келдік. Әрине, тұрақсыздықтан, әсіресе оның азамат соғысы сияқты ең асқынған көрінісінен еліміздегі жағдайдың ауылы алыс. Керісінше, осы жылдар ішінде біз кикілжің әлеуетін азайтуға қол жеткізе алдық. Бірақ тоқмейілсуге болмайды. Ғаламшардың әртүрлі өңіріндегі ахуалдарға жасалған талдау Қазақстан да қатарына жататын транзиттік түрдегі әрбір мемлекеттің нақты қоғамдық тұрақсыздық қатері алдында тұрғанын көрсетеді. Демек, бүгінде біздің басты міндетіміз – қол жеткен жетістіктерге масайрамай, қалыптасқан ахуалға шынайы баға беру және теріс үрдістердің алдын алу.







Бұл орайда біздің алдымызда ұлтаралық келісімді ішкі саяси тұрақтылықтың, бәлкім, тіпті елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды шарты ретінде одан әрі нығайту жұмыстарын күшейту ісі тұр.

Қазақстанның ерекшелігі тіпті де оның көпұлттылығында емес. Түптеп келгенде, қазіргі әлемде іс жүзінде таза бір ғана ұлттан тұратын моноэтникалық бірде-бір ел жоқ. Біздің ерекшелігіміз – көп жағдайда биэтникалық мемлекет болып саналатындығымызда. Сондықтан таяу келешекте моноұлтты мемлекет құрудың кез келген талпынысы сәтсіз болмақ. Аталған тақырыпта өзге қанша гипотетикалық тұжырымдар ұсынылса да, бұл – айнымас аксиома.

Бұдан шығатын қорытынды: біздің стратегиялық бағытымыз біреу ғана – Қазақстанның барлық азаматтарының саяси тұтастығының басымдығы, біркелкіліктің өзге барлық нысанынан біздің ортақ азаматтығымыздың басымдығы. Айтпақшы, таяуда мен АҚШ, ГФР және Польшаға ресми сапармен барып қайттым және оларда да мәселе осы тұрғыдан қойылып отырғанына тағы да бір рет көз жеткіздім.

Тұңғыш рет ғасырдың екінші жартысында – 1997 жылы қайтадан саны жағынан айқын басымға айналған және елдің бүкіл халқының жартысынан көбін құрайтын қазақ этносы өз мойнына саяси топтастырушылық ядросы рөлін алуға тиіс. Сонымен қатар, бұған тек табиғи эволюциялық және күш қолданбау сипатындағы әдістер арқылы ғана қол жеткізуге болады. Қазақстанның 2030 жылға дейінгі дамуының стратегиясында қауіпсіздік және барша қазақстандықтардың әл-ауқатын жақсарту біздің басым бағыттағы мақсаттарымыз ретінде көрсетілуі кездейсоқтық емес.

Біз таяу болашақта стратегиялық мәні бар бірқатар нақты міндеттерді орындауға тиіспіз.

Біріншіден, әңгіме халықты толықтай төлқұжаттандыру бағдарламасын аяқтау жөнінде болып отыр. Адамдар үшін өзінің азаматтығына қатысты бір жағына түбегейлі шығатын уақыт болды. Бұдан былай аталған мәселе Президенттің жеке бақылауында болады





және осы маңызды жұмыстағы кез келген бюрократиялық ілік қатан жазаға тартылады.

Екіншіден, тілдік саясатымызды оңтайландыру қажет. Мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілінің мәртебесі байыппен және біртіндеп енгізілуі тиіс. Бұл тұста негізгі рөл мемлекеттік билік органдарына тиесілі, ал олар, өкінішке қарай, әсіресе мемлекеттік тілдің қызметтерін іске асыру тарапында тиісті заңның нақты қолданысын негізсіз созбалақтап келеді. Бұған қоса, ақпараттық-технологиялық серпін жөнінен де кешігіп қалуға болмайды. Мен қазіргі заманғы талаптарға сай баламалы стандарттар, символдар және қаріптер туралы айтып отырмын.

Мектептегі орыс тілін үйренуге бөлінген сағаттарды күрт азайту ұсыныстарының қабылданбайтынын айрықша атап айтқым келеді. Қазақтардың жаппай қос тілді меңгеруі – оларға заманауи ақпарат ағынына жол ашып беретін ғаламат феномен. Оның үстіне, бүгінгі күннің талабы сондай, халыққа білім беру жүйесі үшін күн тәртібіне үштілділік мәселесін шығаратын уақыт келді. Әңгіме жастардың қазақ, орыс және ағылшын тілдерін жаппай үйренуі жөнінде екені түсінікті.

Сонымен қатар, Қазақстанда барлық этникалық топтардың тілдері мен мәдениетін дамытуға жағдай жасалады. Шынына келгенде, бүгіннің өзінде мектептерде 15 тілде білім беріледі, ал республика театрлары өз қойылымдарын 5 тілде қойып келеді. Ақпараттық кеңістігімізде 11 тіл қолданылуда.

Қазіргі әлем елдері көбінесе көпұлттылықты қоғамдық дамудың оң факторы ретінде табысты пайдаланады. Біз де осы бағытты ұстанамыз және, менің ойымша, келесі ғасырда ұлттық мәселенің шешімін табудың үлгісін көрсете аламыз.

Бізде топтасу үшін қажетті берік негіз бар. Ол – бүгінгі шекарасының шегіндегі кең-байтақ жеріміз, оны гүлстанға айналдырған ата-аналарымыз, жеңістер мен жеңілістері кезектескен біздің ортақ тарихымыз және Қазақстан жерінде өмір сүріп, еңбек ететін болашақ ұрпақ.







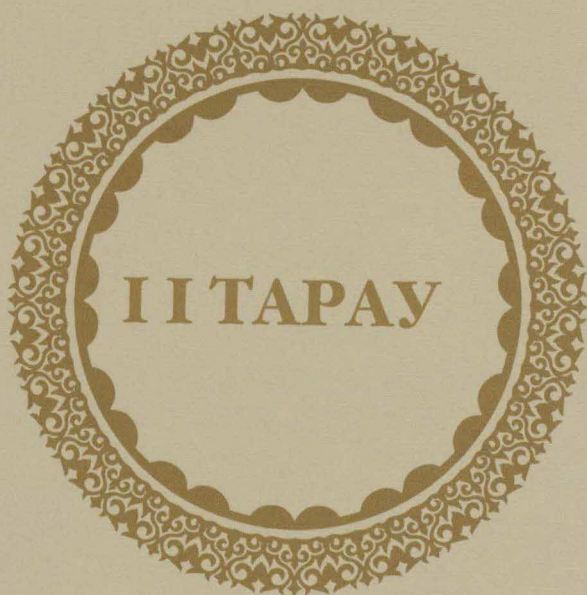
Өткенсіз болашақ жоқ. Бұл сөздің шындығына күн сайын көз жеткізуге болады. Бізге өз ұлттық санамыздың, әдет-дағдыларымыз бен қалыптасқан стереотиптеріміздің ерекшелігін білмей тұрып, енді 25-30 жылдан соң біздің қай деңгейде болатынымызды байыптау қиын. Саяси тарихымыздың жылнамасына Жалпыұлттық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы ретінде енген 1997 жыл біздің әрқайсымызға қазақстандықтар деп аталатын адамдар қоғамдастығына деген өзіміздің қатыстылығымызды тереңірек сезіне түсуімізге көмектесті деп ойлаймын.

Иә, өгіп бара жатқан XX ғасырдан да гөрі біздің тарихымыз айтарлықтай бай және көпқырлы. Бірақ тарихтың бұл ғасыр тарту еткен ащы сабақтары көп болды. Соның бәрінің мәнін бойлай отырып, біз халықтың бірлігін сақтау мен өмірден өткен ұрпақты есте сақтаудан асқан лайықты мақсаттың жоқ екенін ұғынамыз. Бұл міндеттердің ортақ шешімін табуға – адамдардың бойында өз ұлттық тарихына деген терең құрмет сезімін қалыптастырып, олардың ой-ниетін жалпықазақстандық патриотизмге қол жеткізу бағытына бейімдеуге бола ма? Иә, әрине. Меніңше, бұл – қоғамдық тұрақтылық пен ұлтаралық үйлесімді қамтамасыз етудің бірден-бір жолы.

Сондықтан бүгін, жаңа елордамызда, көненден жеткен және сонымен бірге мәңгі жас Есіл бойында мен келесі жылдың басты идеясы халықтың бірлігі және ұлттық тарих идеясы болуы тиістігін айтқым келеді.

Сөзімнің соңында, қымбатты достар, мен сіздерді, сіздер арқылы барша қазақстандықтарды Тәуелсіздік күнімен шын жүректен құттықтаймын. Отанымыздың жүзеге асырылған мүмкіндіктер мен ақталған үміттердің өлкесіне айналуы үшін біз бәріміз өзімізге байланыстының, қолдан келгеннің барлығын жасаймыз деп кәміл сенемін.





ТАРИХИ  
ТАМЫРЛАР













## БЕРЕКЕ БАСЫ – БІРЛІК

*(Ордабасы тауында Төле биді, Қазыбек биді, Әйтеке биді еске алу күніне арналған салтанаттағы сөз)*

**Ардақты ағайын!**

**Қадірлі меймандар!**

Бүгін біздің бәрімізді осынау қасиетті биіктің басына бір ой, бір тілек, бір мақсат жетелеп әкеліп отыр. Өскісі, өркендегісі келетін елдердің қай-қайсысы да қадым замандардан тарихын айрықша қастерлеп, ондағы дара тұлғаларды, ел болып еңсе көтерулеріне ерекше еңбек еткен асыл азаматтарын айрықша ардақ тұтатынын жақсы білеміз. Шүкір, біздің тарихымызда да елім деп еңіреп өткен ерлер, халық қамын жеп өткен қайраткерлер аз болмаған. Дешті Қыпшақты билеп тұратын Шәйбан тұқымымен ат құйрығын кесісіп, қол астындағы ұлыстарын Шу бойына алып келіп, Қазақ деген ел еткен Керей мен Жәнібектің орны бөлек. Бұрын бір-біріне тәуелсіз үш мемлекеттің құрамында жүрген көшпелі тайпалардың, үш жүз ата-лып, жаңа саяси одаққа бірігуін тиянақтап берген Ақназар ханның аты алты алашқа мәлім. Өз тұсында жаңа бой көтерген елдің есесін ешкімге жібермей, бір жорықта екі жүз кісіні атқа мінгізе алған, өзінен кейін қасқа жол қалдырған Қасым ханның қасиеті ерекше. Мықты білегімен де, түкті жүрегімен де айбынды атқа ие бола білген еңсегей бойлы ер Есім мен Салқам Жәңгір де ел есінен мәңгілік орын алады. Есімнің немересі, Жәңгірдің бел баласы Тәуке хандық құрған XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басы – қазақ елінің абыройы





асып, көсегесі көгерген ерекше бір кезеңі болды. Бұл жайында белгілі тарихшы А.И. Левшин былай деп жазыпты: «Тәукенің атын атасақ, бар қазақтың жүрегін алғыс кернеп, мақтаныш билейді. Қазақ ордасының Ликургы, Драконты – сол адам, Тәуке алауыз болып, қырғынға бөккен елді сабаға түсіріп, ру мен рудың арасындағы талай жылғы қантөгісті тоқтатты, ақылы мен әділдігінің арқасында жұрттың бәрін өзіне мойынсұндыра білді, әлсіз рулардың басын қосып, әлуетті дұшпанға қарсы қоя алды, күштілерді тізеге салып, тәубесіне келтірді, баршаға ортақ заң жасап, сол бойынша билік айтты».

Тәуке Қазақ хандығын бір орталықтан басқарудың нақты тетігін тапты, жыл сайын атақты Мәртөбеде үш жүздің игі жақсыларының басын қосып, ел өмірінің келелі мәселелерін талқылады.

Қазақ қоғамына ондай біртұтастық дарытып, ынтымақ орнықтырған ежелгі ереже-қағидалардың үлгілі нұсқасы, халықтың тәртіп-низамының, салт-дәстүрінің жүйелі жиынтығы – атақты «Жеті жарғы» еді. «Жеті жарғы» – дана бабаларымыздың «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» деп аталатын мемлекет басқару мен халық билеудің қалыптасқан жосықтарын негізге алып, сахараның сол замандағы тұрмыс-тірлігіне, қоғамдық, әлеуметтік ахуалын ескере отырып, келешектің қамын ойлап, жан-жақты байыпталған заңгерлік ұлы мұрасы еді.

Әрине, тарихтың талай соқталаңын бастан кешкен дала жұртының қабырғалы халық, іргелі ел болып кете қоюы оңай шаруа емес еді. Ол екі тізгін, бір шылбырдың көреген көкірек, қайратты қолға тигенінің арқасы еді. Ел мен ер, тәуекел мен парасат біріге қимылдап, бірлесе қайрат көрсеткенінің арқасы еді. Ендеше, сол бір жан-жақтан жау анталап, іргеден қиқу кетпей тұрған тұста күллі ұлтты түгел ұйытып, ұйымшылдыққа бастаған рухани ізденіске мұрындық болғандар кімдер еді?

Сондай даналардың ішінде дәуірдің үш кемеңгері деп танылған Әлібекұлы Төле бидің, Келдібекұлы Қазыбек бидің, Бәйбекұлы Әйтеке бидің орны бөлек. Барша қазақ баласы аттарын ардақтап, айтқандарын жаттаған осы үш бабамыздың ел алдындағы еңбегіне,







халық қамын жеген қасиетті ісіне сөз жеткізіп баға беру қиын-ақ. Халық болып сақталғанымыз, міне, бүгін егемен елатанып, тәуелсіздік туын тігіп отырғанымыз, тіпті басқасын былай қойғанда – ата-баба жерінде басымыз аман, бауырымыз бүтін жүріп жатқанымыз үшін бүгінгі ұрпақ осы аталарымыздың аруағының алдында бас иеді.

Үш данагөйдің өнегелі өмірі, ел қамын жеген адал еңбегі, топ бастаған көсемдігі, от ауызды, орақ тілді шешендігі, мүлтіксіз әділдігі жөніндегі айтар әңгіме аз емес. Олардың аузынан шыққан бітімді бата, кесімді баға, ордалы ой, бейнелі теңеу, төрт аяғы тең жорға толғаулар ғасырдан-ғасырға жұрт жадында жатталып, бүгінгі күнге жетті. Осынау асыл мұра – билер сөзі кім-кімді де таңдандырмай, тамсандырмай қоймайды. Билер данышпандығының бір ғана сәтін бүгінгі жиында еске түсіре кетейік.

Қалмақ ханы: «Датыңды айт!» – дегенде Қаз дауысты Қазыбек бабамыз:

– Біз – қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз. Ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөз асырмаған елміз. Достығымызды сақтай білген елміз, дәм-тұзды ақтай білген елміз, асқақтаған хан болса, ордасын таптай білген елміз. Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса, күң боламын деп тумайды! Ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз. Сен қалмақ болсаң, біз қазақ, қарпысқалы келгенбіз, сен темір болсаң, біз көмір, еріткелі келгенбіз, қазақ, қалмақ баласын теліткелі келгенбіз. Танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз, танысуға көнбесең шабысқалы келгенбіз. Сен қабылан болсаң, мен – арыстан, алысқалы келгенбіз. Жаңа үйреткен жас тұлпар жарысқалы келгенбіз, тұтқыр сары желіммін, жабысқалы келгенбіз. Берсең жөндеп бітімінді айт, не тұрысатын жерінді айт! – деп төгілткен екен.

Сонда Қоңтажы не дерін білмей, сасып қалған дейді.





Елім деп, жерім деп жанұшырған асыл аталарымыздың мұндай жан айқайын бүгінгі ұрпақ – біз айрықша айқын ұғынып, айрықша терең түсінеміз.

Сол бір халық тағдыры таразыға түскен тар кезеңге, елдің есінде «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деген атпен қалған қасіретті оқиғаға түп-тура 270 жыл толып отыр.

1723 жылдың ерте көктемінде бейқам жатқан қазақ еліне жоңғарлар бұрын-соңды болып көрмеген жойқын шапқыншылық жасады. Ел еңсесін езген қатал қыстан шығар-шықпаста, көгерем мал әлі шыр жимай жатқан кезде Шу мен Талас бойына тұтқиылдан тап берген дұшпанға қарсылық көрсетер қауқар болмай қалды. Бас-аяғы екі-үш айдың ішінде исі қазақ баласының басына қара түнек орнады, қазақ аспанын қасірет бұлты торлады. Желдің өтіндегі, жаудың бетіндегі өзге өңірлер тұрмақ, қасиетті Қаратаудың өзінен ел көшті. Сол кезде дүниеге келген атақты «Елім-ай» әнінің зарлы үні қазақтың ұлан-ғайыр кең даласын түгел шарлап кетті. Бүкіл дала:

Мына заман қай заман, бағы заман,

Баяғыдай болар ма тағы заман?

Қарындас пен қара орман қалғаннан соң,

Көздің жасын көл қылып ағызамын, – деп «елім-айлап» күңіреніп жатты. «Елім-ай» елдікті жоқтады, «Елім-ай» ерлікке бастады. Дана халық өз бойынан елдікті де тапты, ерлікті де тапты. Еңсесі түскен елдің есін жиғызған, жапа шегіп зар жылаған халықтың көзінің жасын тыйғызған кімдер еді? Азаматынан айрылған арғымаққа қайтадан ер салдырған, тұтастық туын қолға қайтадан алдырған кімдер еді?

Иә, ағайын, бәріңіз білесіздер, олар да жаңа ғана аттары аталған қасиетті бабаларымыз Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би еді.

Үш ұлы би тарихтың дәл мұндай тар өткелегінде бірліктен қалған жұрттың тірліктен де үміті үзілетінін ашық көрсетті. Қазақ батырларына үш жүзге сауын айтқызып, халықты алқалы жиынға шақырған да сол ұлы бабаларымыз болатын.

1726 жылы дәл осындай кезде, көктемнің жазға ұласар жайсаң шағында, Қаратаудың күнге бетіндегі оқшау биік Ордабасыда үш







жүздің игі жақсысының, биі мен бегінің, батыры мен бағланының басын қосқан ұлы жиын өтіпті.

Ауыздан-ауызға тарап, ұрпаққа жеткен әңгімеде сол жиында сөзді Төле би алып, сөзін Болат ханға арнапты дейді.

– Уау, Болат тақсыр! Тыным тапқан ел көрмей, шығын тапқан ел көріп, қабырғам қайысып барады. Бұлаң кердей бұлықсыған еліңнің бүгінгі шерін тыңдар құлақ бар ма? Шаңырағың күйреп, аңырауың жиілеп бара жатқан мынау күнде еліңнің бірлігін шындар шырақ бар ма? Тақсыр! Батқан күнге, туған айға бата ғып өткен халқың бауырын жаралап, жанын қаралап, алдыңа тізіліп келіп отыр. Тынышын алған ойраттан намысын қайтарар күнді күтеді. Тынысын үзген жаудан туысын, танысын қайтарар шақты күтеді. Зар тілегіміз – бірлік. Соған құлай ұйысаң, бейіл болсаң, жақыным, барым, бауырым деп құлшынған ықыласыңды түгел бер. Ортаға үлкен сыбаға түсіп тұр. Бөліп алып, таласып, жұлмалап әкетпе. Жұмыла кірісіп, кеңесіп шешіп, шын иесіне құс қылып қондыр. Ырғасып кіріспейік, жалғасып келісейік. Ол – бас сардарды тағайындау. Үш жүздің қолын басқарар бір білекті бетке ұстау, қауым боп қауқылдасып, іріленіп шоқтық көтеру. Келелі тобыңа кеңесімді салдым, кірісіндер де келісіндер, ағайын! – деп бір тоқтапты дейді Төле бабамыз.

Осы Ордабасыда үш жүздің баласы бір бәтуаға келіп, ата жауға аттануға анттасқаны, Қаз дауысты Қазыбектің ұсынысымен қазақ қолына бас сардар етіп Әбілқайырды сайлағаны бүгінде баршаға белгілі тарихи шындық. Бас біріктіріп, күш қосқан соң-ақ халқымыздың жалы күдірейіп шыға келді. Дәл сол жылы үш жүздің қолы жаз бойы қаруланып, соғыс өнерін ұштап, күзге салым Сарысу бойындағы Бұланты өзенінің жағасында жоңғар қолын қирата жеңгені де тарихтан мәлім. Сол жеңіс елдің еңсесін көтерді, өз күшіне сенімін арттырып, бірлікке үндей түсті. Қазақ сарбаздарының құрамында қоңсы жатқан өзбек, қырғыз жұртының жаужүрек жігіттері де қолдарына найза ұстап, ортақ жауға тойтарыс беруге үлес қосты.

Халқымыздың жоңғар шапқыншылығына қарсы күрестегі ең ірі жеңісі – Балқаш бойындағы Аңырақай айқасы. Ойраттардың





аңыраған даусын күллі қазақ түгел естігендей болған сол шайқастан кейін ұрыс даласы Аңырақай аталып кеткені де белгілі. Бұл жеңіс те ұлы бабаларымыздың бастамасының, халықтың бірлігінің жемісі еді. Амал қанша, қазақ ол жеңістің қызығын ұзақ көре алмады.

Бұл кезде Орталық Азиядағы саяси жағдай бұрынғыдан да қиындай түскен еді. Патшалық Ресей – бір жағынан, Цин империясы екінші жағынан қазақ даласына қос өкпеден қатер төндіріп тұрған болатын.

Үш ұлы бабамыздың даналығы, даралығы, міне, осындай қысталаң шақта ерекше білінді. Олар елдің ертеңін дәл болжап, ұрпақты сақтап қалудың, туып-өскен жерді сақтап қалудың жолында асқан кемеңгерлік көрсетті.

Міне, осы сияқты бір мақсат жолында бірге күрескен үш ұлы бидің өмірінен бүгін де біз алатын тағылым толып жатыр.

Құрметті қауым! Ғасырлар бойы халқымыз бойына жинақтап келе жатқан рухани бірлігіміздің тарихында кейде ақаулықтар да болып, өкіндіріп жүретіні рас. Соның бір дерті – Ресей империясының тұсында қазақ даласын отарлау барысында жүргізілген сұлтан, болыс сайлаулары кезінде ағайын арасында әдейі араздық дарытып, бір-біріне қарсы қоюшылық саясаты, сол арқылы бүкіл елдің ішіне іріткі салу әрекеттері. Бұл зымиян саясатты Кеңес Одағының тұсында да орталық басқару жүйелері асқан жымысқылықпен пайдаланды. Осы дерттен арылу-арылмауымыз бүгін таңда бүкіл ұлт тағдырын шешеді. Мұны әрдайым есте ұстауға тиістіміз.

Біз мына дүниенің ең қуатты қозғаушы күші – мүдде екенін, негізгі тарихи қадамдарымыздың сол мүдде ортақтастығы қағидасына сай жасалу керектігін де ерте ұғып, ерте жүзеге асыра алдық. Бұл ақиқат қағиданы да санамызға ерте сіңірген осы дана билеріміз еді.

Жер жақындығы тағдырың мен тарихыңды жақындастырмай қоймайды. Тағдыр жақындығы мүдде жақындығын туғызады. Мүдде жақындығы жоқ жерде жер жақындығы мен шекараластықтың да бақастық пен дұрдараздық өрбіткеннен басқа бітірері шамалы. Адам мен адамды, халық пен халықты, мемлекет пен мемлекетті







жалғастырар ең берік дәнекер – мүдде жақындығы. Бүгінде Орталық Азияда қоян-қолтық жатқан бауырлас елдердің бәрінің мүддесі біреу. Ғасырлап күтіп, әзер қолы жеткен азаттықтан айрылып қалмау. Ол үшін ішкі татулықты да, сыртқы татулықты да көздің қарашығындай сақтай білу. Бауырлас, тағдырлас өзбек, қырғыз, тәжік, түрікмен ағайындармен әуелден де тату-тәттіміз. Оның бір дәлелі – Өзбекстан басшылығының шақыруы бойынша мен осы жиын алдында басына барып, тәу етіп қайтқан Төле би бабамыздың туысқан елдің астанасы – Ташкентте жерленгені, бейітінің қадірленіп күтілетіні. Осы риясыз достық сезімі үшін де біз өзбек бауырларымызға, осы елдің тұңғыш Президенті Ислам Каримовке шын ризашылығымызды білдіреміз. Мүдде жақындығы біздерді баяғыда іргеден қол салған басқыншы дұшпандарға қарсы бірге күресуге шақырды, мүдде жақындығы кеше ортақ тағдырымызды фашизмнен бірге қорғатты. Ежелден ағайындос Қырғыз еліне игілік пен баянды болашақ тілейміз. Тарихта біздің елдеріміздің арасына от жағып, сырттан қақтығыстыру әрекетін жасағандар аз болған жоқ. Дегенмен бірге болған кезде қандай жаудан да басым түсіп жаттық. Дәл қазіргі кезеңде де біздің халықтарымыздың бірлігі егемендігімізді, тәуелсіздігімізді сақтап қалу үшін өте қажет деп санаймын.

Бүгінде Қазақстан айдай әлем алдында экономикалық қуаты үлкен, болашағы зор республика ретінде ғана емес, қоғамдық-саяси ахуалы тұрақты, келешегі сенімді мемлекет ретінде де абыройы асып тұрса, ол да ең алдымен сол тағдыр ортақтастығын, мүдде ортақтастығын қастерлей білуіміздің арқасында мүмкін болып отыр. Сондықтан да біз жақында өткен республикалық кеңесте таяу жылдардағы ең басты міндетіміз – ынтымақтастық идеологиясын түпкілікті орнықтыру деп белгіледік. Қазақстан – осы ұлан-байтақ өңірді мекендеп жатқан барша ұлт пен ұлыс өкілдерінің ортақ Отаны деген қарапайым да қастерлі қағиданы бүгінгі адамдардың да, келер ұрпақтың да санасынан бір сәтке шығармауымыз керек.

Осындай татулықтың үлгісін барша жұртқа ең алдымен бұл жердің ежелгі иесі, біз – қазақ халқы көрсетіп, бүкіл Қазақстан халқының тату тұруының ұйытқысы болатынымызға сенемін.





Тәуелсіздік туын қолда берік ұстау – әрбір қазақтың, Қазақстанды өз Отаным деп санайтын әр адамның ең басты борышы, ең биік мақсаты. Құқықтық мемлекетке, демократияшыл қоғамға тән заңдылық қағидасын қатаң сақтай алсақ қана, ол борышты адал ақтап, ол мақсатқа қапысыз жете аламыз.

Конституцияны білу, заңдылықты сақтау – құқықтық мемлекет құрудың бірінші шарты. Әз Тәукенің тұсындағы қазақ қауымының дәуірлеуі ең алдымен осы заңға жүгінуге байланысты болғанын ұмытпағанымыз жөн. Заңды жетік білмейінше, оны сыйламайынша, берік ұстанбайынша, біз өмірдің қай саласында да қиыншылықтан арыла алмаймыз.

Біздің болашағымыз – жастар. Біз жастарды жаңа өмірге бейімдей білуіміз керек. Келмеске кеткен кешегі күнді көкसेп, «бұрын жақсы еді, арзаншылық еді», «бұл нарық қазаққа қол емес, бұл бізді кедейлеткеннен басқа ештеңе бермейді» дегендей арзан сөзді жөнді-жөнсіз айта беретін кейбір ағаларымыз өз балаларының обалына өздері қалуы мүмкін. Қазақтың ұл-қыздары өмірдің қай саласына да қабілетті екендігін көріп жүрміз, қазірдің өзінде жастар маркетингтің, менеджменттің, коммерцияның, компьютерлік техниканың қыр-сырын жақсы меңгеріп қалды. Жастарымызды заңды игеру, құқықтық, өркениетті мемлекет құру, жауапкершілігін арттыру бағытында бейімдеу аға ұрпақтың борышы болса, жас ұрпағымыз ХХІ ғасырдың ауыр жүгі өздерінің иығына түсетінін сезінгені абзал. Қырандар түлегін қияға самғатып баулитыны аян. Біз де жеткіншек ұрпағымызды босбелбеу тірлікке емес, басқалармен бірдей бағын сынап, есесін жібермейтіндей нартәуекел мен іскерлікке тәрбиелегеніміз лазым.

Мені осы елдің басшысы ретінде қатты толғантатын тағы бір жайды орталарыңызға салғым келеді. Ол – біздің жастарымыздың отаншылдығын, өз еліне, Отанына, жеріне деген, болашағына деген аса зор жауапкершілік сезімін тәрбиелеу. Қазақ тарихында тұңғыш рет тұрақты әскер құрдық. Елімізді, жерімізді, бостандығымызды сақтау үшін бұл бізге қажет болды. Кезінде қазақ даласының әр







түкпірінен осы Ордабасыға жиналып, елім, жерім деп еңіреген, бастарын ажалға байлап, қан төккен ата-бабаларымыздың әруағы разы болсын десек, біз елімізді қорғауды азаматтық та, перзенттік те борышымыз деп санауымыз керек. Тәуелсіздігімізді, егемендігімізді алдымен өзіміз қорғамасақ, кім қорғайды?! Біздің туған жер ұғымының аясын әбден тарылтып жібергеніміздің салдарынан талай адам өз облысын, өз ауданын ғана туған жерім деп танитын таяз түсініктен әлі арыла алмай жүр. Оқу бітірген жастардың қайткенде де аулына оралуға тырысып, мамандығы бойынша жұмыс табылмаса да, ата-анасының жанынан шықпайтын психологиясын құптай беру қиын. Табиғаты сұлу, топырағы құнарлы небір шұрайлы өлке, өңірлеріміз отаншыл жастарымыздың перзенттік жүрегі мен қуатты білегін күтіп жатыр, ағайын. Бір шаңырақтың түлектері Қазақстан дәулетін асырар сан салада еңбек етсе, бір атаның отаулары кең байтақ даламыздың қай тарабынан да табылып жатса, жаман ба?! Ендігі жерде біз бәріміз бір атаның – қазақ халқының ұлымыз. Ендігі жерде бәріміздің де туған жеріміз біреу – ол жалпақ Қазақ даласы. Оның қай атырабының да тілегін бірге тілеп, тауқыметін бірге көтеруге, өзімізді-өзіміз көкіректен кері итермеуге, сен анаусың, мен мынаумын деп алаламауға үйренуге тиіспіз. Осыдан үш ғасырдай бұрын бас қосқан, қазақ даласын қорғау жолында шәйіт болған бабаларымыздың негізгі аманаты осы.

Қазақстандықтар бұрынғы құқықсыз өмірден біржола бас тартты, өзінің әлеуметке бағдарланған нарықтық экономикасы және жаңа қоғамдық қарым-қатынастары бар күшті егемен мемлекетін құруға кірісті. «Қоғамымыздың ең қастерлі қазынасы – адам болып табылады, оның құқығы мен бостандығына кепілдік беріледі» деп заң жүзінде жарияладық, «республикадағы барша халықтың тең құқылығы қамтамасыз етіледі» деп кепілдік бердік. Тәуелсіз елдің тұңғыш Конституциясы біржола тиянақтаған бұл тұжырымдар біздің қоғамдық прогресс бағытымен дамуымыздың негізі болуға тиіс.

Мен бұл арадағы сөзімде республикадағы әлеуметтік-экономикалық жағдай, өтпелі кезеңнің күрделі мәселелері, оларды





шешудің жолдарын табу бағытындағы ізденістеріміз, іркілістеріміз туралы баяндаудан тартынғалы тұрмын. Олар жөнінде айтыпта, жазып та жүрміз. Өздеріңіз теледидардан көріп, газеттерден оқып жатырсыздар. Сөз орайы келгенде, қымбатты ағайындар, осындай қиын шақта Президенттің, республика парламентінің, үкіметінің саясатына қолдау көрсетіп, ұстамдылық, сабырлылық таныта білгендеріңіз үшін, біздің бүгінгі таңдағы басты байлығымыз тыныштық, ұлтаралық жарасым екенін терең түсінгендеріңіз үшін шын жүректен разылық білдіруді парыз санаймын. Осы әрекеттің барлығы ең алдымен қазақ халқының болашақ ұлы мүддесіне бағытталғанын түсінгендеріңіз үшін тағы да разылығымды білдіремін.

Республика үкіметі жақында дағдарыстан шығу жолындағы шұғыл шаралардың бағдарламасын белгіледі. Шетелдердің іскер топтарымен ірі-ірі келісім-шарттар жасалып, инвестициялар келе бастады, өнім көлемін сақтап қана қоймай, бұрынғыдан да өсіруге қол жеткізіп отырған кәсіпорындар қатары көбейіп келеді. Ең бастысы – халықтың нарыққа көзқарасы аздап болса да өзгере бастады. Көзін тауып еңбек ете білсе, ерінбесе, бойкүйездіктен, масылдық психологиядан арылса, адамша лайықты өмір сүруге, тіпті дәулетті тұруға да мүмкіндік ашылғанын қазірдің өзінде талай жұрт түсініп қалды. Ал алаңсыз, өнімді еңбек етудің негізгі кепілі – қоғамдық-саяси ахуалдың тұрақтылығы. Мұны мен республика Президенті ретінде ең басты мақсат деп санаймын.

Осы мақсат жолында жаңа нақты қадамдарды да ойластырып жатырмыз. Қазақстан халықтарының ассамблеясын құру идеясы көптен айтылып жүр. Бұл ұсыныс республика халықтарының форумында да қолдау тапқан болатын. Үкіметтен тыс тұратын, қоғамдық ұйым ретінде ойластырылған мұндай ассамблея біздей көпұлтты мемлекеттің бітім-болмысына сәйкес келер еді деп ойлаймын. Ассамблея құрамына республика жұртшылығының ең қадірлі, ең білікті өкілдері ұсынылса, олар жылына, мысалы, екі рет бас қосып, республикадағы қоғамдық-саяси ахуалдың түйінді мәселелерін талқылап, Президентке, парламентке, үкіметке кеңес айтып отырса,







сөйтіп, мұның өзі бүкілхалықтық даналықтың өзіндік бір жиынтық орны болар ма еді деп жоспарлаудамыз. Қалай дегенде де, бұл мәселе біздің жұмысымыздағы ең басты арналардың бірі болып қала береді.

### Ардақты ағайын!

Үш ұлы бабамыз сонау бір қилы кезеңде осы Ордабасының биігіне шығып, терістіктегі Арыс пен Бөгенге, күн шығыстағы Қазығұртқа, Арқа жақтан мұнартқан Қаратауға қарап тұрып, ел бірлігі, халықынтымағы туралы кезек-кезек ой толғаған екен. Осы Ордабасы биігінде киіз туырлықты қазақ атаулы ауызбірлікшіл болуға серттенскен екен, Әбілқайырдай бас сардарын сайлап, ата жауға аттандырып салған екен. Кейін айбынды Абылай хан, Бөгенбай, Қабанбай, Жәнібек, Наурызбай, Райымбек, Есет, Бөкенбайлардай талай-талай мықты білек, түкті жүрек батырлар сонда айтылған армандарға түгел жетіп, қазақ даласының төрт тарабын да басқыншы жаудан түгел арылтып алғанын білеміз.

Енді сол бабаларалып берген кең байтақ өлкемізді түгел құлпыртып, түгел көркейту – бүгінгі біздер мен ертеңгі жеткіншектердің үлесіне тиіп тұр. Азаттыққа жетер жолдың қаншалықты ұзақ, қаншалықты тауқыметті екенін көрдік. Ал азаттықты баянды ете білудің де оңай шаруа емес екенін түсіне бастадық. Осы арада тағы да ұлы бабалар даналығын еске аламыз: «Елдің бағын ашпаса, ер мұратқа жетер ме! Ерінің сағын сындырса, ел мұратқа жетер ме?! Ел тірегі – ері, ер тірегі – елі бола білген қауымның басынан бағы кетер ме?! Есті еріңді ез тұтсаң – өзінді-өзің қорларсың, есеріңді ер тұтсаң – іргеңізден жау кетпей, төріңізден дау кетпей, сойқаннан сойқан жолығып, сорларсың да зарларсың. Ел мұраты – көрешек, ер мұраты – келешек. Көрешегін күйттеген – түбі қоймас сүрінбей, келешегін күйттеген – түбі қоймас сүйінбей. Жетелі ер адаспас – бабадан қалған сөз бар ғой. Жетелі ел адаспас – бағзыдан қалған із бар ғой», – деген екен Әйтеке би Күлтөбедегі бір жиында.

Кешегі келеңсіз күндерде бабадан қалған сөзден жаңылып, бағзыдан қалған ізден адасып қала жаздаппыз. Талай-талай алқалы





кеңес өткен атақты Күлтөбе баяғыда жыртылып кетіпті. Сайрам түбіндегі Мәртөбе күні кеше құртылып кетіпті. Қасиетті орыннан қалғаны – Ұлытау мен осы Ордабасы. Бауырында бабалардан түскен із әлі сайрап жатыр. Басында бабалар дауысы әлі саңқылдап естіліп тұр. Енді сөзден жаңылып, ізден адасар еш ретіміз жоқ.

Бүгінгі жиын – сол жаңылмағандығымыздың, адаспағандығымыздың куәсі.

Бізді де бұл киелі төрге арманды тілек, елім деген перзенттік жүрек алып келіп отыр. Біздің де ойлағанымыз – бірлік. Біздің де аңсарымыз – еліміздің көсегесінің көгергені, дәулетті де сәулетті өмір сүргені. Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би заманындағы басты мақсат – бар қазақтың бірлігі болса, бүгінгі басты мақсат та дәл сол. Жалғыз-ақ айырмасы – қасиетті бабаларымыз басын қосып берген қазақ халқы енді бүкіл Қазақстан халқының бірлігіне ұйытқы болуға тиіс. Осы мақсат жолында республикадағы барлық ұлттар өкілдерінің бір кісінің баласындай, бір қолдың саласындай күш біріктіргені لازم. Болашағымыз баянды болсын, балаларымыз бен немерелеріміз де ата-бабаларындай тату тұрсын десек, осындай алмағайып уақытта, жоқшылық жүйке жұқартып тұрған жіңішке шақта баршамыз саналылық пен парасаттылық көрсетіп, байсалдылық пен ұстамдылық танытуға тиіспіз. Мен мемлекет басшысы ретінде, Қазақстанның көпұлтты халқы осынау сәтте тарихи жауапкершілік көрсете біледі деп кәміл сенемін.

Береке басы – бірлік. Бірлігіміз берік болса, болашағымыз баянды болары даусыз. Лайым, ынтымағымыздан айырмасын!

Толық тәуелсіздікке жетудің ұлы жолында бізді халқымыздың үш данасы, үш көсемі, қасиетті бабаларымыз – Төле бидің, Қазыбек бидің, Әйтеке бидің аруағы қолдап жүрсін!

*Ордабасы, 28 мамыр, 1993 жыл*













## **ТҮРКІСТАН – ҰЛТТЫҚ БОСТАНДЫҒЫМЫЗ БЕН ЕЛДІГІМІЗДІҢ АҚ ОРДАСЫ**

*(Түркістан қаласының 1500 жылдығына арналған  
ғылыми конференцияда жасалған баяндама)*

### **Ардақты отандастар! Аса биік мәртебелі меймандар! Қадірлі түркістандықтар!**

Бүгін қасиетті Түркістан топырағына қай-қайсымыз да тебірене қадам бастық. Бұл – баршамыздың көптен аңсай күткен күніміз. Бізбен бірге бұл қуанышты бөлісуге алыс-жақыннан ағылып, тегі бір туыстар мен тілегі бір достар келді.

Мен, ең алдымен, бұл тойға қатысып отырған мемлекет және үкімет басшыларына, атап айтқанда:

Түркия Республикасының Президенті Ахмед Неждет Сезер мырзаға,

Қырғыз Республикасының Премьер-министрі Муралиев мырзаға,

Түркіменстан Парламентінің спикері Мурадов мырзаға,  
Әзербайжан Республикасының вице-премьері Эфендиев мырзаға,

Тыва Республикасының Президенті Ооржак Шериг-оол мырзаға,





Татарстан Республикасы Мемлекеттік Кеңесінің төрағасы Мухаметшин мырзаға,

Башқортостан Республикасының мәдениет министрі Сағитов мырзаға халқымның атынан, өзімнің атымнан риясыз алғысымды білдіргім келеді.

Сондай-ақ, халықаралық ЮНЕСКО ұйымының Бас директорының орынбасары Дуду Диен мырзаға және басқа да халықаралық ұйымдар мен шет ел қалалары мен аймақтарынан келген делегация басшыларына шын жүректен рахмет айтқым келеді.

Бұл – шынайы бауырмалдықтың, тату-тәтті көршілестіктің, рухани туыстық пен бірліктің айқын көрінісі.

Бұл – бүгін басымызды қосып отырған ежелгі Түркістан қаласының жалпыадамзаттық және өркениеттік тарихта қастерлі орын иеленетіндігінің даусыз дәлелі.

Бұны сезіну – бәріміз үшін үлкен ғанибет.

Бүгін баршаңыздың көз алдарыңызда қызғалдақтай құлпырып тұрған ару қала, аруақты Түркістанның бастан кешкендері – айтып тауыса алмас шежіре.

Ол шежіре бүгінгі адамзат пен бүгінгі өркениетті құрап отырған халықтар мен мәдениеттердің тереңнен табысатын төркіндестігі мен тамырластығына, жарастығы мен жалғастығына көзімізді жеткізе түседі.

Онда әрідегі алғашқы қауым тұрақтарынан бастап, берідегі сан қилы өркениет орталықтарының жұрнақтары молынан ұшырасады. Соның өзі-ақ бұл атыраптың Теріскей Еуразияның ойкуменаға айналуы тарихында атқарған орасан зор қызметін аңғарта алса керек.

Түркістан ендікпен өлшегенде де, бойлықпен өлшегенде де жер шарының кіндік тұсына орналасқан. Отырықшы үрдістің ең терістік, көшпелі үрдістің ең түстік шебін иемденген. Ежелгі дүниенің ең басты трансконтиненталдық сауда арнасы – Ұлы Жібек жолының бойында тұрды. Сондықтан да оның есігі төрт тарапқа бірдей ашық болды. Шартараптың мәдени-рухани, саяси-дүниетанымдық, шаруашылық-







тұрмыстық жетістіктері оған соқпай өте алмады. Әллинизм мен тәңіршілдік, зороастризм мен манихейлік, буддизм мен конфуцийшілдік, христиан мен ислам оның төріне жарыса аттады.

Мұнда Түркістан, Тараз, Отырар, Испиджаб, Сығанақ, Жент сынды қалалар пайда болды. Сауда мен қолөнердің, халықаралық қарым-қатынастардың, интеллектуалдық және рухани өмірдің ірі ошақтарына айналды. Адамзаттық руханияттың Әбу Насыр әл-Фараби, Қорқыт, Қожа Ахмет Иасауи, Сүлеймен Бақырғани сынды алып тұлғаларын шығарды. Өз замандарында әлемге белгілі Бұқара, Мерв, Самарқан, Герат қалаларымен бірге шығыстық урбанизмнің жарқын шоғырын құрады.

Көпғасырлық көне тарих солардың арасынан бірте-бірте Түркістан мен оның төңірегіндегі кеңістіктің маңызын үстей түсті. Бұл өлке тұрандық өркениет кеңістігінде жыл санап жетекші маңызға ие бола бастады. Оған, негізінен, біздің дәуіріміздің бесінші ғасырынан басталған Орталық Азиядағы жаңаша жіктелу процесі түрткі болды.

Арктикадан экваторға, Атлант мұхитынан Тынық мұхитқа дейінгі ұлан-байтақ кеңістіктегі ерсілі-қарсылы миграциялық ағындар өрістеді. Оның ешқайсысы да соқпай өтпейтін бұл аймақ ұзақ уақыт демографиялық және өркениеттік шарпысулар кеңістігі ретінде күн кешті. Соның нәтижесінде жаңа этностар пайда болды. Олар аймақтық, еуразиялық, тіпті әлемдік үстемдіктерге жетуге ұмтылды. Әрідегі скифтер, сарматтар, массагеттер, берідегі ғұндар, үйсіндер, оғыздар, қимақ-қыпшақтар, моңғолдар құрлықаралық баса-көктеулері Түркістан жатқан кеңістікке жеткенде түбегейлі өзгерістерге ұшырап отырды. Айта қаларлықтай этникалық, демографиялық, мәдени-руханияттық жаңа сипаттарға ие болды. Соңғы бір жарым мың жылдықта Түркістан әлгіндей саяси-этникалық құбылыстардың межелік шегіне, тіпті кіндік өрісіне айналды. Оған түркі нәсілінің қалыптасуы мен таралуы, ислам дінінің көшпенділер әлеміне дендеп ене бастауы шешуші ықпал етті.





Бұл ықпалдың түбегейлі үстемдікке жетуін көне аңыздар мұсылман болып туып, дінсіздермен кескілескен күрес ашқан Оғыз ханның Түркістанға ауып келіп, Иасы деген жерге бекінгеніне, сол арада қарсыластарын қирата жеңгеніне байланыстырады. Ал деректі тарих оғыз хандығының күшейіп, исламды таратушылардың ең ықпалды топтарын Сырдария бойына шоғырландыруымен түсіндіреді.

Қайткен күнде де Түрік әлемінің қайта дәуірлеуінде бұл аймақтың атқарған қызметін ешкім жоққа шығара алмайды. Ежелгі Ясыдан бастау алған селжұқтар қозғалысы әуелі Орта Азияға, сосын Таяу Шығысқа, одан әрмен Анатолия мен Күнгей Азияға қанат жайып, ақыр аяғында Византияны құлатып тынғаны белгілі. Ол тұста бұл лекке ілеспей қалған түркі тайпалары кейін моңғолдармен қосылып, Балқан мен Балтыққа дейін барып, Алтын Орда мемлекетін құруға атсалысты.

Бұл көшпелі империяның мұсылмандануы да негізінен Түркістанға байланысты екендігі тарихтан мәлім.

Әуелі Еуразияда, сосын күлліәлемдік үстемдікке жеткісі келген Ақсақ Темір де жиһангерлік жорықтарының алдында осы бір киелі орынға арнайы ат басын бұрып тұрған.

Ол кездегі саяси күштер мен экономикалық үрдістердің ара салмағы Тұран жазираларындағы көшпелі және отырықшы үрдістегі түркі элементтерін екі тарапқа жіктеді. Олардың әрқайсысы өз алдына мемлекеттік дербестікке ұмтылды. Бұрынғы Алтын Ордан бөлінген Ноғай Ордасы, Дешті Қыпшақ пен Ақ Орда, Шағатай ұлысынан бөлінген Мағолстанның теріскей батыс ұлыстары далалық Қазақ хандығын құрады.

Он алтыншы ғасырдың соңына қарай қазақ астанасы Түркістан қаласына келіп, біржолата бекінді. Бұл кездейсоқтық емес еді. Түркістанның мұндай геосаяси ықтималдығын тұсында Дешті Қыпшақ, Ақ Орда, Әбілқайыр хандығы сияқты мемлекеттік бірлестіктер де мықтап ескерген еді. Өйткені, негізінен көшпелі







тайпалардан құралған мемлекеттің одан арғы дамуы, нығаюы, саяси-экономикалық және мәдени өркендеуі көршілес отырықшы елдермен тығыз қарым-қатынас жүргізуге байланысты еді.

Қазақтардың этникалық аумағында соңғы дәуірде отырықшылық өріс алып, егіншілік қанат жая бастады. Сауда-саттық орын тепті. Ал мұның өзі қазақ мемлекеттігі мен ұлттық-аумақтық тұтастығын нығайтуға оң ықпал етті. Сол заманда Түркістан көршілес өзбек, қарақалпақ, қалмақ, ноғай (маңғыт), мағол, қырғыз халықтарымен жан-жақты қарым-қатынас орнатуда шешуші қызмет атқарғаны белгілі. Рас, мұндай қарым-қатынастар ара-тұра әскери қақтығыстарға ұласып кеткен кездер де болды. Алайда мұндай келеңсіздік ұзаққа бармай, бұрынғы достық, татулық байланыстар қайтадан қалпына келіп отырды.

Түркістанды мұндай берекелі қонысқа айналдырып жүрген ең басты себептердің бірі – Сырдария өзенінің бойына орналасқаны еді. Кезінде Рузбихан Исфхани: «Түркістан – ең әйгілі ел. Сейхун жағалауындағы Түркістан отыз қамалдан тұрады. Сейхуннан тартылған арықтардың бойындағы қамалдар нағыз пейіш бағы іспеттес», – деп жазып еді.

Бірақ Түркістанның жаңа қазақ хандығының астанасына айналуы тек қолайлы географиялық жағдайына ғана байланысты емес еді. Ол сонау XII ғасырдан бастап әлем назарын өзіне аударып алған-ды. Бұл исламдық руханиятта ерекше орын иемденетін айтулы сопылық мектептің негізін салған шайқы, ғұлама ақын Қожа Ахмет Иасауидің жан-жақты ұстаздық және уағызшылдық қызметінің арқасы еді.

Сайрамда дүниеге келіп, Отырарда Арыстанбабтан дәріс алып, Бұхарада Жүсіп Хамаданидің мүридi болып, сопылық іліміне жетілген Құл Қожа Ахмет Иасауи еліне оралып, мұсылмандық шығыста айрықша көзге түскен әулие саналды. Ол мәңгілік ақиқатты қалың бұқараға түсінікті тілмен насихаттап, ислам дінін көшпелі түрік әлемінің рухани дәстүрлерімен үйлестіре білді.





Өзінің әйгілі «Даналық кітабын» дүниеге әкелді. Сөйтіп, халық арасында Әзірет Сұлтан атанған Қожа Ахметтің беделі арқасында Иасы қаласы ортағасырлық дүниеде алыс-жақынды аузына қаратқан аса маңызды рухани ағартушылық орталығы ретінде танылды.

Кемеңгер ғұламаның қабірі басына Әмір Темір тұрғызған кесене Орта Азия мен Қазақстандағы ең қастерлі мінәжат орнына айналды. Еділден Ауғанға дейінгі, Қап тауынан Қашқарға дейінгі ұланғайыр кеңістіктегі мұсылмандар Қожа Ахмет Иасауи қабіріне келіп тәуап етіп қайтуды дәстүр тұтты. Кейін ол әлгіндей ұлағатты зиярат орнынан аса ірі сауда, қолөнер орталығы ретінде де өз маңызын одан әрі күшейте түсті.

Бұл арада жаңа қалыптасқан түрік әлемінің көршілес иран, моңғол, қытай, үнді тектес халықтардың этномәдени кеңістігімен ықпалдасуына да, кейін құрылған қазақ хандығының іргелес елдерімен бейбіт қарым-қатынас орнатуына да әулие Түркістанның айрықша ықпалы болғандығын атап өткен жөн.

Жан-жағымен мұндай жарастықты қатынас сахара тұрғындары арасында отырықшылық мәдениетінің, жазу-сызудың, кітаби білімнің, сауда-саттық пен кәсіпкерліктің, зайырлы тұрмыс-салттың кеңінен таралуына септігін тигізді.

Түркістан қаласы қазақ хандары тұсында да Буразияның және күллі мұсылман дүниесінің ең ірі саяси, мәдени, рухани орталығы ретіндегі жоғары мәртебесін биіктете түспесе, еш аласартқан жоқ.

Уақыт өте келе көрнекті мемлекет қайраткерлерінің, әйгілі билер мен батырлардың «пантеонына» айналуы – ежелгі қаланың ұлттық санамыздағы аяулы орнын бұрынғыдан да асқақтата түсті. XVII ғасырда Есім мен Жәңгір ханның мазарлары тұрғызылды. Бұл жерде Тәуке хан мен Абылай хан мәңгілік мекен тапты.

Түркістан қаласында қазақ хандары таққа отырғызылды. Көршілес елдердің елшілері қабылданды. Аса маңызды мемлекеттік мәселелер талқыланған аса жоғары мәртебелі жиындар өткізілді. Осындағы Күлтөбеде үш жүздің игі жақсылары Тәуке ханның







басшылығымен қазақ мемлекеттілігін нығайтудың заңдық негізі – «Жеті жарғыны» қабылдады.

Қысқасы, Түркістан – қазақ халқының ұлттық мемлекеттілігін дүниеге әкелген алтын бесік әрі оны кемелдендірген өнегелі мектеп. Алайда заман ауып, заң тозатын жағдай болды. Жалпыпланеталық геосаяси ахуал мен экономикалық қатынастар жүйесі әлемдік билікке ұмтылған империяшыл отаршылдықты қайта күшейтті. Ал ол біздің сайын сахарда жаңа қалыптасып, енді нығайып келе жатқан ұлттық тәуелсіздігіміз бен мемлекеттік дербестігіміздің көсегесін көктей солдырды. Жан-жақтан жармасқан басқыншылықты күшейтті.

Соңғы екі ғасырдағы озбырлық оқиғалары шалқыған шаһар мен оның төріндегі ғажайып сәулет кешенінің басына бар тауқыметті үйіп-төкті. 1861 жылы Қожа Ахмет кешені мен бейбіт шаһар Ресей патшалығының зіркілдеген зеңбіректерінің төмпешіне түсті. Көне қаланың жаңа әскери бекініске айналуы тарихи орынның адам танымастай тозғындауына әкеліп соқты. Хандардың мазарлары тып-типыл құлатылды.

Пірдің кесенесі дінсіздік мұражайына айналдырылатын болды. Жәдігерліктерінен айрылып, қабырғасына жазылған Құран сөздері өшіріле бастады. Мазар маңайындағы бағалы мұралар есепке алынбастан жойылып кетті. Ол ұзақ жылдар бойы азып-тозып, өткен дәуреніміздің, өшкен елдігіміздің, жоғалтқан ұлттық бостандығымыз бен жойылған мемлекеттігіміздің, естен шыға бастаған рухани ерекшелігіміздің ең ақырғы жұрнағындай болып, көзімізге оттай, көкірегімізге шоқтай басылып, құлазып тұрды. Бірақ бәрімізді өткенді ұмытпауға, өшкенді жоқтауға, өлгендердің өкініштері мен армандарын аяқсыз қалдырмауға шақырып, атой салып тұрды. Сондықтан да тәуелсіз Қазақстан егемендікке қолы жетер-жетпестен-ақ ғасырлар бойғы рухани мұраттарымыздың мүбәрак нышаны – Қожа Ахмет Иасауи кесенесін қалпына келтіруді қолға алды.

Міне, бүгін түрік достарымыздың риясыз көмегінің және қазақ сәулетшілерімен бірігіп атқарған қажырлы еңбегінің арқасында





киелі ғимарат бастапқы көркі мен көрінісін қайта таба бастағанына куә болып отырмыз.

Бұл – шайқалған шаңырағымыздың қайта орнына келгендігінің, жығылған еңсеміздің қайта көтерілгендігінің, істеріміздің оңға баса бастағандығының даусыз айғағы бола алса керек.

Бұған шүкіршілік айта отырып, алды-артымызға бұрынғыдан да жітірек көз салып, белімізді бұрынғыдан да бекемірек бууымыз қажет.

Өйткені, біз бұл араға асқандықтан, тасқандықтан, той ойлап, ойын ойдаудан басқа шаруа таппағандықтан жиналып отырған жоқпыз. Әлі де асар асуымыз, алар биігіміз, атқарар міндетіміз бастан асып жатыр. Әйтсе де әлденеше ұрпақтың әрдайым көкsep өткен ел болу, басқалармен тең болу мұраттарын жүзеге асыру жолындағы еселі еңбек пен кескекті күрестен бір сәт те айнымайтындығымызға сендіру үшін келіп тұрмыз.

Жалпақ әлем мен күллі адамзатқа енді танылып келе жатқан еңсемізді ешқашан жықпай, егемендік туын, теңдік туын бұрынғыдан да биік асқақтата беретіндігімізді паш етуге келіп тұрмыз.

Өткен аруақтардың, келер ұрпақтардың алдындағы: «Алған беттен таймаймыз. Алға, тек алға қарай адымдаймыз!» – деген сертімізге берік екендігімізді мәлімдеуге келіп тұрмыз. Біздің бұл мүддеміз бен бұл мақсатымызды түсінетіндердің бәрі бізге дос. Оларға құшағымыз әрдайым айқара ашық.

Ал түсінбейтіндер бар болса, олардың да бұған көздері әбден жететіндігіне кәміл сенеміз.

Оның ең бастысы – жалпақ әлем мен іргелес кеңістіктегі уақыт талабынан туындап жатқан зәруліктер мен тосын дүмпулерге уақтылы жауап беріп, өрелі ізденістерге уақтылы атсалыса білу.

Бұл талаптың деңгейінен табылып, әлемдік ізденістер арнасына лайықты атсалыса білген тұстарда Түркістанның бағы ашылып, басы төрге озған.







Ол деңгейден табылмай, өзінен-өзі түйықталып, ауыл арасы шырғаландарына шырматылып қалған тұстарда оның да бәсі кеміп, еңсесі жығылған.

Төрт қақпалы Түркістан төрт тараптың жақсылығына түгел айқара құшақ ашып, басын асырып, бағын өрлеткен. Төрт тараптың жаманына тоқтасын, жауыздығына тойтарыс таба алмағанда ғана басы етекке түсіп, бағы кері кеткен.

Бұндай бақтың да бірден-бір кепілі – сыртқы ықпалдастық пен ішкі ынтымақты бірдей дамыта білу.

Бұндай дерттің де бірден-бір емі – сыртқы ықпалдастық пен ішкі ынтымақты бірдей дамыта білу.

Біз бүгін көп жасап, көпті көрген киелі қаланың тойында отырып, бұл ақиқатты ең алдымен ойға алып, одан ең алдымен қорытынды шығаруымыз шарт.

Біз бүгінгі дүниенің алға тосып отырған өрелі талаптарын терең түсінеміз. Отандық тәжірибе мен жалпыадамзаттық дамудың жетістіктерін бірдей қастерлеп, өркениет жолымен алға басып, тәуелсіздігімізді нығайтып, ұлттық кемелденуімізді жүзеге асырамыз. Өз мүдделерімізге мұқият, өзгелердің мүдделеріне сергек қарауға тырысамыз. Шектес елдермен тату-тәтті көршілікті, алыс әріптестерімізбен тең мүдделестікті, туыс елдермен тағдырластықты берік ұстанамыз. Сол арқылы аймақтық және жалпығаламдық қауіпсіздікті одан әрі бекіте түсуге белсене атсалысамыз. Өз төңірегіміздегі тарихи тағдырлас елдердің реформа және демократия жолымен дамуын, күнгейдегі және шығыстағы көршілеріміздің бейбіт қарым-қатынасты нығайтуын қалаймыз.

Жаңарып жатқан дүниенің жаңаша жарастығының тезірек қалыптасып, жеделдете жүзеге асуына мүдделіміз.

Ол үшін қазіргідей бір үрдістен екінші үрдіске көшер тұста өткеннен қорытынды шығарып, ертеңге дұрыс бағдар ұстана білудің маңызы зор. Өркениетті жұрттар мұндай өтпелі кезеңде ұлтын ұйытып, жорасын жолға түсіре алатындай киелі орындарда бір-бірі-





мен айқұшақ қабысып, бастарын түгендесетін. «Кесір тезірек кетсін!» деп, «Кемшін тезірек толсын!» деп, «Кемел тезірек келсін!» деп тәубаға келіп, өткенге өреуіл, қалғанға салауат айтысатын. Ашу-аразды қойып, ауызбірлікке ұмтылысатын. Жолдары сосын оңғарылып, жұлдыздары сосын жанатын.

Біз де сондай өтпелі кезеңді бастан кешіп жатқан қоғамбыз. Түркістан да сондай киелі орнымыз.

Келесі күзде тәуелсіздік алғанымызға он жыл толады. Осындай жоралы жолда ұлан-байтақ еліміздің жер-жерінде рух тазартып, ар арылтар, пейіл кеңейтіп, мерей өсірер жаппай жарастыққа жұмыла алсақ – құба-құп. Жаңа ғасыр, жаңа мыңжылдықты береке көбейтер бірлікпен, ырыс көбейтер ынтымақпен бастағанымыз лазым. Дәл осынау киелі Түркістан төрінде, әулие Әзірет Сұлтанның іргесінде өтіп жатқан ұлы думан сондай жалпыұлттық жарастықтың, жаппай арылу мен тазарудың жиынына айналып, жақсы бастаманың басы болғай!

Бүгінгі думанда бар болмысымен жарқырай көрінген тату-тәтті көршілестігіміз, туысқандық бірлігіміз, ізгі ниетті ықпалдастығымыз бен ынтымағымыз баянды болғай!

Ойлағанымыз оңынан оралып, көздегеніміз көкейден шыға бергей!

Мен бір кезде ежелгі шығыстың ең қастерлі, киелі орны болған, бүгінде жалпыадамзаттық мәдениеттің аса мәртебелі тарихи жәдігерлігі ретінде ЮНЕСКО деңгейінде тойланып жатқан Түркістан қаласының мыңжарымжылдық салтанатына қатысушыларды, күллі отандастарымызды тағы да шын жүректен құттықтап, дендеріне саулық, бастарына бақыт тілеймін.

Жан-жағымыз тыныш, Отанымыз аман, ортамыз бүтін, заманымыз бейбіт болғай!

*Түркістан, 20 қазан, 2000 жыл*













## **ТАРАЗ ҚАЛАСЫНЫҢ 2000 ЖЫЛДЫҚ ТОЙЫНА АРНАЛҒАН САЛТАНАТТАҒЫ СӨЗ**

**Армысыздар, ардақты ағайын!  
Орта толсын, қадірлі тараздықтар!  
Хош келдіңіздер, құрметті меймандар!**

Бүгінгі мерекелі жиында бас қосқан баршаңызға ыстық ықыласты сәлем жолдап, Сіздерді еліміздің тарихының ежелгі куәсі – қарт Тараздың, мәңгі жас Тараздың 2000 жылдық мерейтойымен шын жүректен құттықтаймын!

Тараздың тойы – қара ормандай халқымыздың ежелден бергі ұзақ тарихындағы ұлан-асыр қуанышы. Тарихи той! Өйткені, Тараздың шежіресі – біздің халқымыздың өткені мен бүгінін жалғап тұрған, мәңгілікке жалғастыра беретін алтын өрмек іспетті. Жойылып кете жаздаған қалың тарихымызды қайтып оралту жолындағы талпыныстардың бірі. Бәлкім, ең үлкені де шығар.

Кезінде осы өлкеге келген сырткөз саяхатшылар мен жылнамашылардың айтуынша, ежелгі Тараз – ертеден әмбеге аян қала. Тани білген кісіге Тараз тұрған Талас алқабы – тұнып тұрған тарих.

Сол кездегі көшпенді дүниенің ең ірі мемлекеті – Ұлы Хун империясы еді. Қытай шежірелерінің айтуынша, Талас бойындағы алғашқы қаланы Хун шәниюлерінің соңғыларының бірі – Шөже





біздің дәуірімізге дейінгі 40 жылдың шамасында салдырыпты. Оны араға үш-төрт жыл түспей жатып, қытайдың қалың қолы келіп талқандап кетіпті.

Хүн бекінісі талқандалғанмен, арадағы сауда жолының тармағы жойылмапты. Көшпенді дүниенің сол жолдан айрылғысы келмеген тайталасы тыйылмапты. Сол тайталас Тараздың талай өшкен отын талай рет қайта жағыпты. Оның айрықша дәуірлеуі әсіресе түркі мемлекеттерінің жер-жаһанға атын шығарып, шарықтай күшейген тұстарымен сәйкес келеді.

Ол VI ғасырдан бастап батыс пен шығыс саяхатшыларының аузына жиі ілігеді. VII ғасырдан бастап Ұлы Жібек жолы бойындағы ең ірі сауда қалаларының біріне айналады.

Мұның бәрі, әрине, Тараздың саудадағы ғана емес, саясаттағы да ықпалын арттыра түсті. Оған 508 жылы Византия елшісі Земархтың Естеми ханмен келіссөзі Таразда жүргізілгенін айтсақ та жеткілікті. Ал Түргештер мемлекеті тұсында әуелі кіші астана, артынан басты астанаға айналғаны мәлім.

Тараз бұл мәртебесін одан кейінгі саманид, қарахан, қидан, оғыз, қыпшақ, хорезм үстемдігі тұсында да сақтай алған.

Олай болуы заңды да еді. Тараз – қай заманда да геосаяси маңызын жоғалтпайтын аса мәнді стратегиялық қонысқа жайғасқан қала. Сондықтан да бұл ежелгі қаланы әлемдік діндердің барлығы да өздерінің шарықтау кезеңдеріндегі үлкен тірегі еткен. Мұнда зороастризм, христиан, манихей, будда діндерінің ірі орталықтары болған. VI ғасырдан бастап оған батыстан арабтар, шығыстан қытайлар мықтап көз тіккен.

Бұл текетірестің түйіні де Тараздың түбінде шешілді. 751 жылы Тараз маңындағы Атлах түбіндегі шайқас арабтар мен қарлұқтардың пайдасына шықты.

Бұл қат-қабат оқиғалар Тараздың гүлденуіне себепші болмаса, кедергі келтірген жоқ.







Сол кезең мен олардан кейінгі Қарахан дәуірін бұл өлкенің үлкен рухани шарықтау кезеңі деп атаған жөн сияқты. Өйткені, Әбу Насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари сол кезеңде шықты. Сол кезден бастап Тараз исламның ірі орталығына айналды.

X-XII ғасырларда Тараз түркі дүниесінің аса ірі саяси, экономикалық және мәдени орталығы болды. Маңайындағы Хамукет, Төменгі Барсхан, Жиқыл, Адақкент, Дех Нуджикент, Құлан, Меркі, Аспара, Баласағұн, Барсхан қалаларымен жалғасып жатты.

Оның мәдениетінің шарықтап өскені сонша, сол кезде пайдаланылған су құбыры табылып отыр. Жоғары сапалы қыш, шыны, фарфор бұйымдарын шығарды. Қала төңірегінде алтын, мыс кеніштері өркендеді.

Осынша құлпырған Тараздың түбіне де өз тұсындағы геосаяси гегемонизм жетті. Оның мұншама шарықтауын батыстағы Хорезм мен шығыста бой көтеріп келе жатқан моңғол мемлекеті бірдей жақтырмады. Сол өшпенділік оның түбіне жетіп тынды, ол сол күйреуден соң қайтадан еңсе көтере алмады.

Тек Қоқан билігі кезінде ғана қайтадан қорған тұрғызылып, жаңа бекініске айналған тәрізді.

Одан беріде ол да Ресей отаршылдығының қамытын киді. Кешегі кеңестік кезең тұсында ежелгі қаланың едәуір өскені рас. Алайда жаңа отаршылдық та, ескі отаршылдық сияқты шет аймақтардың байлығы мен игілігін тонаушылық қағидасынан шыға алмады. Тараз да, ол тұрған аймақ та мейлінше дамып кете алмай, саяси, экономикалық, экологиялық шетқақпайлық көрді.

Дегенмен бұл жерге талайғы Тараздың талайсыз тағдырына кінәлілерді жауаптауға жиналып тұрған жоқпыз. Өткенге – өреуіл, қалғанға – салауат.

Тәуелсіз ел болдық, ендігінің жауапкершілігі өз мойнымызда. Оны ойдағыдай сезінуіміз үшін барымызды бағалап, өз қадірімізді





өзіміз қапысыз ұғынуымыз керек. Бүгінгі жиынның ең басты міндеті сол. Толыққанды тарихи сана дегеніміз де осы.

Демек, біздің өзімізді өзіміз танып, ежелгі заманнан дәуірлей дамып келе жатқан өркенді өркениеттің нағыз мұрагерлері екенімізді түйсінудіміз үшін де бізге Тараз қажет еді.

Арғы-бергімізді қапысыз сарапқа салатын таразы керек еді. Құдайға шүкір, ондай таразымыз бар.

Тараз – шын мәнінде де біздің тарихымыздың таразысы, ғажайып айнасы, бұлтартпас айғағы екені анық. Біз көшіп-қонып жүре берген, ырзығын малдан ғана айырған халық емеспіз, өзіндік төлтума сәулеткерлік пен құрылысшылық дәстүрі бар, сайын далада сан алуан қала тұрғызған, егін егіп, бақ өсірген, сан тарам мәдениеттер мен өркениеттердің тоғысқан торабында өмір сүріп, үлкен өнеге көрген өсімтал елміз.

Әрине, бүгінгі дүниеде бұндай шындықты мойындағысы келмейтіндер әлі де аз болмас.

Осындайда атақты ағылшын жазушысы Самюэл Батлердің «Өткенді өзгертуге Құдайдың құдіреті жетпесе де, тарихшылардың құдіреті әбден жетіп жатыр» деген сөзі еске түседі.

Өткенді таразылауға келгенде, мұндай қиғаштықтар мен кереғарлықтар, тіпті көрер көзге қиянаттар әсіресе біздің тарихымыз хақында көп жасалғаны белгілі. Одан әлемдік сана біржола арылып немесе айығып болды деуге әлі ерте.

Демек, халықтың рухын аласартпай, асқақтатып, жанын жасытпай, жадыратып тұратын, тіршілігіне мән беріп, нәр беріп тұратын нысаналарын, пір тұтатын біртуар тұлғаларын тарих төріне қайтарғанымыз абзал.

Сол үшін біздің пәрменді шаралар қолданғанымыз, атап айтқанда, 1998 жылдың менің Жарлығыммен «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» деп жарияланғаны баршаңызға мәлім.







Бұл шараның ұшы бірінші кезекте халқымыздың жылнамасындағы «ақтаңдақтардың» орнын толтыруға, тоталитарлық жүйе тұмшалаған сананы оятуға, мұқалған намысты қайрауға бағытталды.

Бүгін мен көкірегімнің терең түкпіріндегі сол ойымнан шықтым, көксеген мұратыма жақындадым деген пікірдемін.

Себебі, осы пәрменнің оябында нысаналы жұмыс жүргізіліп, халықтың зердесіне нұр құятын көптеген қомақты істердің іске асырылғаны өздеріңізге аян.

Әсілінде, қай істе де ең бастысы – түрен тарту, қозғау салу екен. Істің барысы сол жылдың төңірегімен тұйықталып қалған жоқ.

Ойға алған ісіміз күннен күнге өріс алып, тереңге тамыр тартып келеді.

Мінеки, бұл шараның басты жемісі – бітелген қуатты қайнардың көзін ашып берді.

Мен осы салтанаттың алдында кезінде тәуелсіздік жолындағы жанкешті күресі қарақшылық қарекетке телінген қазақтың соңғы сайланған ханы – Кенесары Қасымұлының туғанына 200 жыл толуын тойлаған Көкшетаудағы мерекеге қатыстым.

Бұдан біраз уақыт бұрын ежелгі Мысыр елінде он жеті жыл бойы патшалық құрған баһадүр бабамыз Бейбарыс Сұлтанның көрнекті ескерткішін Атырау қаласында сомдадық. Абылай мен Әбілқайырдың, Қабанбай мен Бөгенбайдың, Ағынтай мен Қарасайдың, олардан ілгері-кейінді ғұмыр кешкен ардақты, аруақты перзенттеріміздің құрыш бейнелерін халқымыздың назарына ұсындық.

Қаладағы мемлекеттік университет ғимараты алдында тұрған әйгілі бабамыз Мұхамед Хайдар Дулатидың еңселі ескерткіші сол ұлы бабаларымызды бастап, осы біздің бүгінгі қуанышымызға «құтты болсын» айтып тұрғандай әсер етеді маған.

Кашмирдің қоңыр топырағында сүйегі жатқан Мұхамед Хайдар бабамыз «Тарих-и-Рашиди» атты еңбегінде Байдаған бектен таратып, өзінің арғы тегін айта кеткен. Сол атақты шежіреде есімі зерделенген





қасиетті бабаның туған топырақта бой көтерген бұл ескерткіші – мәңгілікке жалғасқан қазағымыздың да киелі тарихы.

Қираған қалаларымыздың, құм басқан далаларымыздың тарихын көнеден жеткен жәдігерлер мен арғыдан жеткен асыл ескерткіштер жазады. Біз ұлы тұлғаларға ескерткіш қою арқылы санамызды сергітіп, рухымызды көтеріп, мерейімізді тасытамыз.

Бүгінгі күні Бәйдібек бабаның ескерткішін аша тұрып, біз өзіміздің аруақты ұлы бабаларымыздың рухын қайта тірілту арқылы халқымыздың жады мен зердесін оятып, имандылық пен адамдықтың алтын арқауын қоса өреміз.

Кейбір деректер бойынша, Тәшкен шаһарының жанында дүниеге келген бабамыз, қазіргі тілмен айтқанда, Үкімет басшысы деңгейіне дейін көтеріліп, халқы аузына қараған қайраткер.

Сан ұлтты ұлысты ұрыстырмай, тегі бір, тіні бір бауырлас халықтарды бір тудың астына жинай білген бұл бабамыз – біздің бүгінгі заман үшін де тағлымы мол тұлға.

Қысылтаянда қол бастаған, даулы жерде сөз бастаған, билікті жерде бой көрсетіп, білімді жерде ой көрсеткен бабамызға сомдалған бұл ескерткіш тараздықтардың, күллі Жамбыл облысы жұртшылығының осы айтулы мерекеге ең үлкен сыйы деп ойлаймын. Сол үшін де Сіздерге көп рахмет, бауырлар!

Бұл қуанышқа сан ұлтты тоғыстырған еліміз тегіс ортақтас. Береке мен бірліктің, ынтымақ пен достықтың, өзара түсіністік пен сыйластықтың туын бірге көтерген халқымызды Тараздың тарихи тойымен құттықтай отырып, осы керемет үрдіс пен кемел күндеріңіз ұзағынан болсын деп тілек айтамын.

Қымбатты ханымдар мен мырзалар!

Ардақты ағайын!

Тараз тарихы туралы толымды шежірені тарихшылар жаза жатар. Біздің міндет – тарихтың тағлымын зерделеу, өткенімізді түйсіну арқылы қазіргімізді нықтау, келешегімізді сомдау.







Былтырғы жылы ежелгі қазақ хандығының қара шаңырағы, иісі түркі жұртының киелі мекені – қасиетті Түркістан қаласының 1500 жылдығын атап өткен біз еліміздің ендігі бір ежелгі шаһары, екімыңжылдық ерен шежіресі бар қарт Тараздың салтанатына жиналып тұрмыз.

Тараздың мерейтойына менің тапсыруыммен 2 миллиард теңгеден артық қаражат бөлініп, барша елдің назарын қалаға аударттық.

Бұл екі салтанаттың да әлемдік өркениет тарихындағы бірде-бір татымды оқиғаны жадынан қалт жібермеуге тырысатын ЮНЕСКО-ның аясында аталуы – біз үшін үлкен ғанибет. Тараздың басты тағлымы да, міне, осында жатыр.

Ендеше, біз бүгінгі тойдың тағлымына бұдан да тереңірек үңілгеніміз жөн. Біз, ең алдымен, осы оқиғаның ішкі мәнін терең түйсінуге, өткеннің сабақтарын терең қорытып, жаңа заманымызға лайық менталитет (діл) қалыптастыруға тиіспіз.

Менің бұл тұста айтпағым: бүгінгі Тараздың бойынан, міне, осындай қуатты рух есіп тұруға тиіс.

Ол бедерлі баяғысы мен берекелі бүгінгісі астасып жатқан, тұрғындарының бойынан білімділік пен инабаттылық, іскерлік және осы Тараздай қалаға лайық биік мәдениеттің лебі есіп тұратын өзіндік бітімі, салауатты тұрмыс-салты бар ХХІ ғасырдың хас сұлу қаласына айналуға тиіс.

Солай болатынына менің көзім жетеді. Мен осы тойдың үстінде көнелерін қадірлеп, тарихи жәдігерлер – Қарахан, Айша Бибі, Баба Ажы хатун кесенелеріне, Қали Жүніс моншасына және Тектұрмастың басында жүргізілген жаңғырту жұмыстары үшін тараздықтардың қажыр-қайратына деген ризашылық сезіміне бөлендім.

Қала орталығындағы осы бүгін пайдалануға берілген Жастар кешенін, жаңадан тұрғызылған тұрғын үйлерді, бірсыпыра орындарға ине-жіптен шыққандай етіп, мұқият жүргізілген жөндеу жұмыстарын





көріп, мен облыс, қала әкімдіктеріне, қала жұртшылығына шынайы ақ алғысымды арнаймын!

Алдағы уақытта Таразды абаттандыра түсетін, халқының жұмыспен қамтылуын, тұрмысын жақсартта түсетін жаңа кәсіпорындар салынып, әртүрлі себептермен тоқтап қалған бірқатар бұрынғы кәсіпорындар қайтадан іске кіріседі, кәсіпкерліктің өрісін кеңейтуге мықтап бағыт ұсталады. Оның бәрі де өздеріңізге мәлім.

### **Ардақты ағайын! Қадірменді меймандар!**

Бізге ХХІ ғасырдың жүктеп отырған міндеттері үлкен!

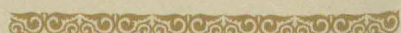
Ең алдымен біз барлық күш-жігерімізді тәуелсіз мемлекетімізді барынша нығайтуға, жаңа ғасырдың талаптарына лайық демократиялық, азаматтық қоғам құруға, қауіпсіздігімізді нығайтуға, экономикамызды өркендетуге жұмылдыруымыз керек. Солай істейміз де!

Той тойға ұлассын, ағайын! Бұл тойымыздың ырысы еліміздің жаңа тойларына жұғысты болсын!

*Тараз, 26 қыркүйек, 2002 жыл*















## КЕРЕЙ, ЖӘНІБЕК ХАНДАРҒА АРНАЛҒАН ЕСКЕРТКІШТІҢ АШЫЛУ САЛТАНАТЫНДАҒЫ СӨЗ

### Ардақты астаналықтар!

### Қадірлі қала қонақтары!

Бүгін асқақ Астанамыз тағы бір тағлымы мол сәулет туындысымен толыға түсті.

Біз Елордамыздың төрінде ұлысымызды ұйыстырған Керей мен Жәнібек хандардың еңселі ескерткішін ашып отырмыз.

Бұл – тұғырлы тарихымызға, елдік дәстүрімізге, мызғымас мемлекеттігімізге арналған мәңгілік белгі.

Баршаңыз білесіздер, Керей мен Жәнібек хандар қасиетті Қозыбасы жерінде «қазақ» деп аталатын хандықтың алғашқы қадасын қақты.

Алтын Орданың заңды мұрагері ретінде Шу мен Сырдың арасында бой көтерген қазақ ордасы уақыт өте келе ұланғайыр далаға иелік етті.

Бұл елордамызда Керей мен Жәнібек хандарға жасалып отырған құрметтің алғашқысы емес.

Есілдің сол жағалауында олардың атын иеленген үлкен көше бар.

Мен еліміздің бүгінгі мен болашағын жалғап тұрған Астанамыздың өткен тарихымызбен терең астасуына ерекше мән беріп келемін.

Сондықтан, елордамыз жаңа көшіп келгенде Есілдің жағасынан азаттық жолында шәйіт болған Кенесары ханның ескерткішін орнаттым.





Астананың 10 жылдығына орай елордамыздың бас алаңында зәулім «Қазақ елі» монументі бой көтерді.

Астана көшелеріне ұлы тұлғаларымыз бен тарихи қалаларымыздың аттары берілді.

Осының бәрі – біздің ата-баба аманатына адалдығымыз бен ұрпақтар сабақтастығының жарқын көрінісі.

Тарихта Керей мен Жәнібек хандардың аттары қашанда қатар аталады.

Екі ханның елге еткен еңбегі мен ерлігі бірдей бағалы.

Сондықтан ұлы тұлғаларды бөліп-жармай, ескерткішті екеуіне бірге қойып отырмыз.

Алаш жұртының алғашқы хандары Керей мен Жәнібекке арналған бұл ескерткіштің осы жерде бой көтеруінің астарында үлкен мән бар.

Бүгінде тәуелсіздігіміздің бойтұмарына, елдігіміздің рәмізіне айналған асқақ Астананың алғашқы кірпіші осында қаланды.

Алғашқы ордамыз бастапқыда осы жерге орналасып, маңайына мемлекеттік маңызды мекемелер қоныс тепті.

Сондықтан біз тұңғыш хандарымыздың тұғырлы белгісін Тұңғыш Президенттің мұражайы саябағында, Астана қаласының Әкімдігі ғимаратының маңында орналастыруды жөн деп таптық.

Жалпы, ескерткішті орнатуға тек сәулетшілер ғана емес, белгілі тарихшы-ғалымдар да үлкен үлес қосты.

Кейіпкерлердің сыртқы келбеттерінің сол дәуірге мейлінше сай келуіне баса көңіл бөлінді.

Ескерткіште еркіндік алып, жаңа орданың іргесін тіктеген хандарымыз ұлыстың байрағын мығым ұстап тұр.

Бұл – Сүйінбай ақын айтқандай, «бөрілі байрақ» көтерген даңқты бабалардың «мәңгі ел орнату» аңсарының көрінісі.

Расында Керей мен Жәнібек тіккен сол киелі Ту жығылған жоқ.

Ол Қазақстанның тәуелсіздік алуымен бірге аспан астында қалықтаған қырандай шырқау биікке көтеріле түсті.







Сондықтан біз тәуелсіздіктің көк байрағын берік ұстап, егемендігімізді көзіміздің қарашығындай қорғауға тиіспіз.

«Еркіндік қайда болса – елдік сонда» дейді халық даналығы.

Қазақта «Егемен болмай – ел болмас» деген сөз бар.

Түптеп келгенде, Керей мен Жәнібек тұсында тарих сахнасына шыққан «қазақ» деген сөз «егемен, еншісін алған еркін ел» деген мағына береді.

Бабаларымыздың ұлыстың атына таңған азаттық аңсарын ақиқатқа айналдыру біздің ұрпақтың маңдайына жазылыпты.

Бүгінде егемен еліміз айдай әлемге танылған айдынды мемлекетке айналды.

Берекелі бірлігі мерекелі тірлігімен ұштасқан Қазақстан дамудың даңғыл жолына түсті.

Еліміз батыстың беделді ұйымына жетекшілік етіп, халқымыз бұрын-соңды болмаған табысқа қол жеткізді.

### **Құрметті қауым!**

Ұлы бабаларымызды ұлықтау – ұлыстың ұйытқысына айналған іргелі ұлт ретінде өркен жаюымызға бағытталған ауқымды шара.

Тарихи таныммен ұрпақ өседі, ұлттық сана қалыптасады.

Кешегімізге көрсетілген құрмет келешегіміздің жарқын болуына жол ашады.

Сондықтан, өскелең ұрпақ өткенін танып, болашағын бағамдау үшін мұндай ескерткіштер аса қажет.

Ендеше, ұлы хандарымызға арналған еңселі ескерткіш құтты болсын!

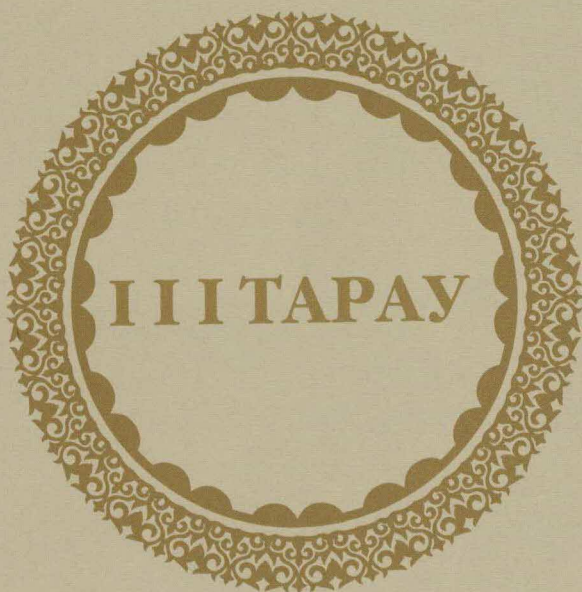
Астанамыздың абыройы асқақтай берсін!

Тәуелсіздігіміз тұғырлы, елдігіміз еңселі болсын!

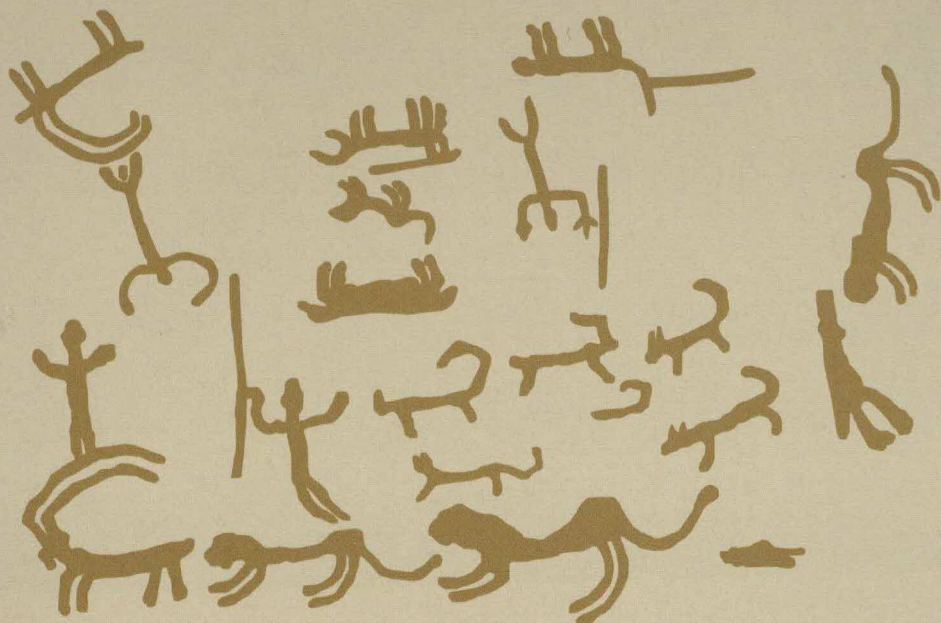
Бабаларымыздың әруағы баршамызды қолдап жүрсін!

*Астана, 1 маусым, 2010 жыл*





АЛАШ  
АРЫСТАРЫ

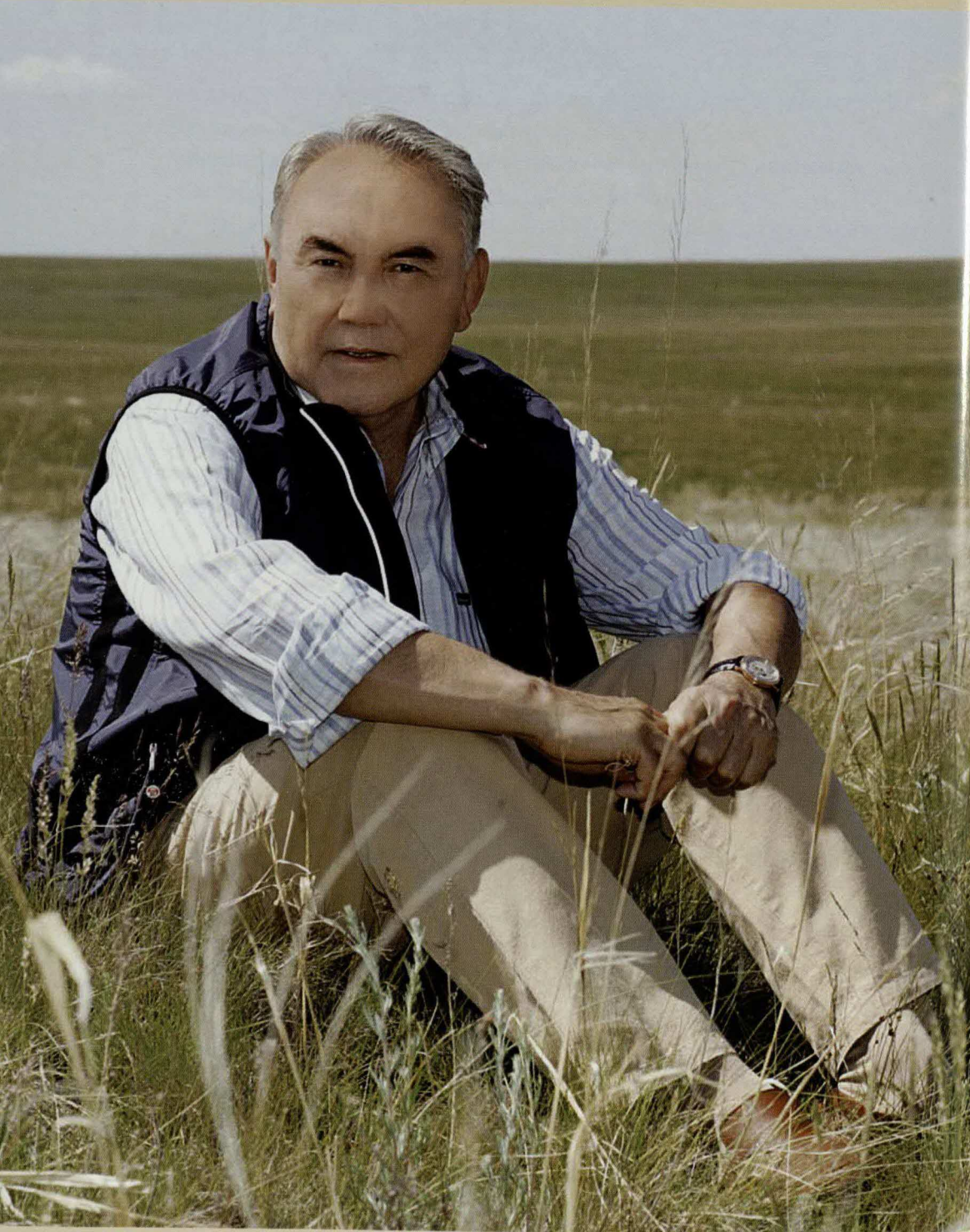




ශ්‍රී ලංකා

ලංකාමල්ලාලංකාමල්ලාලංකාමල්ලාලංකාමල්ලාලංකාමල්ලාලංකාමල්ලාලංකාමල්ලාලංකාමල්ලා

ලංකා



ලංකාමල්ලාලංකාමල්ලාලංකාමල්ලා



ලංකාමල්ලාලංකාමල්ලාලංකාමල්ලා









## АЙБАТЫ АҢЫЗҒА АЙНАЛҒАН БАТЫР

*(Райымбек батырдың 300 жылдығына арналған  
салтанаттағы сөз)*

### **Қадірлі халайық! Құрметті баба ұрпақтары!**

Аспанның өзіне сес көрсетіп тұрған құдіретті Хантәңірінің баурайында, Шалкөдедей самал ескен, сағым көшкен көрікті жайлауда, аруағыңнан айналайын Райымбек бабаның 300 жылдық мерейтойына жиналып отырмыз. Алдымен айтарым, той құтты болсын, ағайын!

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін біз ата-бабаларымыз армандаған игі мақсатқа қол жеткізе алдық. Ең бастысы, біз тәуелсіз мемлекет құрдық. Бүгінде Қазақстанды былайғы жұрт саясаты сарабдал, болашағы баянды, қазынасы қыруар, халқы тату-тәтті тұратын ел деп біледі, сол үшін де қадірлейді. Әлемнің ең мықты мемлекеттері Қазақстанға құрметпен қарайды және біздің елді стратегиялық әріптес ретінде сыйлайды.

Тәуелсіздік алған жылдарда біз еліміздің ұлан-байтақ шекарасын анықтап, барлық көршілерімізбен тату қарым-қатынас орнаттық;





түбегейлі экономикалық реформаны жүзеге асырып, халқымыздың әл-ауқатын көтердік; ана тіліміз бен ата дәстүрімізді жаңғыртып, мәдени мұрамызды түгендедік.

Мен осы қатарға кешегі ел басқарған ұлы хандарымыз бен қол бастаған батыр бабаларымыздың биік рухына тағзым етіп, тәлім алуға арналған осындай мерейтойларымызды қосар едім.

Бұл тойлар сән қуып, салтанат құру үшін емес, ата дәстүріне адалдық танытып, сол әз бабаларымыздың ерлікке толы ғұмырын халқымыздың жадында өшпестей етіп жазу үшін, жас ұрпақты елін, жерін сүйетін отаншыл рухта тәрбиелеу үшін қажет.

Бүгінгі өткізіліп отырған қазақ тарихындағы айтулы тұлға – Райымбек батырдың 300 жылдық мерейтойы осындай тәлім-тағылымы мол игілікті той деп білемін.

Қазақта қай кезде де рулық емес, ұлттық рух үстем болған. Әйтпесе, «жау келді» деп дауылпаз ұрған шақта қыр мен сыр бойлап, алты айшылық жерде жатқан батырлар жер қайысқан қол ертіп, Аңырақайда бас қосар ма еді? Ортақ жаудың басын – тоқпақ, жілігін қазық етіп қағып ойрандар ма еді?

Халқымыздың тарихында қарғысты қасіреттаңбасын қалдырған, әйгілі «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», «қайың сауған» деп аталатын зұлмат кезеңде, халқының болған қалқаны, айбатты да арқалы, «қу толағай бастанған, темірқазық жастанған», «қара қазан, сары баланың қамы үшін» ат үстінде ұйықтаған, жаудың шебін тұйықтаған, есімі ел есінде мәңгі сақталар, иісі қазаққа ортақ тұлғаның бірі – айбаты мен қайраты аңызға айналған батыр Райымбек Түкеұлы. Біз бүгін, міне, сол ерлік пен батырлықтың, кемеңгерліктің символына айналған, өмірі қиян-кескі күреске толы Райымбек бабамыздың 300 жылдық мерейтойын салтанатпен атап өтіп отырмыз, ағайын!







Райымбек – ең алдымен, елінді жауға бермеген, күн-түні тыным көрмеген, мұз жастанып, қар түкірген, тебінгісі терге шіріген, жауынды жусандай жапырып, құтын қашырған, айбатын асырған, тула бойын ақыл-ой, күш-қуат кернеген батыр.

Райымбек – халық тағдыры қайқы қылыштың үстінде қылпылдаған заманда жоғынды жоқтаған жоқшы, мұңынды мұндаған мұңшы. Жігерінді оятып, намысынды қоздырған ұран, ажалға қарсы жұмсаған құрал, жауға салған айбат, мұқалмайтын қайрат. Ел басына күн туған заманда ел ұраны болған даңқты қолбасшы.

Райымбек – қызыр шалған көріпкелі бар әулие. Әулие атауы тек діндарларға ғана берілмейді. Қазақ ұлттық рухты оятып, ел бірлігіне қызмет еткен қасиетті перзенттерін әулие тұтып, оларға құлшылық етіп, зиярат жасаған. Ендеше, халқымыздың үш ғасыр бойы қадір-құрметі бір сәтке толастамаған Райымбек бабаны ұлттық рухтың ұлы әулиесі деп атауға да әбден болады деп білемін.

Жамбыл жәкем Райымбек рухына тағзым етіп тұрып:

Аруағыңнан айналайын, Райымбек,  
Келгем жоқ қасиетінді сынайын деп.  
Бас иіп тағзым еттім бір өзіңе,  
Тірлікте сыйынатын Құдайым деп, – деген екен.

Өз басымнан өткен бір жайтты мен де бүгін мақтанышпен айта аламын. Аруақты баба, киелі әулие, дарабоз батыр аруағы мені де желеп-жебеп келеді.

Менің ата-анамның шаңырақ көтергеніне 4 жыл толса да, анам құрсақ көтермепті. Ақыры олар өзара ақылдаса келе, Райымбек әулиенің басына түнеп, Тәңірден тілеу тілейді. Сонда әкем беліндегі белбеуін шешіп алыпты да, анам екеуі белбеудің екі ұшынан ұстап,





баба зиратын айналып бала сұрапты. Түнемеде анам түс көреді. Түсінде теңіз түбінен тапқан ұзын күміс мылтықты иығына салған күйі алып теңіздің арғы жағалауынан бір-ақ шығады. Кейін түсті жорыған қария анама: «Дүниеге бітімі бөлек, ғұмыры ұзақ ұл әкелесің», – депті. Сөйтіп, салмағым бес жарым кило болып өмірге мен келіппін.

Бүгіндері баба мазарынан сан алуан тілеу тілеп, түнемеге келіп жататын жандардың легі әлі толастар емес. «Ырыс аруақтан басталады» дейтін бабалар өсиеті осындай кереметтерге қатысты айтылса керек.

Батыр бабаның ескерткіші ел-жұрттың қалауына орай Сарыжаз асуына орнатылған. Еліне – қорған, жеріне пана болған батыр баба ақбоз арғымағына қайта мініп, дулығасын басына киіп, найзасымен көк тіреп, ел тыныштығын қайтадан күзетіп тұрғандай. Айбыны – үстем, аруағы – басым.

Заманның тар қыспағына қамалған Абылай хан да, Әбілқайыр да, Төле, Қазыбек, Әйтеке би сынды даналарымыз да ерлік пен елдікті, ақыл мен айланы, мәмілегерлікті тең ұстанған. Қалың елдің қамын қара басынан қашанда жоғары қойған. Содан да болар, әрқайсысы қазірде ескерткішке айналып, бір-бір арғымақтың үстінде мәңгілікке биікте қалды. Ескерткіштеріне тәу еткен сайын, олардың өршіл рухымен сырласқандай әсерде боламын.

Тәуелсіздік алғалы бері ел-жұртымыз Абылай хан мен Кенесарының, Қаракерей Қабанбай мен Қанжығалы Бөгенбайдың, Қарасайдың, данагөй Абай мен жалаугер Махамбеттің және М.Әуезов, Қ.Сәтбаев сынды кемеңгерлеріміздің мерейтойын халықаралық деңгейде зор салтанатпен атап өтті. Мұның бәрі кешегі тоталитарлық заманда жігері жасып, қайраты мұқала бастаған халқымыздың биік рухын ояту әрі оралту үшін жасалған ұлағаты мол шаралар болатын.







Бүгінгі тәуелсіздігіміздің тұғырының берік, қасиетінің қастерлі болуына осы асыл бабаларымыздың шарапаты мен киесі тигені, рухымен желеп-жебегені, намысымызды даңқымен жанығаны шындық.

Біз бұл бабаларымыздың есімін қалай дәріптесек те жарасады. Себебі, өткенін қастерлей алмаған, кешегісінің құнын білмеген ел бүгінгінің қадіріне жете алмайды.

Егемен еліміздің еңсесін одан әрі биіктетіп, тарихын тереңдеп тани түсу мақсатымен «Мәдени мұра» бағдарламасын өмірге әкелдік.

Танымал тұлғалардың ерлігі мен пайым-парасатын дәріптеу арқылы мемлекетіміздің келешек иелері – жас өскіндердің жаңа тұрпатта отаншыл, елжанды, білікті, тағлымды, танымды, арынды, дарынды етіп тәрбиелеу үшін осындай берері мен елері көп ерлердің ерлігін дәріптейтін мерейтойларды мемлекеттік дәрежеде атап өткеніміздің маңызы зор, ағайын!

### **Құрметті ағайын!**

Райымбек бабамыздың атына өздеріңіздің өтініштеріңіз бойынша аудан аты берілді. Ескерткіші ашылды. Тарихи роман, ғылыми еңбектер жазылып, естеліктер кітабы жарық көрді. Жетісу жерінде басталған той Шалкөдедей кең жазира жайлауда жалғасын табуда. Мұның бәрі – елдің еңсесін, рухын көтеретін, бірлігін, бауырмалдығын арттыратын игі шаралар.

Бүгінгі той – береке мен бірліктің тойы.

Бүгінгі той – тағлым мен тәрбиенің тойы.

Бүгінгі той – ұрпақтар сабақтастығының тойы.





Ендеше, біздер – бүгінгі ұрпақ өкілдері батыр бабаларымыз аманат еткен жеріміздің, бейбіт таңмен оянған еліміздің қорғаны бола білейік.

Қашанда ата-баба рухы қолдап-қорғап жүргей, ағайын!

Тойымыз тойға ұлассын!

*Алматы облысы, 13 тамыз, 2005 жыл*













## АБАЙ ТУРАЛЫ СӨЗ

*(Абайдың 150 жылдық мерейтойына арналған  
салтанатты жиындағы баяндама)*

**Ардақты отандастар!**

**Қадірлі меймандар!**

Бүгін – ұлы мереке. Халқымыз ең аяулы перзенті мен ең дана ұстазына мәңгі өшпес махаббатын білдіруге жиналып отыр. Оның дүниеге келгеніне әрон жыл толған сайын осылай бас қосып, өткеніміз бен кеткенімізді, жеткеніміз бен жетпегімізді бір сарапқа салып алу әлдеқашан әдетімізге айналған. Соның әрқайсысында Абайдың аты жаңаша асқақтап, халқымыздың мәртебе-мерейі жаңа биікке көтерілумен келеді. Бір кезде абзал ақынымыздың асыл мұрасының таптық идеология табанында тапталып қалмай, жаңа ұрпақтармен бірге жасайтын мәңгілік құбылысқа айналғанына қуандық. Кейін оның қадір-қасиетінің өз аумағымызбен шектеліп қалмай, іргелес халықтар мен елдерге де кеңінен танымал бола бастағанына масаттанып, марқайдық. Ал бұл жолғы сүйінішіміздің жөні тіпті бөлек. Ол үшін бір-бірімізді қуана құттықтап, бір-бірімізден сүйінші сұрасақ та, ешқандай ерсілігі болмас еді.

Абайдың әуелден-ақ әженің баласы болмай, адамның баласы болуды армандағаны белгілі. Бұл жолғы тойдың төріне сол көксеген мұратына жетіп, барша әлемге аты қадірлі, сөзі өтімді,





пікірі қымбат Адамзат Ардағы, Адамзат Ақыны, Адамзат Ақылманы болып көтеріліп отыр. Бұл жолғы салтанаттың Алматы мен Семейден, Қарауыл мен Жидебайдан басталмай, Батыс пен Шығыстың іргелі елдерінен, Еуропа мен Азияның ең беделді мемлекеттерінен, Мәскеу мен Стамбұл, Париж бен Пекин сынды әлеуметтік астаналардан басталғаны да – соның айғағы. Бұл – бүкіл планетамыздың мәдени-рухани тынысын жүйелеп отырған аса беделді халықаралық ұйым – ЮНЕСКО-ның біздің жеке өтінішімізді ыстық ықыласпен қабылдап, мұндай шаруаның қалыптасқан жылтізбелік үрдісін алғаш рет бұзып, оны дүниежүзілік деңгейде өткізуді өзінің биік құзырына алуға шешім қабылдағанының арқасы. Біз бұны енді ғана тәуелсіздік алып, адамзат қауымдастығының тең құқылы мүшесі ретінде енді ғана санатқа кіре бастаған ежелгі халқымыз бен жас мемлекетімізге көрсетіліп отырған үлкен ықылас, биік саяси-рухани қолдау деп бағалаймыз. Күллі қазақстандықтардың атынан ЮНЕСКО ұйымына, оның бас директоры, бүгін ортамызда отырған аса сыйлы мейманымыз, көрнекті қоғам қайраткері, әлемге мәшһүр ақын, аса қадірменді Федерико Майор мырзаға шын жүректен шексіз ризашылығымызды білдіруді айрықша парыз санаймын. Сондай-ақ, Абай мерекесін атап өткен, атап өтпек, мұрасын насихаттауға белсене үлес қосып жатқан, бүгінгі салтанатқа өздерінің беделді өкілдерін жіберіп отырған барлық мемлекеттер мен халықаралық ұйымдарға шын жүректен алғыс айтамыз. Бұл демократия мен гуманизм мұраттарының әлемдік кеңістікте түбегейлі жеңістерге жетуінің нәтижесінде қалыптаса бастаған жаңа рухани ахуалдың айқын айғағы деп білеміз. «Ағайын бір өліде, бір тіріде» деген осы. Қуанышы мен қайғысы ортақ рухани бауырмалдықтың әлемдік деңгейде орныға бастауы біздің ертеңге деген сенімімізді нығайта түсері хақ.

«Елдестірмек – елшіден, жауластырмақ – жаушыдан» дейді қазақ. Ақ пейіліміз бен адал ниетіміздің асыл көрінісіндей Абайымыздың







әлемдік татулық пен ынтымаққа өз үлесін қосатын рухани мәмілегерлігіне кіріскеніне ерекше тәнті боп отырғанымызды да жасыра алмаймыз. «Ері елінің атын шығарады, елі ерінің атын шығарады» деген де осы. Біз бүгінгідей тарихи кезеңде, адамзаттық қауымдастыққа енді танылып, сенімді ықпалдас, сертке берік серіктес ретінде алғаш рет бой көрсете бастаған кезімізде беделімізді асырып, рухани бедерімізді айқындай түсетін Абайдай асқарымыз барлығына шүкірлік етеміз. Сондай асқарымыздың атын аспандата ұлықтай алатын еліміз барына да шүкірлік етеміз. Құдайдың бізді бұндай күнге жеткізгеніне де тәуба дейміз. Сондай кезеңде өмір сүріп, сондай ел мен сондай қоғамға жан-тәнімізбен қызмет ету маңдайымызға жазылғанына да мың қайтара тәуба дейміз. Оны сезіну біздің үмітімізді нығайтып, жігерімізге жігер қоса түсетіні анық. Өйткені, Абайды Абай қылған қилы тарихтың қырық қатпар шындығы қазіргі біз бастан кешіп жатқан заманалық құбылыстармен тікелей жалғасып жатыр. Оның тағдыры мен рухани ізденістерінің қиыры мен шиырын, тұңғышы мен тұтқиылын жіті пайымдап, дұрыс қорытынды шығара білсек, басымыздағы дәуренмен талай сабақтастықты танып, бүгінгі ахуалымызды да салиқаландыра түсетін талай мән мен нәр таба алар едік. Абайдың сол заманда осылай толғанып, осылай жазбауы қандай мүмкін болмаса, біздің бұл заманда осылай қиналып, осылай әрекет етпеуіміз сондай мүмкін еместігін түсінер едік.

### **Қадірменді қауым!**

Ерекше жағдай ерекше ізденістер мен ерекше әрекеттерге бастайтыны белгілі. Ерен талант пен ерен жігер де сондайда керек. Әрдайым алға ұмтылып, биікке ұмсынған адамзат нәсілі ешқашан толас таппаған және таппайтын рухани күресіне адастырмас нысана, алжастырмас бағдар сілтеп бере алатын көреген көсем тұлғаларды әрдайым сусай аңсаған, әрдайым төбесіне көтере құрметтеген.





Өйткені, ақыл табылмай тұрып, ештеңе табылмайды. Ол жетілмей тұрып, ар-намыс шындалмайды. Ар-намыссыз азамат өзгелердің көсегесі түгілі өзінің көсегесін көгерте алмайды. Онсыз ұлттық сана мен ұлттық намыс та тұл. Онсыз қоғам дамудың даңғыл жолына түсе алмай, үйреншікті үрдістің солғын соқпағынан шыға алмай, заманалар шырғалаңында басы айналып, дағдарыс хал кешеді. Ондай дағдарыстан шығар жолды тарих пен табиғаттың айрықша пейілі түскен періште ниет, пайғамбар тектес перзенттері ғана сілтеп бере алады.

Абай да – дәл сондай заманда ғаламат тәуекелге бара алған ерекше парасат пен ерекше рух иесі. Соның арқасында ол бүгін күллі адамзаттың абыройы аласармас рухани сардарларының біріне айналып отыр. Оны туғызған дәуірді кеңінен қарастырмайынша, одан қалған мұраның тереңіне бойлай алмаймыз.

Ол – қазақ тарихының айрықша ауыр кезеңі еді. Жер шарының неғұрлым көп бөлігін иемденуге тырысқан империя Орталық Азияны көктей өтіп, шығыс пен күнгейге тереңдей енуді көздеген-ді. Сондай стратегиялық мақсаттың дәл өтінде тұрған ел Қазақстан болды. Басқадан айырылса да, одан айырылмау саясаты алғаш рет сол кезде бой көрсетті. Ел билеудің тарихи қалыптасқан ұлттық жүйесі біржола мансұқталды. Метрополияның өзіндегі билік түрлері күштеп енгізіле бастады. Әуелі қазақтың әр ұлысынан бірнеше ергежейлі хандықтар құрылып, этнотерриториялық тұтастық бұзылды. Сосын әр хандықтың халқы мен жері ата-атаға, ру-руға бөлінетін жігімен ауыл-ауылға, болыс-болысқа бөлінді. Сөйтіп, сойылған тоқтыдай мүшеленген хандықтар дербестіктен айырылып, көрші губерниялардың құрамына күштеп кіргізіліп, кірме күн кешті. Одан хандықтар дуандарға бөлініп, бекзаттардың орнына патша үкіметі тағайындаған «сенімді қазақтарға» басқартылды. Солай дәстүрлі ішкі жымдастық әбден жойылған кезде, ел, ауыл, болыс, уезд, облыстарға







бөлінетін түзіліммен қайта құрылды. Ең төменгі ауыл мен болысты жергілікті атқамінерлер, уезд бен облысты патшаның әскери шонжарлары биледі. Осылай қазақтар өз жерінде өзі кірме боп қалды. Ұлттық түгілі, рулық-тайпалық тұтастықтан ажырап, ауызбірліктен атымен жүрдай болды. Солай қожыраған халық пен қоныс жоғарының нұсқауымен алты облысқа бөлініп, көршілес Сібір, Орынбор, Астрахан, Түркістан губерниясына, ал Маңғыстау әуелі Кавказ сырты, артынан Каспий маңы облыстарына бағындырылды. Сөйтіп, қазақтар бет-бетіне таратылып, бір халық бір ұлт, бір ел екенін атымен ұмытатындай күйге жеткізілді. Жер бетінде отаршылдық көрмеген халық кем де кем болғанмен, бір ғасырда осыншама көп реформаға ілініп, тоз-тоз болатындай тәлкекке ұшыраған халық ешқайда да жоқ шығар.

Бұның бәрі отарлық кеңістіктің тұрғындары тарихи қалыптасқан мемлекеттілігін қайтадан қалпына келтіре алмайтындай қып, оларды жер мен судың байырғы иелік құқынан біржолата ажыратуды көздеп, алдын-ала ойластырылған зұлым саясат еді. Қазір бізге өршелене өшігіп жүрген алтын моншақты саяси қырғилар мен әншейін айтаққа ерген әулекілердің жаңа бағдарламалары қай кездегі «саяси қоңсық» екендігін осыдан-ақ айыра беруге болады. Ондайлар көршілерінің жерін тоз-тоз қып бөліп әкетіп, өзін салпақтатып малға салып, ата қонысынан табылып жатқан байлықтан соқыр тиын да татырмай, талтандап қалған дәуренді әлі де көксейді. Сондай кейбір айтқыштардың өзі ұлы мәдениет жасаған ұлы елдің атын малданып, өзгелерге өнеге көрсеттім деп, өз абыройын өзі түсіріп жататынын қайтерсің?! Ондай ұрдажықтар ол кезде де аз емес еді. Ел мен жерді ойрандағандарын былай қойып, сананы да уландыра бастады. Тілін, дінін, тұрмыс-салтын менсінбеуге, ата кәсібі мен тарихын ұмытуға, өзінен өзі қорланып, өзгенің зорлығына бауыр басуға ынталандыратын әзәзіл саясат ерекше мүттәйімдікпен жүзеге асырыла бастады.





Бұратаналану деп аталатын жексұрын құбылыс солай өрбіді. Қармаққа ілінген жемге жүтірген шабақтай шошандаған бұратана сана өзін-өзі отқа түсіретін көзсіз көбелек дәурен орнатты. Тұтастық пен ынтымақ ұмытылды. Санап алып оқытып, санап алып қызметке іліктіру бір жағынан орыстандыруды, екінші жағынан бақастық пен ішкі араздықты күшейтуді көздеді. Басқаны былай қойғанда, ағартушылықтың өзіне арамза сипат берілді. Бір ғасыр бойына жантәсілім жау жағаласпен келген ереуілшіл халыққа енді әлгіндей қамқорсыған айла-шарғының қақпаны құрылды. Кітаптан гөрі зеңбіректі, мектептен гөрі әскери бекіністерді көбейтіп жатқан өкіметтен сескенгендер аяқ жетпес шөлдерге шегінді. Сескенбегендер саяси итаршылыққа жүгініп, есіктегі жалшылыққа пейіл болды. Шұрайлы жерлер, шырайлы кәсіп пен қызмет орталықтан әдейі көшіріліп әкелінгендерге ғана бұйырды. Шет аймақтардың дамуына бөлінетін қаржы түп-тұтасымен сырттан қоныстанушыларға жұмсалды. Ал бұратаналарды да оқуға тартпақ болғандар, патша сарайы ұлықтарының біреуінің дала губернаторына ашық жазғанындай, «шектен шыққан адамсүйгіштік» деп келеке етілді. Егер осы ғасыр басында қазақтардан да санаулы оқығандар шығып, орысша сауат ашқандар бір процентке жетсе, оған мансапқор дала дәулеттілері мен оқу-білім аңсаған түздіктердің өз қаражаты жұмсалды.

Жан иесі жарыққа талпынбай тұра алмайды. Өз-өзінен жойылып кетуге пейіл еш мақұлық жоқ. Халық та солай. Қанша зорлық көрсе де, зомбылық көрсе де үмітін үзбейді. Өзіндей жұрттардың қолы жетіп жатқанға өз қолын да жеткізбек боп тырысады. Тап сондай дәме бұдан сегіз ғасыр бұрын біздің бір жерлесімізді ғылым іздегіп, күнгей Азияға сабылтқан еді. Өткен ғасырда да тап сондай талап тұлпарларын ерттеп мінгендер шыға бастады. Бір кездегі әл-Фарабидің жанқиярлық талабын араб халифатының әкелік





қамқорлығы деп қалай айта алмасақ, өткен ғасыр соңындағы дала азаматтарының білім жолындағы нар тәуекелін де патшалық самодержавиенің әкелік қамқорлығына жатқыза алмаймыз. Шет аймақтардағылардың да сауатын ашып, білімге тартудың жүйелі саясаты болды. Бірақ ол біздің даламызға осы ғасырдың екінші он жылдығынан бастап ене бастады. Демек, оған дейінгі оқу-білімге ұмтылу – ұлттық болмысымыздың етене зәруліктерінен туындаған рухани жанқиярлық. Бір экономикалық-қоғамдық үрдістің дәурені әбден таусылып, екінші бір экономикалық-қоғамдық үрдістің әбден орныға бастағанын байқаған ұлттық сананың тарихи дамуды өзінше пайымдаған етене көрегендігі. Ондай құбылысты айдалаға апарып телу әбестік болар еді. Ұлттық рухани өміршендігіміздің тереңіне бойлай пайымдаудан әдейі жалтару болар еді. Ондай көзқараспен қарасақ, Абай сынды алып тұлғалардың кемеңгерлік болмысына атымен маңайлай алмас едік.

Абайдың адам көрмеген жанқиярлығы мен ерен құбылыс саналардай ерекшелігі – отаршыл кемсітушілік бар жерде болмай қоймайтын тайсалудың орнына тайталасуды, жиренудің орнына үйренуді, жарамсақтықтың орнына жарастықты, мансап қуған баққұмарлықтың орнына білім қуған бәсекені сіңістіріп, ұлтымыздың рухани қайсарлығын атымен жаңа қасиеттерімен байытқандығы.

Өйткені, халқына жаны шындап ашитын қайраткер орға жығатын емес, өрге бастайтын жол сілтейді.

Абай да ақыл айтпас бұрын қилы заманның бар қитұрқысын өз басынан өткеріп көрді. Оның сол кездегі еуропалық саяхатшылардың аузынан «дала Цицероны» деген атақ алған шонжар әкесі ескі мен жаңаға бірдей жорға болды. Ел жақсылары мен патша әкімшілігіне сөзін бірдей өткізе білді. Сондай аса ақылды, көреген әке баулыған ұғымтал жас медреседе мұсылманша, мектепте орысша қатар оқып жүрген жерінен ауылға қайтарылып, билікке араласады. Ру мен ру,





ескі үрдіс пен жаңа үрдіс, рулық-тайпалық психология мен самодержавиелік отаршылдық бетпе-бет шарпысқан тартыс пен таластың ортасында жүріп, есесі кетіп жатқан елінің жоғын жоқтауға күш салды. Бірақ еңбегі зая кетті. Қандастары қызғанышпен, отаршыл ұлықтар сенімсіздікпен қарады. Қапа болған жігерлі азамат билікті тастап, ақындықтың соңына біржола түсті. Қалған жиырма жыл ғұмырын тек қана оқып-білуге, тек қана шығармашылыққа жұмсады. Ол еңбегі, енді, міне, адамзат ақыл-ойының асқаралы тұлғасына айналдырып отыр. Ақын Абай қазақтың суырыпсалма поэзиясын шын мәніндегі реалистік жазба поэзияға айналдырды. Бұрын-соңды көтерілмеген тақырыптарды көтерді. Бұрын-соңды үрдіске енбеген жанрларды үрдіске енгізді. Сырт сипаттау, сырт дәріптеуді қойып, адамның ішкі жанына үңілетін, болмыстың тұңғыық қалтарыстарын ашатын аса мәнді философиялық-әлеуметтік лирика туғызды. Шығыс поэзиясына тән нәзіктік, әуезділік, ойнақылық батыс әдебиетіне тән жіті зерттеуші зердемен байыды.

Егер Абай болмаса, осы ғасырдың басында-ақ азаматтық кемелділікке, суреткерлік салиқалылыққа, стильдік әралуандыққа, заманмен бірге аттап, замандаспен мұңдас бола алатындай әлеуметтік пайымға ие болған жазба әдебиет мектебі – шын мәніндегі Абай мектебі қалыптаспас еді. Мағжан Жұмабаев, Бернияз Күлеев, Шәңгерей Бөкеев, Шәкәрім Құдайбердіұлы лирикасында, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Ғұмар Қарашев, Халел Досмұхамедов, Мұхамеджан Сералиндердің саяси-ғылыми көсемсөздерінде, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Спандияр Көбеев, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов шығармаларында бар бітімімен көрінген бұл мектеп Абай жүйелеген жаңа ұлттық эстетикалық әлемнің қаншалықты сындарлы екендігін айқын танытты.

Түп бастауы осы кәусар бұлақтан басталған көпсалалы, көпжанрлы көркем әдебиетіміз ХХ ғасыр зобалаңдары тұсында өз





халқына зор рухани медет болды. Тек өз жұртын ғана емес, бұрынғы кеңестік кеңістіктегі, тіпті әлемдік деңгейде талғампаз қауымның сусынын қандыра алатын рухани нәр тауып бере алды. Біз бұның бәрі үшін де бір жарым ғасыр бұрын эстетикалық ойдың тың жазырасына батыл аттаған Абайдың қайсар талантына қарыздармыз.

Абай Құнанбайұлының әлемдік санадан өз орнын алатындай елеулі құбылыс болуы тек оның әдеби ізденістерімен шектелмейді. Әдебиет — Абайдың күллі дүниелік болмысқа, адами, ұлттық, кісілік, тарихи, заманалық болмыстарға бойлайтын кәусар дариясы, ежелгі дүниеден мәңгілікке дейін көл-көсір көсіліп жатқан рухани әлемге, рухани ғарышқа, универсиум деп аталатын ғалами дүниенің ғажайып қиырларына шегер бір жағынан азапты, бір жағынан ләззатты сапарының бастау қақпасы, әрі тереңге бойлап, кемелге ұмтылар талпыныстарының алтын баспалдағы болды. Абайдың ойшылдық қарымы мен зерттеушілік тегеурінін де өз заманының шым-шытырық қайшылыққа толы шындығы белгілеп берді. Сол шытырманнан шығар жол іздеп жүріп, ол өз халқының ұлттық бітімін жан-жақты пайымдады. Оның басындағы тақсіретті егжей-тегжейлі талдады. Сөйтіп, кеселіне дауа, келешегіне бағыт қарастырды. Халқына қамқор, ұлтына жанашыр болам деп жүріп күллі адамзатқа мейірбан гуманистік өреге көтерілді. Кісі мен кісінің де, халық пен халықтың да арасында бола беретін кикілжіңдердің бәрінен жоғары тұра білді. Ұлықтарды ұнатпағанымен, көрші орыс халқына, басқа да халықтарға зор ілтипатпен қарады. Патшалық билікті мансұқтағанмен, ұлы орыс мәдениетінен тәлім алды. Аз халықты да, көп халықты да бауырластыратын рухани ықпалдастық деп түсінді. Адамға адамның баласының бәрін дос санады. Оны батысқа, шығысқа, алысқа, жақынға бөлмей, біртұтас құбылыс ретінде қарастырды. Дала өмірін түзету үшін толассыз жетіліп, толассыз шындалып жатқан адамзаттық қауымдастықтың тыныс-тірлігіне үңілу қажет болды.





Сөйтіп, ол өз дәуіріндегі өз жұртының әлеуметтік болмысымен шектелмей, оны қалай сауықтыру мен салауаттандырудың амалын іздеді. Өз пайымын ортаға салды. Ол қазақ зиялыларының осы ғасыр басындағы әлеуметтік прогреске талпынысына айта қаларлықтай ықпал етті. Онымен қоймай, қазақтың жиырмамыншы ғасырдағы қоғамдық санасына тікелей әсерін тигізе алды. Абайдың әлеуметтік ойшылдығына тереңірек үңілетін түс — қазіргі кезең. Қоғамымызда түбегейлі өзгерістер болып жатқан бүгінгі күндер.

Осы тұрғыдан келсек, дала философы «халқына жаны ашу деген – онымен қосыла жылау емес, оған өзін-өзі шыңдаудың сара жолын айқындап беру» деп түсінгені ешқандай күмән туғызбайтын басы ашық мәселе.

Абайды мұндай нартәуекелге бел буғызған, оның осыншалық намысын қайраған қазақ даласындағы кемсітушілік саясат пен оның шашбауын көтерген әлеуметтік көлгірлік еді. Оларды жағадан алып, жағаласа кеткеннен мән шықпайтынын түсінді. Кенесары көтерілісі аяқталар кезде дүниеге келген сәби бесіктен белі шықпай жатып, дербес ел болудан біржола күдер үзіп, бөтеннің көсеуін көсеп, дәреже іздегендердің қырқылжың қырқысын көріп өсті. Тәуелділік мызғымастай боп орнығып, болары болып қойғаннан кейін аңғал халықты босқа арандату парасаттылыққа жатпайтынына көзі жетті. Есе қайтарудың жолы бар ма? Бар.

Абайға айтқызсаңыз: «Әуелі мал тап», – дейді. Әйтпесе, «қарны аш кісінің көңілінде ақыл, бойында ар, ғылымға құмарлық қайдан тұрсын?..» «Мал тапса, қарын тояды. Онан соң білім, өнер керек екен...» Өнер-білімді қайдан іздеген жөн? Абайға айтқызсаңыз: «Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста зор... Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті. Оны білгенге дүние арзанырақ түседі».







Естір құлақ тосырқай тыңдар тосын жауап. Тым пайда құған, бақ құған утилитарлық көзқарас емес пе? Мұндай ақылдың патша ұлықтары таратып жүрген пікірден несі өзге? Ұлық жалба тымақты тұз адамын кемсіте беруді көздейді. Абай тезірек тең етуге асығады. Оның ұғымында сол астам ортаның «залалынан қашық, пайдасына ортақ болу үшін де оқуын, ғылымын білмек керек... Сен оның тілін білсең, көкірек көзің ашылады. Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі онымен бірдейлік дағуасына кіреді де, аса арсыздана жалынбайды». Сонда бұдан шығатын қорытынды: кемсінгеннен мәдениетін меңгеріп, қомсынғаннан білімінді асырып қана есе қайтара аласың. Әйтпесе, аз бен көптің, күшті мен әлсіздің арасында басқаша теңдік болуы еш мүмкін емес екен.

Әншейін қиқарлықтай көрінетін бұл қағидасын Абай өз өмірімен дәлелдеп шыға алды. Айдаладағы киіз туырлықты ауылда жатып, орыс классикасын түгелге жуық оқып қана қоймай, шетінен қазақшаға аударып, ел арасына насихаттаумен шұғылданды, ол аз болғандай, орыс тілі арқылы Байрон, Гете, Шиллер, Лесаж, Дюма, Мицкевичтерді зерделеп, қазақша сөйлетуге тырысты. Тіпті көне грек, ежелгі Рим дәуірлеріне тереңдеп, Аристотель мен Сократтан бастап, Спиноза мен Спенсерге дейінгі аса көрнекті ойшылдарды шұқшия зерттеді. Дарвинді ақтарып, жаратылыстану жетістіктерімен танысса, Нью-Йорк университетінің профессоры Джон Уильям Дрепердің еңбектеріне ден қойып, Еуропаның ақыл-ой дамуының тарихына, католицизм мен ғылымның арасындағы қарым-қатынас тарихына қанықты. «Шығысым батыс боп кетті» деуі де сондықтан еді.

Сезімтал ақын, сергек ойшыл ғұлама дала тіршілігін өзге дүние тіршілігімен салыстыра зерттеп барып түсінгісі келді. Бала кезінен таныс араб, парсы тіліндегі кітаптарды қайта ақтарып, Шығыс поэзиясына, тарихына, философиясына соны көзқараспен қарап,





жаңаша баға берді. Әсіресе Табари, Рабғузи, Рашид-әд-Дин, Бабыр, Абылғазы еңбектеріне ерекше зейін қойды. Шығыстық логика мен мұсылман құқығын үңіле зерделеді. Өз тұсындағы Кіндік Азия мен Күнгей Азияның мәдени-рухани өмірінен мейлінше хабардар болып отырды.

Абай зердесі тек сыртқы дүниеге ғана назар аударып қоймай, ұлттық болмысты пайымдайтын төл мұраларға да көңіл бөлді. Қорқыт, Асан Қайғы, Аталық, Сыпыра жыраулар, Қодан тайшы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Марғасқа, Жиёмбет ақындар жырларындағы уайым мен жігер, Бұқар, Төле, Қазыбек, Әйтеке өсиеттеріндегі өміршілдік — Абай дүниетанымының ең терең және етене қабаттары еді.

Оған тұрандық ғұламалар Қожа Ахмет Иасауи, әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашқари, Мұхаммед Хайдар Дулати, Қадырғали Жалайыри, Мұхамед ибн Қайс, Хусан Аддин Баршынлегінің еңбектерін қоссаңыз — қазақ ақынының көп қабатты, көп атырапты дүниетанымына еріксіз қайран қалар едіңіз.

Екі алып құрлықты алтын кіседей айқара құшақтатып жатқан ежелгі сахарада қалыптасатын ғұламалық ой-сананың қаншалықты терең, қаншалықты кең қарымды, белгілі бір мәдениет, мектеп, ағым ауқымына тұтқындалмайтындай, қаншалықты бостан әрі азат болатынына көзіңіз жете түсер еді.

Абайдың көзшоласы қандай ұлан-ғайыр кең болса, таңданған, қызыққан, жиренген, құмартқан, алған әсерлері сондай ұлан-асыр, байқаған-түйген парасат-пайымы соншама терең еді.

Бірақ оның мүншалық күрделі рухани әлеміне ерекше бір сындарлылық бітіріп тұрған әсер мен ой, сезім мен зерде, әуен мен бейне ара-жігін ажыратпай құшақ қауышып жататын шынайы адамилық, шынайы азаматтық кемелділік, неге де болса даму







тұрғысынан қараған диалектикалық серпін. Тоқмейіл тоғышарлыққа бой бергісі келмейтін шыншылдық пен уайым..

Азияның шетқақпай түкпірінде туып-өскен тұз ақынына мұндай рухани рационализм, адамгершіл максимализм қайдан бітіп жүр?.. Оның шығармаларына ол кезде Еуропаның өзі түгел мойындай қоймаған, адамды – басты тұлға, адамгершілікті – басты қасиет санайтын қайта өрлеу мұраттары, шын мәніндегі қайта құрушылық көзқарастар қайдан дарып жүр?

Оқыған кітаптан ба, заманнан ба, ортадан ба, күнде-күнде көз алдында көлбеңдеп тұрған көңілсіз болмыстан ба?

Дұрысы – соңғысы. Қара басының өзі ел бағам деп, алыс-жулыстан мезі болған, мыңмен жалғыз алысып, әбден қажыған сананы әсіресе сарғайтқан – дүние түгел өзгеріп жатса да, өзгермей қойған дала тірлігі, қыр тұрмысы еді. Далиған даланың қай қиырынан да көзге ұрып тұрған – мелмиген мешеулік еді. Соны әлі ұғып болмаған аңғал жұрт еді.

Күні кеше өзінен өзгенің бәріне күлетін ауылдастарын тыңдай жүріп «бізден басқаның бәрі антұрған, ең тәуір халық біз екенбіз» деп ойлап қалған аңғал ұғыммен айналасына көз тастай барласа, кешегі келеке қылып жүргендердің бәрі озып кеткен... Біреулердің «екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ», саудагеріне дейін «жүрмеген жері жоқ, қылмаған кәсібі жоқ». Біреулері «солдаттыққа да шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды». Біреулерінің «біз құлы, күңі құрлы да жоқпыз», «біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз», «бағанағы мақтан күлген, қуанған қайда?».

Абайдың ақыл-санасын түгел жаулап алған осы сауал. Бұның бәрін «елемеген кісінің не дүниеде, не ахиретте басы бір ауырмай қалмаса керек». Кереңнің басы ахиретте ауыра ма, жоқ па? Ал кемелдің басы бұл дүниеде жүріп-ақ дал болары сөзсіз. Бірақ ондай «үнемі уайым-қайғымен жүре аламыз ба? Үнемі қайғыға жан шыдай ма?»





Абайдың уайымы – бір басының емес, халқының қамы. «Осы мен өзім – қазақпын. Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе? Егер жақсы көрсем қылықтарын қостасам керек еді... жек көрсем... сырлас, кеңестес болмасам керек еді, тобына бармай, ештеңе демей жатуым керек еді, не ортасынан көшіп кетуім керек еді?»

Тап осындай бетің ауған жаққа безіп кетердей дағдарысты бір кезде ұлы ұстаздары Иасауи, Қорқыт, Асан Қайғы да көріп еді. Біреуі уайымға беріле-беріле, жауап таппай, тірідей көрге кіріп кетіп еді, ал біреуі бұндай тығырықтан шығудың жолы – күллі халқыңмен жаудың бетіндегі, желдің өтіндегі қырсық шалған қонысты тастап, жер ауып кетуге үндеп еді.

Демек, біздің түп дәстүріміз – рухани самарқаулық емес, рухани максимализм.

Демек, Абай да сол дәстүрден ауытқыған жоқ. Бірақ жанға жай таптыратын амалды – безіп кетер жөн іздеуден емес, осы жерде, осы мекенде өз дегеніне қалай жетудің жолын іздеу деп санады. Желмая мініп, түз кезіп кетпей, қолына қалам алып, ой кезіп кетті. Кезді де, «қайтпек керек?» деген қырсық сауалдың жан жұбатар жауабын тапты: Өзгелер не істеп жатса, соны істеу керек, «басқалармен қатар тұру керек!»

Батыс пен Шығыс ғұламаларын ақтара-ақтара келіп, тапқан түйіні: Құдайдың өзі де рас, сөзі де рас; ол ешкімге арам бол, қанішер бол, масыл бол деген емес; ендеше, Құдайға құлақ аспай, құлық түзелмейді, құлқын түзелмей тұрып, құлқын арам ішкенін қоймайды, адалға жүрмей, адам түзелмейді; адам түзелмей, қоғам түзелмейді; халық түзелу үшін әркім жеке-жеке өзін-өзі түзеуі керек. Ол үшін «қуанбасқа қуанып, ұялмасқа ұялатынын» қоюы керек. Одан арылтатын жалғыз дауа: еңбек. Абайдың ұғымында: «Еңбек танымды арттырады. Еңбек естіген нәрсені бекіте түседі. Адам алған білімін ретке келтіреді, керектіні керексізден сұрыптап, ақылды







болады». Сондықтан да ол еңбекті барша игіліктің негізі, оған деген сүйіспеншілікті адамдық өмірдің басты мәні мен мақсаты деп санайды. Ал жалқаулықты – барша қырсықтың, одан туындайтын жарамсақтықты – барша қиянаттың, мақтаншақтықты түзелуден үмітін үзген бейшаралықтың түп атасы деп түсіндіреді. Халықты «түзелмейтін қайыршыға» айналдырмайтын амал: «Егін, сауда, кәсіп, ғылым», — деп біледі. Ол тек ыждаһат пен ынта бар жерде ғана жүзеге асады. Абайдың: «Құдай саған еңбек етуге жеткілікті күш берді. Бірақ сен еңбек етпейсің. Құдай саған ғылым берді. Бірақ сен оқымайсың. Құдай саған сана берді, сен оны жоғалттың. Сен ерінбей еңбек етсең, шыдамдылықпен іздеп, пайдалы жұмыс жасасаң — бай болар едің», — деп жазғыратыны да сондықтан.

«Бай болар едің». Бұл сөз қазақтың құлағына ол кезде түгілі, бұл кезде әлі түрпідей тиеді. Аспаннан түскен төрт кітаптың төртеуінде де бай болып, дәулет жиюды нысапсыздықтың бірден-бір белгісі ретінде қарастырады. Арғы-бергінің небір сұңғыла гуманистері де мұндай ақыл беруге дәтгері бармаған. Тек Қайта өрлеу дәуірінен кейінгі батысеуропалық протестантизм ойшылдары ғана дәулет жиып, мал табуды адамға бостандық әперетін ізгілікті іс деп дәріптей бастаған. Күллі шығыста осыған жуық қағиданы тек конфуцийшілдер ғана тілге тиек ете алған. Ендеше, «ағайында болса, ауызға тиеді» деген қауымдық мінез-құлықпен отырған қазақ даласында өткен ғасырдың өзінде дәулетті адал еңбекпен келетін игілік санап, бай болуды адамгершілік мұрат санатына дейін әспеттеу Абай үшін нағыз жүрек жұтқан батырлық еді. Бірақ Абай бас-басына мал тауып, дәулет жиюды кісінің қолына қараған кіріптарлықтан, біреуге көзін сатқан қызғаныш пен масылдықтан, содан өрбитін өштестік пен жауыздықтан, әлеуметтік көлгірлік пен енжарлықтан құтқаратын жол деп қарады. Оны бағаласа, үстемдікке жетудің емес, үстемдіктен бас арашалаудың амалы ретінде бағалады. Оған: «Тегінде адам баласы





адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Одан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақшылық», – деген пікірі айқын дәлел бола алады.

Ол тек еңбек етудің арқасында ғана адам моральдық жағынан кемелденіп, отбасына, жас ұрпақ тәрбиесіне, аталық, аналық, достық, жолдастық, туысқандық парызға деген көзқарасты өзгерте алады деп санайды. Әйтпесе, атадан қалған малға масаттанған масыл, ел үстінен күн көрген жымысқы, өзгедегіге көз сүзген өлермен бақастық пен ұрлықты, жалқаулық пен жарамсақтықты, қатыгездік пен найсаптықты өршітпесе, үй құлқын да, түз құлқын да түзей алмайды.

Абай барша ұғымның шын мәнін ашып беретін бірден бір өлшем – еңбекке көзқарас деп санайды. «Алтыншы сөзінен» мына бір үзіндіні келтірейікші: «Қазақ айтады: «Бірлік болмай тірлік болмайды», – деп. Сондағы айтып отырғаны қай бірлік?.. Қазақ ойлайды: ат ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ болса екен дейді. Олай болғанда байлықтан не пайда; кедейліктен не зиян? Ағайын құрымай мал іздеп не керек? Осы ма бірлік? Жоқ, бірлік – ақылға бірлік, малға бірлік емес... Бірлік малға сатылса антұрғандық... Ағайын алмай бірлік қылсын... сонда әркім несібесін Құдайдан тілейді, не шаруа іздейді... Әйтпесе, әуелі біріне бірі пәле іздейді... мұның қай жерінен бірлік шықты?

«Ырыс алды – тірлік» дейміз. Қай тірлік?.. Жаны кеудеден шықпағандық па? Ондай тірлік итте де бар... Ол айтылған тірлік бұл емес. Көкірегің, көзіміз тірі болса, соны айтады. Өзің тірі болсаң да, көкірегің өлі болса, ақыл табуға сөз ұға алмайсың. Адал еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қыла алмайсың».

Айтудай-ақ айтқан емес пе? Жалпы, біз қазір қолға алып жатқан көп бастаманың дәйектемесін басқа жақтан іздеудің қажеті жоқ. Бәрін де Абайдан табасың.







Бүгінгі халықаралық жағдайларға байланысты ұстанып отырған мемлекеттік ішкі-сыртқы саясатымызға да жауапты Абайдан табуға болады. «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» деген жолдардан халықтар достығы ақын үшін қатар өмір сүрудің жалаң дипломатиясы ғана емес, тіршіліктің негізгі мағынасын айқындайтын ұлы мұрат екені көрінеді. Ақын көзқарасын қазіргі тілге салсақ, өзге елдермен достық қарым-қатынаста, ынтымақтастықта болу саясаты – біздің ел болып қатарға қосылуымыздың алғышарттарының бірі. «Өзге өскен ел не істесе соны істе, ғылымын, мәдениетін меңгер» дейді Абай. Ол үшін өзгелермен мәдени, экономикалық, саяси араластық керек, оның аты, бүгінгіше айтсақ, интеграция.

Ал «Бірінді, қазақ, бірің дос көрмесең, істің бәрі бос» деген сөздері – шын мәнінде ұлт болып ұюымыздың негізгі шарты. Өз халқымыздың мүддесі үшін күресте достық, татулық, бірлік керек пе? Керек. Ендеше, Абай сөзін тереңірек ұғынып, онымен өзгелерді ұялтуға емес, өзімізді-өзіміз ұялтуға тырысайық.

Өзгеше тарихи жағдайда өмір сүрген қазақ халқына бұдан әрі бұрынғыша тіршілік етуге болмайтынын, заман талабына сай еңбек етіп, кәсіпті, сауданы меңгеру керектігін де бірінші айтқан Абай. Яғни, қазақ қауымына әлеуметтік реформаны да, экономикалық реформаны да бірінші ұсынған – Абай.

Жерінен, суынан, тәуелсіздігінен, билігінен айрылған қазақты құтқарудың жалғыз амалы – оның рухани әлемін, елдік, адами ізгі қасиеттерін сақтап қалу екенін, сонда ғана оның ұлттық сипатын аман алып қалуға болатынын ақын жақсы түсінді. Сол үшін жан аямай күресті.

Абайды мұқият оқыған адам оның көзқарастары күні бүгінгі нарық экономикасымен де тікелей үндес екенін айқын аңғарар еді. Абай әлемі бізді жеті түнде адастырмас Темірқазық іспетті. Соған қарап, тірлігіміздің дұрыс-бұрысын сараптай аламыз. Өйткені, жанды





жегідей жеп жүрген көп сауалдың жауабын Абай әлдеқашан айтып кеткен. Абайды оқып отырып-ақ, көштің басын баяғыда-ақ жөнге салып алуға болатын еді. Сорлатқанда, біреудің уақыты жетпейді, біреудің ұғымы жетпейді, біреудің атымен зауқы жоқ.

Әйтпесе, көп дүние әуелі сол әркімнің өзін-өзі түзей алмағандығынан өрге баспай жатыр емес пе?!

Өз халқын «жұрт болсын, өссін, өнсін» дейтін әрбір азамат әуелі Абайды оқысын, Абайға құлақ ассын. «Егер де есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәрте, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен-өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, болмаса, не қылып өткізгенінді өзің де білмей қалыппысың?» деген ақын сөзін еске алайықшы.

Егер әркім баяғыны қойып, өзгеріске ұшыраған он жыл, тәуелсіздік алғаннан бергі төрт жыл ішіндегі тіршілігін оймен шолып көрсе, қанша мүмкіндікті қапы жібергенін, қаншама нәрседен ғапыл қалғанын айқын аңғарар еді. Әуелде ағайынға, кейін өкіметке қол жайып қалған, өз қамын өзі жемей, өзгеден жәрдем күтетін әлеуметтік енжарлық көп азаматымызды әліге дейін шұғыл өзгеріп жатқан уақыт талабына икемделгізбей келеді.

Соның салдарынан, бейқамдық пен бейқарекеттіктің қырсығынан сыртта өндіріс пен шаруа, үйде тұрмыс күйзелуде. Біреуден нұсқау күтіп, әркімге қол жайып, айтпасаң білмеу, ақырмасаң түсінбеу кесірінен амалдың орнына айла, істің орнына сөз, ұсыныстың орнына қолқа, дәлелдің орнына сылтау, ақыл-кеңестің орнына өкпе-бопса айту бел алып барады.

Тарихтың берген мүмкіндігі мен табиғаттың берген байлығы әлі де болса орнын таппай, босқа зая болып жатқаны жанға батады. Ол үшін сыртқа өкпелейтін ештеңе жоқ. Тәуелсіздігімізді уақтылы





мойындады. Қолғабыс-көмектерін ұсынды. Экономикамызды, әлеуметтік-мәдени дамуымызды көтеружолында бірлесе әрекеттенуге әзір екендіктерін білдірді. Жан-жағымызбен тату-тәтті қарым-қатынастамыз. Алыспен де, жақынмен де алысып-берісіп жатырмыз. Нағыз іскер ахуал орнатуға не керектің бәрі бар. Жетпейтіні – Абай айтқан ынта мен ыждаһат. Білуге ыждаһат, үйренуге ыждаһат, еңбектенуге ыждаһат күшеюдің орнына, әлсіреп бара жатқандай. Оның орнына Абай айтқан қырсыздық пен қияңқылық, «өтірік пен өсекті жүндей сабаған» дәуекестік пен даңғойлық, «өз елін өзі аңдыған» ұрлық пен «жүз қараға екі жүз аларман бар» көрсеқызарлық, «қозғау салып қоздырғыш» жікшілдік пен «сөз қыдыртқан, жұрт құтыртқан партияшылдық» азаяр емес. Экономикалық белсенділікті, Абайша айтсақ, «өз жерімен, өз елімен ойрандасып, ойсыздарға қойнын ашып, мал шашумен», «халыққа қайыры бар іс бітірмей», «қардың суы сықылды тез суалар, еңбек қылмай табылар мал-дәулет» қуумен, саяси белсенділікті дау жоқ жерден дау іздеумен, жау жоқ жерден жау іздеумен, әлеуметтік белсенділікті ұрынарға қара таппай жүретін ұрдажықтықпен, әр нәрсеге бір тұмсық тығатын тіміскілікпен шатыстырып алу етек жайып барады. Бұған ренжімегенде, неге ренжисіз? Өзімізге өзіміз өкпелеуге мәжбүрміз. Соның бәрі, «шала мейір шала байқайды» демекші, тәуелсіздігіміз бен бостандығымыздың қадірін шала ұғып, шала бағалаудан шығып жатқан кеселдер. Осы тұста ұлы ақынның: «Бәйгеге ат қоссаң, атыңды тартыспайтын ағайын, атың келсе, бәйгесіне өкпелейтіні қалай?.. Тыныштық іздеп, таба алмай жүрген жұрт тыныштық көрсе, сәтке тұрмай, тыныштықтан жалыға қалатұғыны қалай?.. Кеселді кісі ер келетұғыны несі? Кедей кісінің кер келетұғыны несі?.. Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақта қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке серттей ұйып, бар шаруасы судай ақса да, соны әбден естіп ұқпай кетпейтұғыны қалай?»





– деген сөздері ойға келеді. Осы бір жанайқайының бүгінгі біздің қоғамға да қатысы бар екенін естен шығармасақ болғаны.

Өздеріңіз жақсы білесіздер, бас қосқан ұлы жиындардың бәрінде де мен халқымыздың бірлігі мен татулығы туралы айтпай қалған емеспін. Өйткені, әлімсақтан белгілі, ел болудың амалы – ішкі бірлік.

Тарихтың барлық кезеңінде даудан да, жаудан да қазақ ұтылса, тек бірлік пен татулықтың аздығынан ұтылды. Абайдың да өзегін өртеген қайғы осы болатын. Егер елде бірлік болса, Абай:

– Бас-басына би болған өңкей қиқым,

Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын?

...Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ,

Сапырылды байлығың, баққан жылқың.

Баста ми, қолда малға талас қылған,

Күш сынасқан күндестік бұзды-ау шырқын, – деп өкінер ме еді?

Бірақ Абай тағы да былай дейді: «...бұрынғы ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ол екі мінез қайсы десек, әуелі, ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көші-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. «Екі тізгін, бір шылбырды бердік саған, берген соң, қайтып бұзылмақ түгіл, жетпегенінді жетілтемін», – деп жамандығын жасырып, жақсылығын асырамын деп тырысады екен. Оны зор тұтып, әулие тұтып, онан соң жақсылары да көп азбайды екен. Бәрі де өз бауыры, бәрі өз малы болған соң, шыныменен жетесінде жоқ болмаса, солардың қамын жемей қайтеді?

Екіншісі – намысқор келеді екен. Ат аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен: «Ағайынның азары болса да, безері болмайды», – деп, «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді», – десіп.

Кәнеки, осы екі мінез қайда? («Қара сөз», 39-сөз).







Ел болудың қағидасындай болған, пәтуа мен бірліктің көзі — осы екі мінез дәл бүгін ұлт тағдыры шешілер тұста біз үшін бұрынғыдан да керегірек секілді.

Рас, мен қазір Абайша ашынып, бұл екі мінез бізде мүлде жоқ деп айта алмаймын.

Өйткені, отандастарым маған екі мәрте мәрттік жасап, екі тізгін, бір шылбырды сеніп тапсырып отыр. Олар үдесінен шықты. Мен де уәдемнен шығам: бәрі де бауырым болғасын, мен де қарап қалмаймын, қамдарын жеймін. Олардан бөлек уайымым да жоқ, олардан бөлек қайғым да жоқ. Нені де болса елмен бірге көремін, елмен бірге төземін, елмен бірге жеңемін.

Сондықтан да мынау өтпелі дәуірдің қиын қыспағынан тездетіп шығу үшін жүйелі билік керек екендігін сезініп, жағдайды пәрмендірек түзеу үшін, бірақ заңсыздыққа ұрынбай, бәрін де заңға сәйкес атқарып шығу үшін Ата Заңымыздың жаңа жобасын көпшілік талқысына ұсындым. Жұртшылық зор ықыласпен зерттей танысып, ұсыныстарын, ескертпе, пікірлерін білдірді. Айтылған сын аз болған жоқ. Ащы деп апшымадым. Тәтті деп тамсанбадым. Бәрі де ескерілді. Мұқият сұрыпталды. Сарапқа салынды. Түпкілікті жобаға қосатын үлесін қосты. Бізге керегі — өтпелі кезеңнің тар көпірінен тезірек өткізіп, өзіміз көздеген адам мүддесі аяққа басылмайтын, әркім өз бақытын өз талайы мен талабына қарай табатын әлеуметтік әділетті қоғамның заңды кеңістігіне тезірек жеткізетін түп құжатты қабылдау. Егер Ата Заңымызды халқымыз қолдап шықса, сөз жоқ, әлгі айтылған елдігіміздің екінші мәрт сипаты да жарқырап көрінген болар еді. Солай болатынына кәміл сенемін.

Бұл орайда басын ашып айтатын бір мәселе: біз экономикадағы реформадан қандай бас тартпайтын болсақ, демократиядан да сондай бас тартпаймыз. Өйткені, демократиялық бостандық жоқ жерде экономикалық бостандық та болмайды және керісінше, біз сол





бостандыққа қол байлау болатын тұстарды ғана түзетеміз. Әйтпесе, уақытша қиындықтарды пайдалана қойып, жеке үстемдік құратын Жертәңірі болайын деп жатқан ешкім де жоқ. Ондай байбалам, шынында да, Абай айтқандай, кейістікті күндестікпен, тыныш отыра алмағандықпен шатыстырып алып жатқандардың аузынан шығуы мүмкін. Біздің дала да арғы-бергіде қырсыздыққа көп төзгенмен, қиянатқа көп төзе қоймағанын жақсы білемін. Өзім үшін емес, елім үшін толғанамын: бір басыма керекті қай күнде де табармын. Халқыма керекті қалай табам, қайдан табам деп қам жеп жүру тек қана менің емес, әр азаматтың ісі мен жадында болуы қажет. Онымды алыстағы, жақындағы саясатшылардың кейбіреулері түсінбегенмен, халқымыз жақсы түсінгеніне ризамын...

Қысқасы, Абай армандары – тек бір ғана ұлт ұстанатын мұраттар емес, күллі адамзат ұстанатын мұраттар. Қазақ топырағында оның орайын келтіруге мүмкіндік енді туып отыр. Мына сіздер мен біздерге үлес боп тиіп отыр. Өйткені, біз – осы далада өмір сүрген ұрпақтардың ішінде әлгіндей мүмкіндікке қол жеткізіп отырған ең алғашқы және бірден бір ұрпақпыз. Сондықтан ұлы ойшыл-демократ, ұлы рухани реформатор Абайға ең жақын, ең етене ұрпақ та тек бізбіз. Мұндай жақындық, мұндай етенелік бізге тарих алдында үлкен жауапкершілік жүктейді. Асыл ұстаз өсиет еткен абзал мұраттардың тек қиял боп қалмай, нақты шындыққа, нақты әлеуметтік болмысқа айналар-айналмасы мына біздерге байланысты.

Оның шығармаларындағы шынайы гуманизм, адам мүддесіне деген айрықша ынта, айрықша қамқорлық, өмірдің көзіне жалтармай қарайтын шыншылдық, енжарлықты, шалағайлықты, қиянатты, сұғанақтықты жегідей жек көретін рухани максимализм біздің бүгінгі жүзеге асырмақ бастамаларымыздың да басты сипатына, басты мазмұнына айналуға тиісті.





అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం



అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం



అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం



అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం



అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం



అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం అనంతరం





## АДАЛДЫҚ ПЕН АДАМГЕРШІЛІКТІҢ, ӘДІЛЕТТІЛІК ПЕН ІЗГІЛІКТІҢ АЛЫП ЖЫРШЫСЫ

*(Жамбыл Жабаевтың 150 жылдығына арналған  
салтанатты мәжілістегі баяндама)*

### **Құрметті жиналған қауым!**

Баршаңызды өз дәуірінің ұлы жыршысы, қазақ халқының бір-туар перзенті Жамбыл Жабаевтың дүниеге келгеніне 150 жыл толу мерекесімен құттықтаймын!

Жәкең сынды алыпты терең ұғыну үшін өткен жылы ғана 150 жылдығы тойланып өткен халқымыздың кемеңгер ойшылы Абай дәуіріне тағы да көз салып, тіпті одан арғы замандарды да зерделеу қажет. Өйткені, Абай жаңа қалып пен соны пішін, жаңа мазмұн мен ізденімпаз, өршіл рухы арқылы қазақ жазба әдебиетінің негізін қаласа, Жамбыл Жабайұлы сан ғасырлық ақпа-төкпе, суырыпсалма ақындық өнердің, жыраулық дәстүрдің көшін ілгері апарып, осы заманға жеткізген және небір тарихи ұлы өзгерістерді сол үрдістен алшақ кетпей-ақ жырлай білген заңғар құбылыс екені мәлім. Олай болса, Жамбыл туралы айтылар сөздің мәдени-рухани өміріміздің, саяси-әлеуметтік тарихымыздың ең бір көкейкесті арналарымен ұласып жатуы заңды.





Жамбыл ғұмыр кешкен аттай бір ғасырлық уақыт қазақ халқының тарихындағы ең күрделі кезеңдердің бірі еді. Мыңдаған жылдарға созылған көшпелі өмір салтының ішкі құрылымы дәл осы кезеңде ыдырай бастады. Ұлы жыраудың көз алдында ғасырлар бойы үстемдік еткен жүйелер алмасты, екі бірдей дүниежүзілік сұрапыл соғыстар өтті, ел өмірінде саяси-әлеуметтік түбірлі өзгерістер болды.

Ал түбірлі өзгерістерге алып келетін тұтас жүйелер алмасу кезеңінде ғұмыр кешкен ұрпақтың өмірі қашанда күрделі. Әсіресе, Жамбыл секілді ұлы тұлғалардың тағдыры айрықша шиеленіске толы болған. Соған қарамастан, Жамбыл өзінің болмыс-тағдырымен, дарын-тегеурінімен, біртуар табиғатымен өз заманының айнасы бола білді. Ол өзінің өлмес өнерімен тұтас дәуірдің шыншыл шежіресін жасай білді, өміршең ойларымен сол дәуірді саралап берді. Сондықтан да біз оны қазақ халқының ұлы тұлғаларының бірегейі ретінде ұлағат тұтамыз.

Тарихқа ден қойсақ, ел-халық тағдырындағы саяси-әлеуметтік ахуал мен мәдени-рухани өмірдің арасында ұдайы сәйкестік бола бермегенін аңғаруға болады. Құлдық қоғамда байырғы гректердің классикалық мәдениеті қалыптасса, Еуропада әлденеше ғасырлық діни мистика шеңберінен ренессанс – жаңғыру заманы гүлдеп өсті. Наполеон өктемдігін бастан кешкен кезде Германияның классикалық философиясы мен өнері шарықтаса, крепостниктік Ресейде XIX ғасыр әдебиет пен өнердің «алтын ғасырына» айналды. Мұны кезінде Гегель «тарихтың тәлкегі» деп атаған.

Осынау «тарих тәлкегі» XIX ғасырда да Қазақ елін айналып өткен жоқ. Бірақ бояуын жоғалтпастан, өзінің мәдени-рухани келбетін сақтай білді. Қазақ даласы Шоқан, Ыбырай, Абай, Махамбет, Мұрат, Дулат, Шортанбай, Сүйінбай, Жамбыл, Біржан, Ақан, Мұхит, Құрманғазы, Тәттімбет, Қазанғап, Ықылас сияқты біртуар перзент-







терін тудырды. Бұлар қазақ халқының тарихи тағдырында шын мәнінде ренессанстық рөл атқарды.

Осы тұрғыдан келгенде, Еуропа ренессансының бастау-бұлағында Дантениң тұрғаны сияқты, XIX ғасырда қазақ қоғамының мәдени-рухани дәуірлеу кезеңінің жуан ортасынан Жамбылдың қайталанбас тұлғасы асқақтай көрінеді. Меніңше, бұл жай ғана әсіре теңеу емес, жан-жүрегімізбен сезіне алатын тарихи ақиқат. Біз мұндай тарихи ақиқатты неғұрлым терең таныған сайын, соғұрлым тарихи тұлғаларымыздың болмыс-бітімі жан-жақты ашыла түседі. Ең бастысы, ұлт мәдениетінің тарихи жетілу, шыңдалу жолдарының диалектикасы айқындала түседі. Демек, біз бүтін рухына тағзым етіп отырған Жамбыл кездейсоқ құбылыс емес, халық тағдырымен тамырлас, тарихтың толғағы дүниеге келтірген лайықты перзенттердің бірі деп нық сеніммен айта аламыз.

Өзекті жан болып жаратылған соң, кімнің де болсын басына бұлт үйірілмей, найзағай ойнамай тұрмайды. Ондай жай Жамбылдың басында да болған. Әйтсе де, қабырғалы жұртының ары мен намысы үшін Жамбыл мықтымсынған небір бай, шонжарлардың үш ұйықтаса түсіне кірмеген аламан-тасыр дауға да, алыстан келер, іргеден шығар, «жасағы жойқын жауға да» үнемі ту көтеріп, жырымен қылыш сермеп өткен. Оған елі куә, тарих куә. Небір жан беріп, жан алысқан айтыстар үстінде ол халқының сөзін сөйлеген өр мінезділігінен айнымаған. Тайсақтауды, жағыну дегенді білмеген. Бұл оның жалпы ақындық болмысының тым биік, жалын мен оттан жаралғандай аса қызулығын, айрықша айбындылығын айғақтай түседі. Бұл – тек даңғайыр таланттардың ғана жаратылысына тән қасиеттер және оның бойындағы халық деген алыптың асқаралы мінезінің сәулесі. Әлсізге болысу, әлдіні әділеттілікке шақыру Жамбыл поэзиясының өмірлік қазығы, айнымас бағдаршамы болды. Елді титықтатқан, бір-





лігін ыдыратқан берекесі жоқ іске күйзелген ақын жыр семсерін сермеуден жалыққан жоқ.

Жамбыл өзінің әр өлеңінде халқын бірлікке, ынтымаққа шақырып отырған. Ұлы ақынның мына бір шумағына тағы да бір зер салайықшы:

*– Ұрпағым, іздеп келген бақытты жас,  
Кімде-кім бірлік бұзса – халыққа қас.  
Бірліктің берік туы тек ынтымақ,  
Өсиетім: тек сол үшін құшағыңды аш!  
Өсиетім: тек шындықты, адалды сүй!  
Ардақтаған халықты адамды сүй!  
Елдің тіккен іргесін игілікке,  
Тап бүгінгі бақытты заманды сүй,  
Соған айт әдемі жыр, сүйкімді күй.*

Жамбылдың ақындық өнерінің биік шыңы, айтыс өнеріндегі іргелі табысы – Құлмамбетпен айтысы. Әрине, Жамбылдың сайысқа шыққан ақыны бір ғана Құлмамбет емес екені әмбеге аян. Бірақ Құлмамбет өлең өлкесінде сол кездері бүкіл Жетісу, оңтүстік аймағында Сүйінбайдан өзгені мойындамайтын жыр дүлдүлдерінің бірегейі болатын. Жеңгендері көп, жеңіліп, опық жеген жері жоқ айтқыштардың санатында жүрген еді. Оның аса жүйрік өнер иесі екенін кезінде Жәкеңнің өзі де мойындаған.

Реті келген соң айта кету керек: атақты тарихи тұлғаларды Жамбыл тек айтыс үстінде, қарсыласының мысын басу үшін ғана дәріптеп, насихаттаумен шектелген. Жай ғана бас қосқан алқалы жиындарда ежелгі тарихтан, өзінің өмір сүрген дәуіріне дейінгі тұстың елеулі-елеулі жайларынан сыр қозғап, сол жайларды айтылар жырдың негізгі өзегіне айналдырып отырған. Мәселен, Өтеген мен Сұраншы батырлардың ерлігін жеке-жеке дастан етіп жырлаған.







– Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт, ел бірлігін сақтаған татулықты айт, – деген Жамбыл сөзі айтыста жеңіске жетудің тетігі ғана болған жоқ, бұл ақын дүниетанымының тұтас кредосы еді. Бұл сөз – уақыт өтіп, заман өзгерсе де, мәнін жоймай, қайта асқақтап, биіктей беретін жыр абызының сәулелі сөзі. Бізге жеткен өсиет. Бұл өсиет сөз бүтін де маңызын жоғалтқан жоқ. Егемен еліміздің биік мұраттарының бірі болып отыр.

Уақыт сынынан өте білген қазақ халқының бай да күрделі тарихы бар. Қазір ол Қазақстанда тұратын барлық халықтарға біздің бірлігіміздің түп-тамырын жақсырақ түсінуіне көмектесіп, кез келген тарихи кінә артуларға жол бермеуге тиіс. Өйткені, өткенге көз сала отырып, болашақты көре білген жөн дер едім. Біздің ұрпаққа жауапты міндеттер жүктеліп отыр, балаларымыздың игілігін сақтау, қайта қалпына келген мемлекеттілігімізді нығайту және өркениетті дүниежүзілік қоғамдастықтың талаптарына сай келетін сапалық жағынан жаңа деңгейге көшу міндеті тұр. Осы тұрғыдан келіп айтарым, біздің әрқайсымыз және баршамыз туған еліміздің болашағына деген жауапкершілігімізді сезіне білуіміз қажет. Ұлы Жамбыл атамыздың да арманы осы болатын.

Жамбыл – қазақтың ақындық өнерінің қазанында қайнап, ежелгі ауыз әдебиетінің кәусарымен сусындап, ақындық, жыраулық дәстүрдің ХХ ғасырдағы туын биікке көтерген дана қарт, ұлы жырау. Ол өз халқының сөз өнерінің ұстаханасында шыңдалған туған топырағының төл перзенті.

*– Менің пірім – Сүйінбай,*

*Сөз сөйлемен сыйынбай.*

*Сырлы сұлу сөздері*

*Маған тартқан сыйындай.*

*Сүйінбай деп сөйлесем,*

*Сөз келеді бұрқырап,*





Қара дауыл құйындай, – деп Жәкеңнің өзі жырлағандай, оның Сүйінбай сынды үлгі алған ұстазының ар жағында: Сүйекеңмен тұстас Майкөт, Қабан, Бақтыбай, Құлмамбет, өзімен тұрғылас Сарбас, Қуандық, Қожантай, Әмірлер, сонау Сыпыра, Асан Қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Бұқар, Базар, Ақтамберді, Үмбетейден басталып, Шал, Махамбет, Дулат, Мұрат, Шортанбай, Нысанбайларға келіп ұласқан ақын, жыраулар мен жыршылар мектебінің игі дәстүрі жатыр.

Жамбыл – ғасырлық ғұмырымыздың арыны басылмаған алып жыршысы, шұрайлы жырдан өшпес мұра қалдырған дүлдүл ақын. Ол – өзінен кейінгі әр ұрпақтың ат басын арнайы бұрып, шөліркегенде тұнық жырларынан сусындар тұма-бұлағы. Сондықтан да бүгінгі ұрпақтың Жамбылдың рухани мұраларына терең таным-түсінікпен қарап, оның шығармаларының қазақ халқының ұлттық сана-сезімін қалыптастырудағы орнын зерек көңілмен бағалағанымыздың бір көрінісі – бүгінгі өткізіліп отырған жыр алыбының мерейтойы. Жамбылдың туған елі мен жеріне деген ыстық ықыласын төгіле жырлаған арнау-толғауларынан, хикаялары мен дастандарынан іздесек, онда ақынның шығармалары халық рухының қырмызы гүліндей екеніне көзіміз жетеді. Жамбыл жүрегі қашанда халқым деп соқты. Ол ең алдымен халықтар достығын, терезесі тең елдердің бірлігін, ынтымағын жырлап, шындық шуағын шарболаттай шындады.

Ұлы жыршы Жамбыл қазақтың дәстүрлі әдебиетінің аса дарынды, асқақ жаратылған алып өкілі болатын. Оның алыптығы сонша, өз басы халыққа берер игіліктеріне имандай сенген Қазан төңкерісінің, Кеңес өкіметінің жетістіктерін сол ежелгі ақындық, жыраулық дәстүрдегі ауыз әдебиетінің мүмкіншілігі аясында-ақ жырлап, өзін, өзі арқылы күллі қазақ әдебиетін дүние жүзіне танытты. Соның арқасында ол өзінен кейінгі Кенен Әзірбаев, Нартай Бекежанов,







Доскей Әлімбаев, Саяділ Керімбеков, Орынбай Тайманов, Үмбетәлі Кәрібаев секілді шашасына шаң жұқпайтын халық ақындарына игі ықпалын тигізген, өнегесін бойларына сіңірген ұстаз да бола білді.

Қазір, Кеңес дәуірі артта қалған шақта, «Жамбыл атамыз Кеңес өкіметін, оның ішінде сол кездегі ел басшыларын жырлады, сонда бұл қалай?» деген сұрақтар соңғы кездері жиі көлденеңдейтін болды. Мәселенің осы жағына арнайы тоқтала кеткен жөн сияқты.

Ұлы жырау жетпіске жеткен шағында патшалық Ресейдің 1916 жылы бірінші дүниежүзілік соғысқа қазақ жігіттерін қара жұмысқа алатын тұсындағы елдегі дүрбелеңді өзі көзімен көрді, қолдарына қару алып, патшалық зорлық-зомбылықтың құрбаны болуға қарсылық көрсеткен ереуілші топтың істеріне тілектес болды. Биыл 80 жылдығы аталып өткелі отырған ұлт-азаттық қозғалыстың бел ортасында болмаса да, соның көшбасындағы ерлердің ерліктеріне тәнті болды, жырларымен тілектестігін білдірді, бір сөзбен айтқанда, рухани жағынан демеуші бола білді; өйткені, ол өзінің туған халқының теңсіздікте кешкен өміріне іштей назалы еді. Көп ұзамай дүниені дүрілдетіп, «халықтарға теңдік, бостандық әпереміз, құлдық езгіден құтқарамыз, өмірді жаңғыртамыз, бұрынғы билік иелерін орнынан алып, әділдік орнатамыз, жарылқаймыз» деген ұранмен өмірге келген Кеңес өкіметінің сарбаздары мен сардарларын да көрді. Бұлар, әрине, бұрынғы «шынжыр балақ, шұбар төстерді» жайпай келді. Тәуелді дәрежеде болса да, Қазақ елі республика атанды.

Қазақтың зиялы қауымы бар, қарапайым еңбеккері бар, бұл өкіметті қолын теңдікке, басын бостандыққа жеткізеді деп білді. Жамбыл да солай түсінді. Патша өкіметінің бұратана халықты басып-жаншуы келмеске кетіп, оның орнына ғасырлар бойы армандаған тәуелсіздік келді деп ұқты. Олай болса, сол тәуелсіздікті қолға ұстатқан жаңа қоғамдық құрылысқа, оның әділетті атанып жүрген





басшыларына қол соқпағанда, кімге қол соғады? Мұндай біржақты көзқарастан, бүкіл елі секілді, Жамбыл да алыс кеткен жоқ. Сол қоғамның жетістігіне желпініп, жыр толғады.

Біздің әрқайсымыз – өз уақытымыздың, өз дәуіріміздің перзенттеріміз. Біздің Жәкеңнің тар заманда, отаршылдық дәуірде немесе кеңестік дәуірде дүниеге келген шығармалары арасындағы алшақтықтан айып іздеу, жазғыру орынсыз деп ойлаймын. Заман әлі талай өзгерер, бірақ ұлы ақын мұрасы өзінің құндылығын ешқашан жоймақ емес. Жамбыл өз заманын, оның ағы мен қарасын, бір сөзбен айтқанда, өз дәуірін асқан шабытпен жырлаған ұлы сөз зергері деп білеміз. Ал зергерге шашасына шаң жұқпас асыл дүниесін қай дәуірде, кімдерге арнады деп емес, қалай жасады деп баға берген орынды болар, сірә. Өйткені, Жәкеңнің әрбір дүниесі өз бойынан, жүрегінің тереңінен шымырлап шыққан.

Бүкіл әлемді мойындатқан шығармалар, Жәкең шығармашылығы халқымыздың дүниетанымдық, рухани көзқарасының қалыптасып, ұшталуына ықпал жасағанын да ешкім жоққа шығара алмас деп ойлаймын.

Бүгінде біздің бетке ұстар ақын, жазушыларымыз, ғалымдарымыз өз шығармаларының көпшілігін кеңестік дәуірде, кешегі қайта құрудан бұрын дүниеге келтірді емес пе? Ол шығармалардың бәрінде де сол заманның сарыны мен талабы жоқ емес. Солай болды деп, барша аға зиялыларға мін тақпауымыз керек.

Жамбылдың тұсында, тіпті одан кейінгі жылдарда сол кездің саясатын қолдап, шығарма жазбаған кімді білеміз? Француздың ұлы жазушысы Ромен Роллан Жамбылға жолдаған құттықтау жеделхатында «Жаңа адамзаттың ұлы жыршысы» деп баға берді. Демек, бұл Жәкең және осында отырған көптеген белгілі ақын-жазушылар ғана емес, көрнекті деген зиялылар сенген идеология болды. Ал Кеңес







Одағының саясаты Жамбыл үшін саясат емес, жай ғана тақырып болды. Жәкең – кез келген тақырыпты жырлауда алдына жан салмаған «жырдың Қызыл жолбарысы».

Мына жайды еске ұстайық, ағайын, қазақ ақындарының ішінде Жамбыл бірінші бүкіл Кеңес Одағы оқырмандарына Қорқыт, Асан Қайғы, Абылай рухын тірілтіп беріп, рухани айналымға түсіргенін ұмытпалық. Бір сөзбен айтқанда, Жамбыл Жамбыл болып қала береді.

Жамбыл Жабайұлына осы тұрғыдан баға берген жөн. Жамбылдың тұғыры биік заңғар халық жыршысы екенінде ешкімнің күмәні болмауға тиіс. Ол XVIII ғасырдың тарихи қаһарманы Өтеген батырды, XIX ғасырда елін Қоқан хандығының езгісіне қарсы көтеріп, қол бастаған Саурық, Сұраншы батырлардың есімін дәріптеп, жырлаушы ғана емес, Кеңес кезеңінің ұлы оқиғаларының да жалынды жыршысы, алдына жан салмаған ақиық ақыны. Ол кімді жырламасын, папаниншілерді ме, әлде Хасан, Халкингол соғысында ерлік көрсеткен ел сарбаздарын ба, қоршауда қалған ленинградтықтарды ма, қайқайсысын да селқос қабылдаған жан болған жоқ. Оның жалынды жырларын елі күтіп отырды. Сондықтан да ақын өлеңдері әлеуметтік мәні, қоғамдық салмағы, бойындағы құдіреті арқылы уақыт талабымен, дәуір тынысымен телқозыдай табысып, миллиондардың армантілегімен табиғи табысып жатқанын атап өту парыз.

Орыстың белгілі ақыны Александр Прокопьев былай деп жазады: «Жамбылдың «Ленинградтық өренім» жыры жарияланған кез – Ленинград халінің аса бір ауыр шағы еді. Бұл тұста немістің қоршауында қалған Ленинградта азық-түлік өте аз болды. Жұмыс істейтін адам күніне 250 грамм, жай кісі 150 грамм нан алды. Ет, май дегенді халық өте аз және сирек көрді. Басқа азықты көрген жоқ. Үйлерге кіретін су тоқтатылды, канализация істемеді, отын атымен болмады. Жау атқан снаряд пен бомбалардың салдарынан шынысы





қирап, терезе біткен аңырайып ашық тұрды... Жаудың оғы үздіксіз жауып тұрды.

Осындай кезде Жамбылдың «Ленинградтық өренім» жыры газеттерде жарияланды. Халықтың рухын көтеруде ерекше көрінген бұл жырды Ленинград радиосы күніне әлденеше рет оқып отырды. Жыр үлкен әріптермен басылып, көшелерде плакат болып ілінді. Сол плакатты үймелесіп оқысып, көздерінен жастары сорғалаған талай адамдарды көрдім. Немістердің ұшақтары құлдилай ұшып, бомба тастап жүргенде, бомбадан жасырынатын жерге тығылудың орнына, Жамбылдың жыры басылған газетті сатып алу үшін кезекте тұрған адамдарды талай көрдім».

Бұл сол кездің нағыз шындығы болатын.

Иә, поэзия құдіреті деген осы болар. Бірнеше шумаққа тұтас бір кезеңнің жүгін арта білу – тек Жамбыл секілді алыптардың ғана қолынан келетін құдірет. Міне, ақын өзіне мәңгілік ескерткіштің негізін осылай қалады.

Қазақ әдебиетінің алыбы Жәкеңді көзінің тірісінде қай елге барса, халық зор ықыласпен қарсы алып, қабылдап отырды. Ақынның 1936 жылы қазақ әдебиеті мен өнерінің Мәскеуде өткен онкүндігіне, 1937 жылдың аяғында Шота Руставелидің «Жолбарыс терісін жамылған батыр» дастанының 750 жылдығына байланысты Грузияға барған сапары, 1938 жылы мамыр айында өзінің шығармашылық өмірбаянының 75 жылдығына орай Қазақстанда өткізілген мерекелер тұсындағы күллі Кеңестер елі атынан көрсетілген риясыз қызмет, қуанышты қарсы алулар тарих парағына жазылды. Ақынды қай жерде де кездестірген халық «Жамбыл, Жамбыл! Жәке!» деген ерекше шаттанған дауыспен ұрандата қошеметтеген. Ақынның сол шығармашылық мерекесіне Алексей Толстой, Микола Бажан, Павло Тычина, Тоғалақ Молда, Ғафур Ғұлам, Қалық Ақиев, тағы басқа сол







кездегі көрнекті сөз өкілдерінің келуі; өзіміздің Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Әбділда Тәжібаев, Тайыр Жароков, Қасым Аманжолов, Ғали Орманов, Дина Нұрпейісова, Күләш Байсейітова, Кенен Әзірбаев, Мәриям Хакімжанова, Қалибек Қуанышбаев секілді әдебиет, өнер саңлақтарының сол тойды ұйымдастыруы, дүние жүзінің барша елінен, сол елдердің қалам қайраткерлерінен құттықтау жеделхаттардың қарша борауы да – Жамбыл есімінің төрткүл әлемге мәшһүр болғандығының айғағы.

Жамбыл шығармашылығын, оның өмір жолын бір адамның емес, бүкіл қазақтың ауызәдебиетінің, соның ақпа-төкпе ақындық өнерінің жаңа белесі, ХХ ғасырдағы ең ірі серпілісі ретінде қабылдауы ләзім. Ұлы Мұхтар Әуезовше айтқанда: «Миллион жол өленді жатқа білетін» абыз жыраудың халықтық қасиетін жанымен терең ұғынған замандас ақын інілері – Әбділда Тәжібаев, Тайыр Жароков, Ғали Орманов, Павел Кузнецов, Қалмақан Әбдіқадыров, Қасым Тоғызақовтар оның әдеби хатшылары болып қызмет етті. Бұл үлкенге тағзым етіп, егде тартқан адамға қызмет ететін ұлтымыздың тамаша дәстүрінің көрінісі ғана болған жоқ, өткен ғасырлардың толқынын ХХ ғасырға әкеліп толқытқан қарт абыз жыршыға, қайталанбас ғажайып өнерге деген құрмет пен кейінгі ұрпақ парызы еді. Жамбыл жырларын орыс тіліне аудару арқылы ақын есімін дүние жүзіне кеңінен таратуға үлес қосқан Павел Кузнецов, Марк Тарловский, Константин Алтайский, Илья Сельвинский, Дмитрий Снегин, Алексей Брагин сынды орыс ақындарының есімдерін де бүгінгі күні ерекше ілтипатпен еске алуға тиіспіз.

Қазақта «Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ» деген сөз бар. Бұл ретте де қазақтың Жамбылын адамзаттың Жамбылы деп мақтанышпен айта аламыз. Шын мәнінде Жамбыл дүниеге әкелген ғажайып қазына, сол рухани қазынаның өн бойындағы адамды шындауға арналған





биік парасат пен қоғамды шыңдауға арналған шабытты, серпінді жалпыадамзаттық рухани игілік демеске бола ма?! Мұны өмірдің өзі дәлелдеп отыр. Жамбылдың қанатты жырлары әлемнің елуге тарта тіліне аударылып, миллиондардың жүрегіне ізгілік нұрын септі. Біз мұны ең алдымен Жамбыл атамыздың өлмес өнері арқылы әлем жұртшылығына қазақ халқының рухани болмысының танылуы деп білуіміз керек. Сондықтан Жамбылдың мерейтойы қазақстандықтар үшін зор мәртебе ғана емес, өзінің де бүгінгі парасат көлеміне сын. Дәлірек айтсақ, бір мақсат жолындағы көпұлтты дербес мемлекет ретінде әлем алдында ой мен рухтың өресін танытатын, кісілік пен парасаттың өнегесін көрсететін сәт туды. Қазақстан Республикасы осы уақытқа дейін өзін әлем жұртшылығына саяси-әлеуметтік ұмтылыстарымен, демократияшыл мұраттарымен танытып келсе, енді қайталанбас рухани болмысын танытуға мүмкіндік алып отыр. Бұл ретте қазақстандықтар ұлы Жамбылдың өлмес өнері, мәңгілік тозбас құндылықтарды көкसेген парасаты жалпы адамзатқа ортақ екенін терең сезінеді деп білемін. Егер біз Жамбыл даналығына тәу етіп, ұлылығын ұлағат тұтып жатсақ, оның басты себебі Жамбыл арманының адамзаттық арман-аңсармен ұласып жатқандығында. Сондықтан да қазақтың Жамбылына адамзаттың Жамбылы ретінде құрмет көрсетіп, өлмес рухының алдында басымызды иеміз. Сөз жоқ, ондай арман-аңсарға ден қою арқылы біздің қай-қайсымыз да пенделік күйкіліктен арылып, парасат-пайымымызды шындай түсеміз. Өміршең мен өткіншінің ара жігін айырып, асыл адамгершілік жолында табысамыз.

Әрбір ұлттық мәдениетте бүкіл әлемге тиесілі есімдер, жалпыадамзаттық рухани құндылықтың өлшем-белгісі болған есімдер бар. Соған орай, олардың осындай жасампаздық істері біздің күллі адамзатпен біртұтас әрі өзіміздің өткенімізбен, қазіргі кезімізбен







және болашағымызбен ажырағысыз байланысты екенімізді еске салып, ерекше мән-мазмұнмен толықтыратыны жасырын емес.

Бүгін еліміздің жұртшылығы қазақ халқының даңқты ұлы, халық поэзиясының ұлы алыбы, бүкіл келбет-болмысымен ХХ ғасырдағы өшпес тұлғалардың қатарындағы Жамбыл Жабаевтың 150 жылдық мерейтойын кеңінен атап өтуде.

Тағдыр оған ұзақ, жемісті әрі даңқты өмір сыйлады: ол өзінің 100 жылдығына небәрі екі ай қалғанда дүниеден өтті. Оның шығармашылығы екі ұлы дәуірді – ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың 45 жылын қамтиды. Осының өзі де бірегей құбылыс, өйткені, ол – Қазақстан мен Ресейдің тарихындағы бетбұрысты кезеңнің жылнамашысы.

Жамбыл жастайынан, өзінің халық жыршысы, жырау ретіндегі шығармашылық жолын бастаған кезінен-ақ суырыпсалма ақынның даңқына бөленді. Оның бұл жолы тар жол, тайғақ кешулі сындарға толы болғаны да рас. «Жамбыл көп уақытқа дейін патшалықтың барлық қолжаулықтарын ашу-ызамен тікелей әшкерелеп келді, – деп жазды ол туралы ұлы Мұхтар Әуезов. – Өзінің бүкіл ашу-ызаға толы, ащы тілді және әділетті айыптауларға құрылған суырыпсалма жырларын ауыр алым-салыққа, әділетсіз сотқа, жүгенсіздікке қарсы бағыштаған ол осымен қатар халықпен бірге бақытты ел туралы керемет арман мен үмітке толы әндер шығарып, аты аңызға айналған халық арашашысы болған айбынды батырлар туралы да жырлады». Сөйтіп, ол «әлемнің бар байлығын жинағаныңмен одан ізгілік таппайсың, тек қана сенің дүниеге әкелген жақсылығың ғана өзіңді мәңгілік әрі қасиетті даңққа бөлейді» деген тұжырым жасайды.

Жылдар өткен сайын Жамбылдың ақындық дарыны жетіле түсіп, жан дүниесі байып, өмірге деген тарихи көзқарасы қалыптасты. Адам мен оны қоршаған табиғаттың бірлігі, тән мен жан сұлулығы, әсемдік,





күллі жанды тіршілік пен өмірді жасаушы адамға жаратылыстың өзегі ретінде сүйіспеншілікпен қарау оның ең сүйіп жырлайтын тақырыптары болып қала берді.

Жамбыл ғұмыр бойы ең басты тақырыпты – адамдардың достығын, бірлікті, өзара көмек пен махаббатты арқау еткен. Бізге де осындай рух беретін әрі алатын сөздер кейде жетіспей жататынын да айтқан жөн болар.

Жамбылға дейін де ақындар болған. Иә, талай тарлан ақындардың болғаны рас, қазір де бар және одан кейін де халқының үдесінен шыға білетін тұлпарлар болатыны хақ. Сірә, одан кейін де бола береді. Алайда XX ғасырда – дауылдатқан ғылыми-техникалық және әлеуметтік революциялар ғасырында Жамбыл өзіне біткен, дүние жаралғалы бері келе жатқан көне өнерді осы заманның қызметіне өзге ақындардың бәрінен де жақсы қоя білді, сол арқылы халықтық поэзияны бұрын-соңды болып көрмеген биікке көтеріп, ғаламдық деңгейге шығара алды.

Ауыз әдебиетінің сазгерлік-ақындық жарыс жанры ретінде айтыс әлімсақтан халық үшін өз үнін білдірудің әмбебап құралы қызметін атқарып келді, оның ақылы мен жүрегіне нәр берді. Ақындардың дуалы аузынан шыққан әрбір сөз сол заматта қағып алынып, ұлы даланың күллі шаһарлары мен ауыл-қыстақтарына тарап жатты. Бұл жырлар өзінің лайықты иелеріне өшпес даңқ пен шексіз бедел болып оралып отырғанын ұмытпаған да ләзім. Жамбылдың кеңестік кезеңдегі шығармаларына көз жүгірте отырып, біз оларда дәуірдің бүкіл күрделілігі мен қарама-қайшылығы, бар игілігі мен кемшілігі, даңқы мен абыройсыз істері өз бейнесін тапқанын айқын көреміз.

Жамбыл өз замандастарымен ғана айтысып қойған жоқ. Ол дәуірдің өзімен айтысуға, даңқ пен абыройсыздыққа толы уақытпен







ымырасыз айтысқа түсуге қажыр-қайрат таба білді. Сөйтіп, бұл айтыста жеңіп шықты!

Тез арада тауып айту, қиыннан қиыстыру, көпсалалы өмірдің жәйттеріне сол сәтте үн қосуға қабілеттілік – жыраулардың мейлінше шығармашылық ерекшеліктерін құрайтын қасиеттер. Жамбыл қолымен жазған жоқ, тілімен жырлады. Жасы ұлғайған кездің өзінде Жамбылдың жарқын ойлау қасиеті мен шығармашылық дүниетанымының толықтығын сақтай білгені, сөйтіп, Қазақстан үшін және біртұтас көпұлтты халық үшін мақтаныш сезіміне толы шығармалар, жалпы мемлекеттік және жалпы адамзаттық әуендегі жырларды өмірге әкелгені – таңданарлық құбылыс. XX ғасырдың қырқыншы жылдарының өзінде-ақ ол патриоттық поэзияның асыл маржандарын туғызып, «Халық поэзиясының алыбы», «XX ғасырдың Гомері» деген әлемдік атаққа ие болды. Ол Ұлы Отан соғысының сұрапыл күндерінде көркемдік деңгейі жоғары саяси поэзияның жаратушысы болды.

Ақындық-жыршылық сипаттағы өлең туындыларын Жамбыл Пушкинге және тынық Донның ұлдарына, Солтүстік Полюсты бағындырушыларға және испаниялық туысқандарға, біздің Отанымыздың батырларына және қарапайым еңбек адамдарына бағыштады. Оның мәңгі жасайтын «Ленинградтық өренім» атты толғауы ақындық шеберлік пен әкелік жүректен шыққан даналық сөздің асқар шыңына айналды.

Соғыс жылдарында өмірге келген бұл туынды ұлы ақынның даңқын асқақтата түсті, оның есімін дүние жүзіне әйгілі етті. Ленинград қорғанысына қатысқан Всеволод Вишневский былай деп еске алды: «Біз бұл жолдауды көзімізге жас алмай және қуанышты толқу сезімінсіз оқи алмадық. Біз бұл хатты қуатты қолдаушы күштің келгеніндей бағалап, қабылдадық. Қазақстан халқы бізге өзінің





туысқандық сәлемін, сүйіспеншілігі мен достығын жолдады, сөйтіп, біз еселенген күш-жігермен шайқасқа аттандық». Белгілі жазушының бұл сөздері бұған дейін де әлденеше рет қайталанды және Жамбыл талантын құрмет тұтушылардың барлығы оның бір жарым ғасырлық мерейтойы жылында тағы да келтірілетін болады.

*– Ата-бабаң баяғы*

*Аян еді Жамбылға.*

*Тұсаулы қол-аяғы,*

*Аударылған ауылға,* – деп жырлады Ленинград пен оның тұрғындарына сөз арнаған даланың ұлы жырауы.

*– «Жетсін деймін сендерге*

*Жыл құсындай өлеңім.*

*Қаласындағы Лениннің*

*Сайытқыран өренім!»*

Біртұтас шаңырақ сезімі, тарихи тағдырлардың тұтастығы сезімі – поэзияның ұлы ақсақалы бізге осындай мұра қалдырды. Интеграция идеялары, бірыңғай әлеуметтік-мәдени кеңістік құру туралы ойлар күш алып келе жатқан қазіргі таңда өзара түсіністік пен ынтымақтастық, өзара рухани баю және ұлттық мәдениеттің жалпыадамзаттық маңыздылығы сияқты мәңгілік құндылықтар осы заманғы мазмұнмен толығуда.

«Жыр білмеген өмір сүре де білмейді» деген данышпан қағида қалдырды Жамбыл. Біз жас мемлекетімізді орнату және нығайту мақсатымен әлеуметтік, экономикалық, құқықтық реформалар жүргізіп жатқан жылдарда белсенді мәдени құрылыссыз, Жамбылдың шығармаларынсыз біздің қоғамымыз өзінің ұлттық келбеті мен қасиетін қауымдасып іздестіруде біріге алады деу қисынсыз болмақ. Ендеше, оның туындыларын еске алып, бағалайтын, біздің бабаларымыз бен әкелеріміздің Отанды көркейту жолында даңқты өмір сүргенін бағалайтын болайық. Әрқайсымыз өз орнымызда белсенді,







жасампаз жанға айналып, тарихты, мәдениет пен өркениетті дамытатын болайық.

Жыр дүлдүлінің бүгінгі ұлан-асыр тойы – егемен елімізді мекендейтін халықтар достығы ынтымағының тойы, халықтың өзінің ұлы перзентіне деген зор құрметі мен ыстық ықыласының шынайы көрінісі.

Жамбыл мерейтойына дайындық ұлы ақын шығармашылығына терең бойлап, Жамбыл поэзиясын танумен астасып жатты. Ал ұлы бабамыздың басына барып, талантты өрендеріміздің ақынның биік рухына тағзым етуі қандай сүйінішті! Осы күндері еліміздің түкпір-түкпірінде өткізіліп жатқан ұлы Жамбылға арналған кештер, поэзия жиындары, жастар мен өнерпаздардың өнер сайыстары, ақындар айтысы ертеңгі күндері жалғасын тауып жатса, ұлы ақынға деген құрметтің шынайы белгісі сол болар еді.

Үкімет қаулысы ауқымында Жамбыл мұражайы мен мавзолейі жаңғырып, мәдениет үйі, мектеп құрылысы жүргізіліп, ақын ауылының архитектуралық келбеті өзгерді. «Жақсыдан – шарапат» дегендей, бұл атқарылған істер халықтың діттеген жерінен шығып, жұртшылық игілігіне жарауда. Бүгінгі той көптікі, абыройы халықтікі. Жамбылды құрмет тұту – қазақ халқының биік рухына, Қазақстан халықтарының патриоттық сезіміне деген құрмет деп ойлаймын.

Ұлыөзгерістер заманында өмір сүріп, жұмыс істеу біздің үлесімізге тиіп отыр. Біз атқарып жатқан істердің өміршең маңызымен қатар тарихи да мәні бар екенін естен шығармайық. Біздің бүгінгі ісімізге қарап, ұрпақтарымыз бізге баға беретін болады. Қазақстанның ХХІ ғасырға қалай кіретіні, ұрпақтарымыздың тағдыры қалай қалыптасатыны осы отырған бізге байланысты. Бүгінгідей шалқыған қуанышты күнде біздің асылымызды дөп басып, ұлы жырауға жоғары баға беріп, Жамбыл күндерін атап өткен туысқан Өзбекстан,





Қырғызстан, Түркия және басқа да елдердің, туған еліміздің әдебиет сүйер зиялы қауымына зор ризашылық сезімімізді білдіреміз.

Жәкең – туған халқының күнгеі мен көлеңкесін тарихи талғам таразысына салып, шабыттың шырқау биігіне көтерген ақын. Халық тағдырының күллі арналары мен тамырларын сәтті ұштастыра білгендіктен «халықтан шыққан дана ақын» деген атаққа ие болған. Бұл – шындап келгенде, халықтың дара туған перзентіне берер ең жоғары бағасы.

Қазақ халқы барда, оның тілі мен діні аман тұрғанда, адалдық пен адамдықтың, әділеттілік пен ізгіліктің жыршысы – Жамбыл да мәңгі жасай бермек. Бүгінгі ұлы той – халқының Жәкеңе деген шексіз сүйіспеншілігінің бір көрінісі.

Жамбыл мәңгі жасай береді. Біздің алдымызда жаңа биіктер, жаңа мақсаттар тұр. Енді үш-төрт жылда ХХІ ғасырдың табалдырығын аттаймыз. Бұл жаңа ғасыр Қазақ елінің тарихындағы ерекше бақытты, өсу, кемелдену ғасыры болады деп кәміл сенемін. Қазіргі саяси, тарихи жағдай бұған толық кепілдік береді. Соған орай, он тоғызыншы ғасырда дүниеге келген, жиырмамыншы ғасырда ұлы ақын ретінде әлемге танылған Жамбыл осы жаңа жиырма бірінші ғасырда да халқымен бірге жасай берері анық.

Ендеше, құрметті халайық, тойларыңыз тойға ұлассын!

«Сұлу жер – береке, елді жер – мереке» деген мақал бар. Біздің тәуелсіз Қазақстанда әрқашан береке болсын, достық, ауызбіршілік, тыныштық болсын!

Жәкеңнің биік рухы баршаңызды жебеп жүрсін!

*Алматы, 23 тамыз, 1996 жыл*

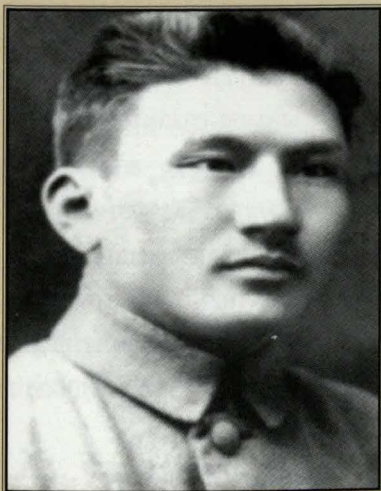
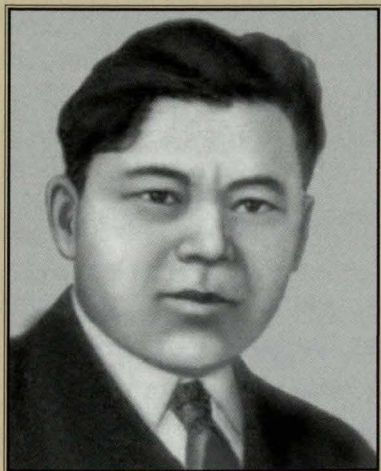








అనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకం



అనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకం



అనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకంఅనంకం





## АЛАШҚА АЙБЫН БОЛҒАН АРЫСТАР

*(Т. Рысқұловтың, С. Қожановтың, С. Сейфуллиннің,  
І. Жансүгіровтің, Б. Майлиннің туғанына 100 жыл толуына орай  
тарихи зерде кешінде жасалған баяндама)*

Бүгін, міне, бес арыстың – Тұрар Рысқұловтың, Сұлтанбек Қожановтың, Сәкен Сейфуллиннің, Ілияс Жансүгіровтің, Бейімбет Майлиннің туғанына жүз жыл толуына орай ерекше жағдайда тағы да бас қосып отырмыз.

Сөз жоқ, жоғарыда аттары аталған аса көрнекті ел ардақтыларының әрқайсысының жүз жылдығы – бүгінгі қоғам үшін жеке-жеке рухани оқиға, тарихтың орны бөлек қайталанбас беттері екендігі қазіргі кезеңде ешқандай да күмән туғызбаса керек. Сондықтан да бүкіл халық болып оларды еске алу – әрі рухани зерделілігіміз, әрі ұрпақтық парызымыз.

Үстіміздегі жылы республикамыздың алуан өңірінде, олардың кіндік қандары тамған, өскен, оқыған, қызмет еткен мекендерінде арыстарымыздың мерейтойлары кеңінен аталып, жаңа ескерткіштер, мемориалдық тақталар ашылды. Ақпарат құралдарында сол тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметіне, тағдырына байланысты тың деректер жарияланып, жұртшылық игілігіне ұсынылды. Жер-жерде өткізілген осынау шаралардың қорытындысы ретінде мемлекет дәрежесінде бас қосып, қасиетті ағалар аруағы алдында еліміздің





бірлігі, іргетасымыздың беріктігі жайлы тағы да бір көңіл аша сырласу, дидарласу – бүгінгі өміріміздің қажеттілігі.

Әрқайсысы қайталанбас, жеке-жеке шоқтығы биік заман тұлғалары бола тұра, олар өмірлерін бір мүдде, бір мақсатқа арнағандықтан, тағдырлары да бір болып шықты. Бір жылда туған төл құрдастар – мемлекет, қоғам ісіне бірге араласып, бір мақсаттың туын көтеріп, амал қанша, бір кезеңде құрбандыққа шалынды.

Екіншіден, олардың тағдыры – елдің тағдыры. Ендеше, бес арыстың өмір жолын тұтас айту, халықтың тағдырын сөз қылу – тарихи шындықты тұтас көру деген сөз.

Өткенді зерделеп, жақсы мен жаманды, ақ пен қараны айырып, оны бүгінгі күннің кәдесіне жарату – қоғам алдында тұрған ең өзекті мәселелердің бірі. Өйткені, айта беретін тәуелсіздігіміз, егемендігіміз осы тарихты тануға тікелей байланысты: өткенді білмей, болашақты анықтау мүмкін емес. Ал болашағы анық емес елді егемен деп айтуға әсте болмайды. Сол себепті тарихқа, тарихи тұлғаларға көзқарас аса жауапкершілікті, байсалды пайымдауды қажет етеді.

«Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деген біздің халқымыз қай ғасырда да бас бостандығын, рух еркіндігін ерекше қадірлеген, қастерлеген. Ел басына күн туып, ат ауыздықпен су ішкен, ер етікпен су кешкен замандарда қасиетті туған жерді ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен қорғап қалған талай-талай батырлар өткен.

Бірақ тарих заңы қатал. Елінді, жерінді найзаның ұшымен де, білектің күшімен де қорғай алмайтын кездер болады. Екі жарым ғасырдай отарлау саясатының құрбаны болған қазақ халқы жерінің құнарынан, елінің еті тірі ұланынан айырылып, бодандықтың қасіретін шекті. Осы қажеттілікті сезгендей, халқымыз талантты ерлерді дүниеге топ-тобымен әкелді. Жүрек десең жүрегі, білім десең білімі, білек десең білегі бар, ел үшін, жер үшін ештеңеден де тайын-







байтын, табанды да талантты интеллигенция, жаңа тұрпатты саяси күрескерлер дүниеге келді.

Сол тұста жаңа өмірді құрысқан азаматтардың арасындағы аса ірі тұлғалардың бірі – Тұрар Рысқұлов. Оның Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне белсене қатысқаны, сол үшін түрмеге жабылғаны бәріңізге белгілі. Тұрар Рысқұлов 1919 – 1920 жылдар аралығында Түркістан Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы Орталық Атқару Комитетінің Төрағасы болып істеді. 1926 жылдан 1937 жылға дейін, яғни, нақақ жазаға ұшырағанға дейін, он бір жыл бойы РСФСР Халық Комиссарлары Советі Төрағасының орынбасары болды. Тұрар Рысқұловқа дейін қазақ баласы дәл мұндай лауазымды қызмет атқарып көрмеген болатын.

РСФСР-дай алып елдің ауқымында күрделі мәселелер шеше білген Тұрар Рысқұлов қазақ халқын өзгелерге танытуға үлкен үлес қосты.

Әрине, Тұрар Рысқұловтың асыл аруағына тағзым етіп, атын ардақтағанда, біздің ойымызға оның ел үшін еткен ең ересен, ең ірі, ең қасиетті еңбегі алдымен оралады. Қазақ даласына айдың-күннің аманында, қазан ұрмай, қар жаумай-ақ келген нағыз нәубет – алапат ашаршылық тұсында Рысқұлов тұлғасының шын мәнінде ұлы екені айқын көрінді. Ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып тұрған, қырына алғанның қабырғасын қақыратып, көлденең тұрғанның бәрін көрде шірітіп жатқан Сталиндей тиранға қарсы шабу, қазақ даласындағы қолдан жасалған қырғынды тоқтаттыруды талап ету өлімге бас тігіп, ажал аузына өзі барумен бірдей ерлік болатын. Кейіннен Рысқұловтың үш хаты бойынша республикадағы жағдай тексерілгені, Голощекин басқа қызметке ауыстырылып, орнына халық «Мырзажан» атап кеткен Мирзоян келгені, сөйтіп, айналасы екі жылдың ішінде тұтас бір ұлттың тең жартысына жуығын жусатып





салған XX ғасырдың сұмдық трагедиясы тоқтатылғаны бәріңізге белгілі. Ал осы іске қозғау салып берген Тұрар Рысқұлов еді. Осы ұлы еңбегі үшін қазақ елі Тұрар Рысқұловтың атын мәңгі-бақи ардақтап өтетін болады!

Біз бүгінгі кеште қазақтың біртуар перзенті, аса көрнекті ақын және мемлекет қайраткері Сәкен Сейфуллинді халық жадында мәңгі сақталар жан, асылдардың асылы, аяулылардың аяулысы деп еске аламыз. Сәкен – біздің ұлттық мақтанышымыз, ел үшін еңіреген ер, қайтпас қайсар күрескер. Сәкен – өлеңнен өрнек өрген ақын, қара сөздің сиқырын игерген прозашы. Сәкен – тыңдаған жанның жүрегін тербемей қоймайтын сырлы да сазды әндер шығарған талантты композитор.

Рас, Сәкен өз заманының саясатына қызмет етті, сол кездегі жаңа құрылған қоғамның болашағына сенім артты. Бірақ ол – өз халқының болашағына деген сенім еді. Егер ол тірі болса, бүгін, сөз жоқ, өзіне тән өткірлікпен, от пен судан қорықпайтын батырлықпен тек халық мүддесі жағында ғана тұрар еді.

Бүгінгі салтанатты кешке біз Сәкеннің азатшыл рухынан тағлым алу үшін, ел деп соққан жүрегіне құлақ түріп, нақты ісінен үйрену үшін жиналдық. Өйткені, егемен ел атанып, тәуелсіздік туын тіккен Қазақ еліне Сәкеннің үздік үлгісі, өрелі өнегесі өте керек.

Халқының елдігіне, рухына қажет мәдени қазынаны жаратқан алып тұлға, арыстарымыз бен асылдарымыздың қатарында біз бүгін Ілияс Жансүгіров есімін айрықша атаймыз. Оның ұланғайыр шығармашылығы «өнер алды – қызыл тіл» деп, сөз өнерін қадірлеп, өнерпазын қастерлеген текті жұрттың поэтикалық дәстүрінен қуат, серпін алған аса бір арынды, терең де нұрлы ағыс болып көрініс береді. Бұл ағыста замана дауылы көтерген шуда жал бұрқақ толқындар да, шымырлап сыр бүккен тылсым иірімдер де, тегеуіріні тұңғыықта тепсінген жұмбақ қуат та бар. Адам баласының санасын







сан соқпаққа бұрып, жан дүниесін жапырып, қалыпқа құйған ХХ ғасырдың бұрқасын өткелектері, саяси жүйенің алдамшы идеологиясы, империялық өкімнің қаншеңгел құрсауы Ілиястың тау бұзып, тас жарған алапат дарынын да өз арнасына икемдеп, өз танабына тартып-ақ бақты.

Бірақ Ілияс поэзиясының бастау-бұлақ, құнарлы көзі – ең алдымен, халықтың бай фольклорлық мұрасы мен Абай поэзиясы болды. Әсіресе, «Күй», «Құлагер», «Күйші» поэмалары қазақ поэзиясында сол кездегі айшықты жаңалық, теңдесі жоқ шығармалар болғаны белгілі. Ілиястың қазақ поэзиясындағы тағдыр-талайын Құлагер тұлпардың бейнесімен ұқсатуымыз да тегіннен-тегін емес.

Таңғажайып талантымен таңдандырмай, тамсандырмай қоймайтын ұлы тұлғаларымыздың тағы бірі – Бейімбет Майлин.

Бейімбет шығармашылығы қазақ тарихындағы аса бір күрделі кезең болған жиырмасыншы, отызыншы жылдардың кескін-келбетін қаз-қалпында бейнелеп беруімен айрықша құнды. Би-ағаңның әңгімелерін, повестерін ой көзімен оқыған адам Октябрь революциясынан кейін қазақ санасында, қазақ мінезінде, қазақ психологиясында қандайлық катаклизм болғанын анық көреді. Бейімбет жаңа өмірді ұйымдастырудағы солақайлықтарды, коллективтендірудің келеңсіздігін өзінің жанр түрлеріне бай шығармаларында жеңіл әжуа, сезімтал әзілмен де, өткір сарказмға толы ұятты тілімен де сынаған.

Бейімбет те, Сәкен мен Ілияс сияқты, жаңа өмір әкелер жақсылыққа үміт артты, әділетсіздікті жоямыз, ел мен елді теңейміз деген большевиктік саясатқа шын сенді. Өзінің Жалбыр, Таңсық, Айша, Рауан, Азамат Азаматыч сияқты кейіпкерлері арқылы, есімі мәтел болып кеткен атақты Мырқымбайы арқылы оқырманын сол жаңа өмірді бірге құрысуға шақырды. Бірақ Бейімбеттей ұлы реалист жазушы шырқыраған шындықты айтпай тұра алмады. Ал сталинизм, тоталитаризм басқаны кешірсе де, мұндайды еш кешірмейтін.





НКВД идеологтарының қанды құрығынан рухани бостандықты айтқандардың құтылғаны сирек екенін жақсы білесіздер.

Міне, осы үшін, басын бәйгеге тіге жүріп, замана сырын ашып бергені үшін, бүтін бір дәуірдің ғажап картинасын, сол кезеңдегі қазақы мінездердің қайталанбас, ғажап галереясын жасап бергені үшін біз Би-ағаңның ұлы таланты алдында басымызды иеміз.

Дүниеге бірге келіп, бірге кеткен бес арысымыздың енді бірі – көрнекті мемлекет қайраткері Сұлтанбек Қожанов. Сонау оңтүстіктің бір қиырындағы Ақсұмбе ауылынан түлеп ұшқан тастүлектің қандай заңғар көкке көтерілгенін, елі үшін қандай еңбек еткенін бәріңіз де жақсы білесіздер. Алдымен Түркістанда, онан кейін Ташкентте білім алған дарынды жастың бар қайрат-қабілетін, ақыл-ойын халық үшін жұмсап өткенін айтып жатудың өзі артық сияқты. Сұлтанбек Қожановтың Түркістан Республикасының басшылығында аса жауапты жұмыстар атқарғаны, атап айтқанда, Ішкі істер, Халық ағарту, Жер мәселесі халық комиссариаттарына жетекшілік еткен кездегі еңбегі зор.

Сұлтанбек Қожановтың өмірінен біз алар өнегенің бірі – кең ауқымды ойлау, өз халқыңа шындап жан ауырту, оның мінін де айта білу, сөйтіп, олардан арылуға көмектесу. Бір мысал келтірейік. Сұлтанбек Қожанов сонау 1924 жылы Ташкенттегі қырғыз-қазақ институтын бітіріп шыққан жастарға арнап, «Ақ жол» газетіне «Жас буын, жаңа жұрт жолға түссін» деген мақала жазған. Онда қырғыз-қазақ тұрмысының ең үлкен кемшілігі – шаруа түрінің орнықсыздығы, олардың еркіндікте бола алмай, табиғи жолмен ілгері баса алмағандығы екенін атап айтқан. «Қазақ-қырғыз үдесінен шығып, бірте-бірте мәдениеттендіріліп, не мал шаруасын өркендете алған жоқ, не орнығып отырып, алаңсыз егіншілікпен айналысқан жоқ, не қолөнерін дамытпады, не сауда үдесінен шықпады» деп жазған.







Ал ақиқатын айтайықшы: азамат ағамыз көрсеткен осы міндерімізден арылып болдық дей аламыз ба?! Әрине, олай дей алмаймыз. Мұның негізгі себебін де автор тамаша ашып көрсеткен. Негізгі себебі – халықтың «еркіндікте бола алмай, табиғи жолмен ілгері баса алмағандығы» дейді автор. Демек, өз билігі өз қолына тиген тұста халқымыз мұндай міндерден неғұрлым тезірек арылудың қамына кірісуі керек.

Бүгін біз сталиндік қуғын-сүргін кезінде қаза тапқан аса көрнекті бес қайраткерді ғана емес, сонымен бірге сол жылдарда нақақтан өмірін қиған басқа да көптеген адамдарды еске аламыз. Олардың арасында Қазақстанның тамаша перзенттері – Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мұхамеджан Тынышбаев, Мағжан Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердиев, Халел Досмұхамедов, Санжар Асфендияров, Ораз Жандосов, тағы басқа көптеген аяулы азаматтарымыз болды. Бірақ заңсыздықтар мен белден басушылық тек сол жылдармен ғана шектеліп қалған жоқ. 1986 жылы желтоқсанда қазақ жастары тоталитаризмге қарсылық білдіріп, алаңға шыққанда да сол сталиншілдіктің жаңғырығы естіліп жатты.

Біздің республикада сол жылдарда еріксіз жер аударылған сан мыңдаған «халық жаулары» – көптеген ұлттардың өкілдері: орыстар мен украиндар, ингуштар мен шешендер, белорустар мен немістер ажал тырнағына ілінді.

Жазықсыз қаза болғандар әрқашан халық жадында қала бермек!

Бес арысымыздың өнегелі өмірінен үйренеріміз көп. Ең алдымен, ел үшін, туып-өскен жер үшін жан-тәнімен, ынта-ықыласымен беріле қызмет ететін азаматтық жүрегін үлгі тұтуымыз керек. Олардың қай-қайсысы да қазақ елінің өзгелермен терезесі тең болуын арман етіп өтті, жалындап жанған жүрегімен бүгінгі азаттық таңын жақындатып кетті.





Сонан кейінгі ерекше атап айтатын қасиеті – ауызбіршілігі. Замандастарының естеліктеріне, көзкөргендердің дерегіне қарағанда, осы асыл ағаларымыз қашанда бір-бірін бөлекше қадірлеген, өзара достығын көздің қарашығындай сақтай білген. Асыл ағаларымызға «алыптар тобы» деген ғажап ат берген көркем сөз зергері Ғабит Мүсірепов «алыптар дәстүрінде ортақ жанашырлық бар еді. Ортақ істе ақылдасып отыратын дәстүрлері берік болатын» деп еске алады.

Өкінішке қарай, зиялы қауымның бойында бағзы заманнан бар бәсекелестік сезімін тоталитарлық қоғам әбден әккілікпен пайдаланды. Оның мысалын алыстан іздеудің қажеті жоқ. Кешегі Колбиннің тұсында қанша азамат сұқ саусақтың ұшында кетті! Халықтың ауызбіршілігі, оның ішінде интеллигенцияның ұйымшылдығы болса, ел басына келген зұлматтың зардабы мұнан біршама аздау болар ма еді деп те ойлайсың.

Ел бірлігі — зиялылар бірлігі. Қай заманда да елдің басын зиялылар қосқан. Біздің қазақ ежелден орынды сөзге тоқтаған. Ақылы асқан адамның уәжіне жығыла білген халық. Әсіресе, ақынның, шешеннің данагөй сөзі халық үшін қашан да қастерлі, қасиетті саналған. Мұнымен қатар, елдің бірлігін кетіретін, берекесін қашыратын сөз де кей-кейде зиялы қауымның аузымен айтылып қалатыны өкінішті-ақ. Сондықтан қазіргідей күрделі кезеңде елдің бірлігі, ел аузына қарап отырған интеллигенцияның тарихи жауапкершілік жүгін сезінуі өте-мөте маңызды. Тағы да айтамын: тағдырдың өзі, тарихтың өзі қазаққа берген осы бақытымызды бағалай білмесек, ұсақ-түйек әңгіме төңірегінде, ауыл-аймақтың айналасында өнбейтін дау құсақ, өзімізді-өзіміз төменшектетіп, елдің еңсесін езетін сөзді айта берсек, онда біз болашақ, ұрпақтар алдында аса айыпты боламыз.

Өткеннің өнегесі — бүгінгінің баға жетпес байлығы. Алайда төл тарихы тағлымының уызына жарымаған ұрпақ ол байлықты еншілеп,







игілігін еркін көре алмайды. Кешегі бабасы жіберген қатені енді өзі қайталап, тәуелділік тозағына түседі. Мынау ұлы далада әр дәуірде өмірге келген атақты мемлекеттер осындай тағдырды бастан кешті. Мысалы, шаңырағын Жошы хан көтеріп, ұстынын Бату хан бекіткен Алтын Орда елдің есті азаматтары ел басының төңірегіне тоқталып, ынтымақ-тірлік танытқан кезде сыртқа айбар, ішке береке ұйытқан іргелі мемлекетке айналды. Алайда бұл ұзаққа бармады. Тарихынан тағлым алмаған ұрпақ өздерінен бұрынғы Ғұн империясының, Түрік қағанатының қателігін қайталап, елдің ұйыған бірлігін ірітіп, тақ таласына түсті. Ханына қарсы тұрып, халқына қайғы жұттырды. Ақырында іргелі мемлекет елдіктен қалды, ұсақ хандықтарға бөлініп, билікқұмарлар мен таққұмарлардың еншісіне тиді. Осылайша, тұтастықтан бөлініп шыққан Қырым, Ноғай, Қазан, Астрахан, Өзбек, Қазақ, Сібір хандықтарының тағдыры өздеріңізге белгілі, бөтен елдің боданы болып, тәуелділік қамытын киіп тынды.

Алайда шенқұмарлар мен шекпенқұмарлар бұдан да қорытынды шығармады. Ел азаттығы үшін алысқан ерлердің жолын кесті. Өсер елдің баласы арманшыл болса, өшер елдің баласы жанжалшыл болатынын танытты. Көрші ел жауын жеңген өз батырлары Невский мен Донскойларын ардақтап, алақанына салып аялап жатса, біз сондай ерлік көрсеткен бас сардар Әбілқайырды өз қолымызбен өлтіріп тындық. Отан қорғау мәні жөнінен Аңырақай соғысы Нева соғысынан бір де кем емес еді ғой!

Бұдан кейін де алауыздық дерті өршімесе, өшкен жоқ. Соның салдарынан бодандықтың бұғауын үзуге қайрат қылған қазақтың соңғы ханы – Кенесары да алты алаштың толық қолдауына ие бола алмады. Ақыры арманына жете алмай, ағайын қолынан қаза тапты.

Көріп отырсыздар, тұтас алмай, теріп айтқанның өзінде осылай жалғаса беретін тарихтың ащы сабақтары аз емес. Бұл сабақтар бізден ел қамын ойлар естілікті тілейді. Ол бізге бірлік бар жерде





береке бар екенін, алауыздық орын алған жерде азып-тозу болатынын ескертеді. Бақ та, тақ та таласқанға бұйырмайды, халықтық істе жарасқанға бұйырады. Айқайшыл күшпен емес, игілікті ісіңмен көрін. Халық кеменгер ғой, кімнің кім екенін өзі-ақ танып алады. Тарихтың осы тағылымын әрдайым есте ұстайық. Бірлік – біздің қасиетті туымыз.

Бірлігіміз болса ғана тірлігіміз болатынын ұмытпайық, ағайын!

Бүгінгі мемлекетіміздің жағдайы туралы әңгімеде, біз көп ретте тек басымызға түсіп отырған уақытша қиындықтарды, әсіресе тұрмыс қиындықтарын желеу етіп, екілене сөйлеп, жүйке қоздыруға тырысатын топтар мен саясаткерлердің жетегінде кететініміз бар. Адамзаттың арманы – рухани бостандық пен сөз еркіндігінің құнын ескере бермейміз. Ойлап қараңыздаршы – отызыншы жылдарда ашаршылықтан миллиондаған адамдар қырылып жатқанда, арыстарымыз жазықсыздан айыпталып, атылып жатқанда, соның бәрін жүргізіп отырған партия мен үкіметтің ұзданын көтеріп: «Жасасын Коммунистік партия!» – демедік пе? Неліктен солай болды? Ең бастысы – адамның рухани бостандығы болмады. Осы ең биік категориялар болмаған жерде басқа игіліктердің барлығының неге тұратындығын – 70 жылдан астам өткен өміріміз көрсетті емес пе? Бүгінгі біздің мемлекеттің азаматы – ойындағысын анық айтуға мүмкіндігі бар еркін азамат. Әр азаматтың мемлекеттің бірлігін, тұтастығын, қоғамның шырқын бұзуға және өзіндей басқа азаматтардың бостандығына зиян келтіруіне біздің Конституциямыз бен заңдарымыз тыйым салады. Олай болмаса, біз өркениетті ел бола алмаймыз.

Егер біздің қоғам, әсіресе саясаткерлер мен қоғам қайраткерлері, зиялылар осы ең қымбат мүддені тиісінше бағалай білмесе, бәрінен де ең асылымыз, қымбаттымыз – рухымыздан айырылуымыз ғажап емес. Кез келген халыққа бәрінен бұрын асқақ рух керек. Қай







уақытта, қай елде болмасын, ұлттың ұлы перзенттері мен ойшылдары, қайраткерлері ең алдымен өз ұлтының, халқының рухын көтеруді ойлаған. Сол үшін күрескен, ой толғаған, қамыққан, тіпті өз өмірлерін құрбан еткен. Оған бүгін еске алып отырған бес арыстың өмірі айқын дәлел. Осы орайда менің есіме үндінің ұлы перзенті Махатма Гандидің: «Біздің халық ұзақ жылғы отарлық езгіде небір асылы мен қымбатынан айырылды. Солардың арасында біз бір ғана қасиетті дүниемізді таяу арада қайыра алмаймыз ба деп қорқамын. Ол – халықтың рухы. Одан үлкен байлығымыз жоқ еді...» – деген сөзі есіме түсіп отыр. Бұл сөздің терең мағынасын ең әуелі сіздер білуге тиіссіздер. Біз отаршылдықтың езгісін, ескі системаның зорлығын көп көрген халықпыз. Күні кешеге дейін бар даусымызбен өзіміздің біртұтас халық екендігімізді, тарихымыз, ұлы тұлғаларымыз, ғасырлар тереңінен сусындаған төл мәдениетіміз бен өнеріміз бар екенін ауыз толтырып айта алмай келдік. Нағыз шындықты айтқызбай, адамның мысын басып тұратын бір дүлей күш бар еді. Ол күш – империялық саясаттың идеологиясы болатын.

1953 жылы ұлы Мұхтар Әуезовтың «Абай жолының», бертін келе Ілияс Есенберлиннің тарихи тақырыпқа жазған романдарының орынсыз сындарға ұшырағаны да белгілі, осы тақырыпқа қалам тартқан бірқатар жазушылардың шығармалары қатал цензураның қайшысына түсті. Өйткені, бұл туындылар «тарихы таяз, мәдениеті төмен, 1917 жылы Қазан революциясының арқасында ғана қатарға қосылды» деп келген қазақ халқының тарихын, елдігі мен ерлігін, асқақ рухын көрсете білген еді. Ал халықтың рухын асқақтатпас үшін ат төбеліндей билеуші топ оларға ойдан шығарылған «ұлтшыл», «арандатушы» деген аттар тақты.

Жүз жылдығы аталып отырған бес арыстың, отызыншы жылдарда зорлықшыл режимнің нақақ құрбаны болған басқа да асылдарымыздың тағдырына ой жіберіп қарағанда, билік





басындағылар мен суреткер қауымның ара қатынасы ежелден келе жатқан күрделі мәселе екеніне көз жеткіземіз. Билік иелерінің ой-ниеті, ұстанған саясаты халықтың арман-мақсатымен қарама-қайшы болған кезеңдерде қашанда бұқараның сөзін сөйлейтін ақын-жазушы қауымы өкіметпен келісе алмай жүреді. Бұл заңды жай. Біз бұл мәселеге де жаңаша көзбен қарай бастадық. Менің ойымша, қазір өкімет пен суреткердің қарым-қатынасында өзара бірлесе әрекет етушілік басым. Оған бізде толық жағдай бар. Өйткені, бүгінгі таңда ел қамынан басқа қандай мүдде болуы мүмкін? Сондықтан елдің ақыны да, әкімі де бір мақсатты көздеуі керек. Өз тарапымыздан біз осындай қиын шақта шығармашылық интеллигенцияның ең талантты бөлігінің алаңсыз жұмыс істеуі үшін қолдан келгеннің бәрін де жасап жатырмыз. Кеше ғана 170-тен астам әдебиет пен өнер қайраткерлеріне Президент стипендиясы тағайындалды. Шығармашылық одақтар мен мәдени мекемелерді сақтап қалу мақсатымен оларға ортақ қор немесе банк ашып беру мәселесін де ойластырып жатырмыз. Әрине, көмек екіжақты болғанда көрікті болмақ. Халықтың бірлігіне, тыныштығына бағытталған мемлекеттік саясаттың іске асуына, ел мүддесіне негізделген қоғамдық ой-пікірлердің қалыптасуына әдебиет пен өнер қайраткерлерінің азаматтық көмегі ауадай қажет екенін баса айтқым келеді. Осы құрметті миссияға адал болып, биіктен көріне берсеңіздер, біз рухы мұқалмас ел боламыз.

Қазір қоғамымызды өте-мөте алаңдатып отырған мәселелер аз емес. Осы мәселелерді мен республикамыздағы барлық ұлт өкілдерінің зиялыларына бағыттап айтамын. Өйткені, бір ғана өз ұлтының мұң-мұқтажын көздеушілік – саяси соқырлық. Бүкіл халықтық мәселелерді шешудің амалдарын қарастыру, бүгінгі басқа түскен қиындықтан алып шығатын жолдарды іздеу – барша республика зиялыларының ортақ парызы. Ал бұл – үлкен сын, алдымызда







тұрған, бәрімізге оңай тимес емтихан. Одан біз сүрінбей, абыроймен өте алсақ, бүгінгі және болашақ ұрпақтың алдындағы парызымызды ойдағыдай орындап шықтық деп айта аламыз.

Осы тұста болашаққа қатысты тағы бір ойымды бөліскім келеді. Біз бұрын үлкен бір мемлекеттің бөлшегі ғана болдық. Ол кезде дүние жүзінде барлық жағынан біз ең мықты, ең жақсы, ең озықпыз деген уағызнамамен өмір сүрдік. Енді көзіміз ашылды. Әлемге басқа көзбен қарай бастадық. Құр кеудемсоқтықпен жүріп, көп мәселеде артта, мешеу қалғанымызды енді сезіндік. Сондықтан дүниежүзілік қоғамдастықпен мейлінше араласу, олардан жақсысын үйрену, еліміздің пайдасына асыру – бірден-бір үлкен шаруа. Шүкір, қазір тәуелсіздігіміздің арқасында еліміздің мәртебесі биіктеп, дүниежүзілік қоғамдастықтағы орнымыз айқындалып келеді. Будапештте өткен Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық кеңесіне қатысушы елдердің мемлекет және үкімет басшыларының кездесуінде біздің еліміздің тәуелсіздігі, ауқымдық тұтастығы, экономикалық қысым жасамау, жай және ядролық қарумен шабуыл жасамау кепілдіктері туралы меморандумға қол қойылды. Егер, бетін аулақ қылсын, әрине, Қазақстан шапқыншылыққа ұшырайтын болса, Біріккен Ұлттар Ұйымының Қауіпсіздік Кеңесі дереу шешім қабылдайтын болады. Соңғы екі жыл бойына біз осы үшін күресіп келдік. Тек осындай жағдайда ғана біз өз елімізді ядролық қарусыз мемлекет ретінде танып, ол қаруды таратпау жөніндегі шартқа қосыла аламыз. Осыған байланысты АҚШ-тың, Ресей мен Ұлыбританияның міндеттемесі Қазақстан үшін де, оның Президенті үшін де зор тарихи шешім болып табылады.

Айта кететін маңызды бір мәселе — талантты жастарымызды дүние жүзінің озық оқу орындарында оқытудан қаржыны аямау керек. Өздеріңізге белгілі, мен осы мақсатпен үстіміздегі жылы шет елдерде оқыту үшін Президенттің 250 стипендиясын белгіледім. Жалпы біздің





мемлекет есебінен шетелдерде 2 мыңға жуық жас оқып жатыр. Біздің экономикасы бір жүйеге түсе бастаған кәсіпорындар, мекемелер, қоғамдық ұйымдар, бизнес фирмалары осы игілікті іске жіті кіріскені абзал болар еді.

Екінші бағыт — мемлекеттігімізді нығайту, жетілдіру ісіне жаңа ойлармен, ұсыныстармен үлес қосу. Бұл тұрғыдан олар халықты рухтандыратын, адамгершілік ой-санасын арттыратын, қазақстандық патриотизм рухын қалыптастыратын жаңа, тың шығармалар жазып, оны көпшілікке жеткізуі керек. Қысқасы, бүгінгі зиялыларымыз алдында жауапты міндеттер тұр. Қоғамдағы әрбір оқиганы, әрбір құбылысты пайымдау, тіпті тек бір ғана қайраткерді бағалаудың өзі аса ұқыптылықты, парасаттылықты қажет етеді.

Жас мемлекетіміздің қуаттылығы, оның әлемге танылуы мемлекеттің өзіндік дербес жүргізіп жатқан ұлт саясаты мен халқының бірлігіне, ұйымшылдығына, ынтымақшылдығына және отаншылдығына байланысты болмақ. Шынайы тәуелсіздікке жетуіміз барлығымызға бұрынғыдан да гөрі салмақтырақ жауапкершілік артты. Олардың ішінде, әсіресе ұлтаралық жарасымдылықты айрықша атап өтер едім. Ұлтаралық жарасымдылық республикамыздағы қалыптасқан оңды жағдайды орнықтыра түсу үшін де, өзімізбен көршілес, жері іргелес елдермен өзара достық, өзара тиімді экономикалық, мәдени, рухани байланысты нығайту үшін де аса маңызды алғышарт болып табылады.

Бірақ қазақ ұлтының, көбіне оның ауылдағы бөлігінің нарық жағдайына бейімделу мәселесінде қиыншылықтар баршылық. Қазақтардың қазіргі заманғы ұлт ретінде өзін-өзі жетілдіру тұрғысында шешімін күткен түйінді мәселелер жоқ емес. Ұлтымыздың өз тамырынан қол үзбей, оған балта шаппай, әрі қарай өсіп-өркендеуіне жағдай жасау — ең үлкен міндеттердің бірі. Нарық қазақтардың ұлттық болмысын бұзбайды, керісінше, оны жаңаша жетілдіре түседі.







Қазақ этносын осы заманға бейімдеу әбден мүмкін нәрсе, өйткені, қазақ халқының орташа арифметикалық жасы – 25, ал бұл ұлттың нағыз гүлдену шағы ғой.

Егер біз өркениетті елдер қатарына қосыламыз десек, сөз жоқ, адамзат баласы қалыптастырған баршаға ортақ қағидаларға бой ұсынып, соларға қарай бірте-бірте аяқ басуымыз керек. Ол үшін өзімізге-өзіміз сын көзбен қарап, бойымызда бар, ұлтымызға тән қасиеттерді әрі қарай дамытып, жетілдіре түсуіміз қажет.

Өздеріңіз байқаған боларсыздар, мен еліміздегі саяси тұрақтылық пен ұлтаралық қатынастардың деңгейін қазақ халқының ішкі проблемаларымен тікелей байланыстырып отырмын. Естеріңізде болса, кезінде мен «қазақ халқы біздің қоғамның, қоғамдық қатынастардың ұйтқысы болуы керек» деген пікір айтқан болатынмын. Ендеше, өзімізге жүктеліп отырған осы тарихи миссияны абыроймен атқару үшін алдымен оған өзіміз сай және дайын болуымыз керек. Яғни, ол үшін бізге өткенімізге, бүгінгі болып жатқан оқиғаларға тарихи тұрғыдан қарап, дүние үнемі даму үстінде екендігін түсініп, тарихымыздың тағлымынан дұрыс қорытынды шығарып, болашаққа сеніммен қарауға үйрене берген жөн. Егер өз ішімізде ауызбіршілік, береке болмай, ішкі бақастықтарымыз бен ошақ басындағы мәнсіз де дәмсіз сөздерден арыла алмасақ, ең алдымен өзіміздің көсегеміз көгермейді және өзгелердің де көсегесін көгерте алмаймыз.

Мемлекеттің қалыптасу кезеңінде бүкіл қоғамды топтастыру, Отанымызды нығайту жолында ықтимал қателіктер мен кемшіліктерге жол бермеу үшін зиялылар атқаратын жұмыстың ұланғайыр әрі санқырлы екені бәрімізге белгілі. Бүгінде қазақ зиялылары саны жағынан кенен әрі барынша кемел, ал сапасы жағынан жоғары ғылыми, саяси және мәдени деңгейде, мол тәжірибе жинақтаған қуатты парасатты күш десек, ешбір асырып айтқандық емес. Бүкіл ұлт, күллі қоғам ауыр дағдарыстар қыспағында қалған кезеңдерде де, тіпті





арманымыз іске асып, мерейіміз тасыған сәттерде де керуенбасының ауыр міндетін арқалаған, барлық ауыртпалықты абыроймен көтерген де – осы зиялылар. Біле білсек, дамудың даңғылына бастай алатын, ұлт мүддесін білдіріп, халықтың ой-ниетінің шынайы парқын бағамдай білетін күш те осы. Олай болса, қазақ зиялыларының баршамызға мәлім ұлттық мектебінің іргесін өткен ғасырда біздің ұлы бабаларымыз — ғалым Шоқан, ұстаз Ыбырай, ойшыл Абай қалағанын естен шығармайық.

Ұлтымыздың зиялылары – халқымыздың қиядағыны шалатын қырағы жанары қоғамымыздың әділ қазысы. Мемлекет, қоғам, ұлт деңгейінде пайымдайтын зиялыларымыз – біздің баға жетпес байлығымыз, сарқылмас қазынамыз. Араздық дәнін себушілерге қарсы тұрып, көрегендік танытқан зиялыларымызды бүгінгі бейбіт тірлігіміз бен жарқын болашағымызды қорғап тұрған алынбас қамалға балар едім. Сөз реті келгенде, Александр Александрович Княгинин, Герольд Карлович Бельгер, Иван Павлович Щеголихин, Зия Сәмәди, Александр Николаевич Гаркавец, Дмитрий Федорович Снегин сынды Қазақстанның абыройлы азаматтарын айрықша атау керек, олар қазақтардың мүддесін қазақтардың өздерінен артық қорғамаса, кем қорғап жүрген жоқ. Мұндай тұлғалы туыстарымызды арқа тұтып та, ардақтай да білгеніміз жөн.

Уақыт бізді тағы да сын тезіне салмақ. Біз әлемдік тәжірибеде тексерілген даңғылға бет алдық. Басқа жол жоқ. Біз әлемдегі өз орнымызды жіті түсініп, әлемнің барлық мемлекеттерімен жаңа қарым-қатынастар орнатудамыз. Біз жаңа ахуалды парықтап, барша өркениетті елдер жүріп келе жатқан жолмен жүруге әзірміз. Ал бізді көп қиындықтар тосып тұр, оларды еңсеруге даяр тұруымыз керек. Қиындықты еңсеруге қолымызда барлық мүмкіндіктер бар. Алайда жарқын болашаққа арна тарту үшін баршамыз ортақ күш-қайратымызды жұмылдыруымыз қажет.







Қазақта «кемедегінің жаны бір» деген нақыл бар. Бәріміз бірлесек қана, біз өз проблемаларымызды шеше аламыз, келер ұрпақ үшін берік ірге қалаймыз.

Егемен ел атанып, тәуелсіздік туын тіккелі бері қазақ жерінде талай-талай той өтті. Олардың ел еңсесін көтерудегі, ұлттық сананы оятудағы орны үлкен. Сол тойлардың тұсында мың-мыңдаған адамдар халқымыздың маңдайына біткен асыл азаматтар көп екеніне көз жеткізді. Сол тойлар осындай перзенттері бар, осындай өнегелі өткені бар Қазақ елі өз тізгіні өз қолына тигенде тәуелсіз мемлекет болып кете алады деген сенім ұялатты.

Жақсы тойдың аяғы жақсы ойға, жақсы іске жалғасса деп тілеймін. Ал ойланар жай баршылық. Ең бастысы – тәуелсіздіктің тағдыры. Өзін азамат санаған әрбір адам күнбе-күнгі ісінде қайткенде осы тәуелсіздігімізді нығайтуға септігімізді тигіземін деген оймен жүрсе ғана, біз тарих сынынан сыр бермей өте аламыз.

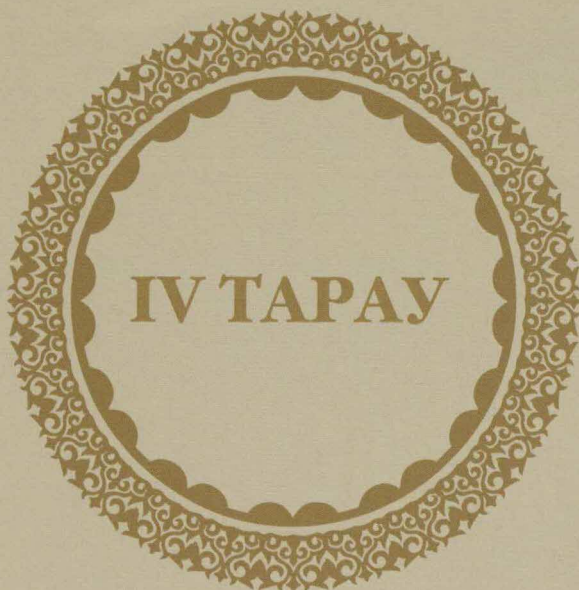
Тұрар, Сәкен, Илияс, Бейімбет, Сұлтанбек ағаларымыз ғұмыр бойы тәуелсіздікті арман еткен еді. Сол жолда күрескен еді. Сол жолда халқы үшін шырылдап, шыбын жанын құрбан еткен еді. Міне, тәуелсіздік таңы атты. Азат ел атандық. Дегенмен атымыз да азат, затымыз да азат болуы үшін әлі де талай шаруа атқаруға, Сәкен ағамыз айтқан «тар жол, тайғақ кешуден» өтуге тура келеді. Бұл – қайырлы сапар, қасиетті жол. Ол жолдан біз таймаймыз!

Осы сапарымызда бізді халқымыздың ұлы перзенттерінің ұлы рухы желеп-жебеп жүрсін!

Тәуелсіз еліміздің мәртебесі биіктей берсін!

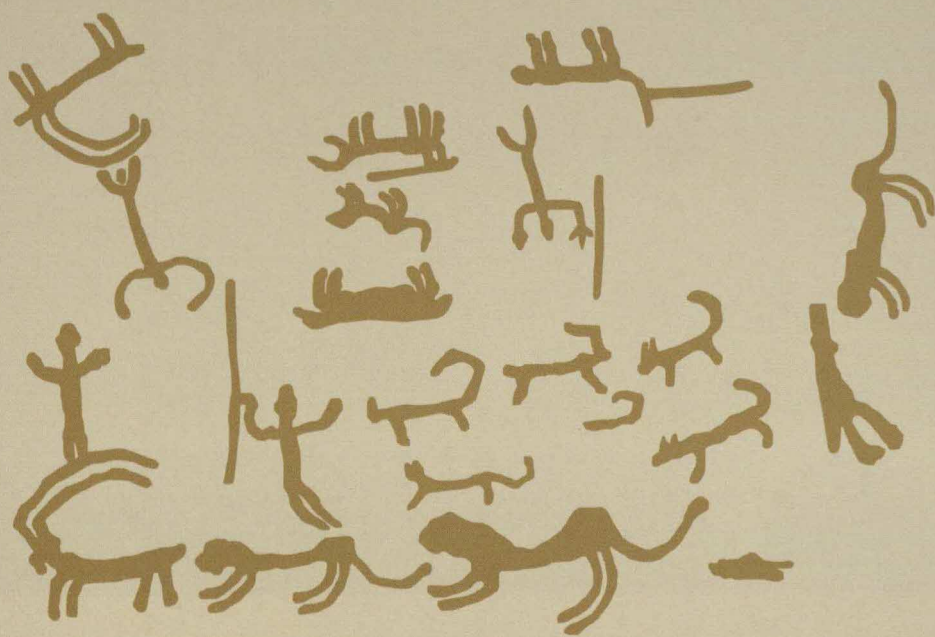
*Алматы, 14 желтоқсан, 1994 жыл*



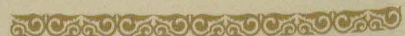


IV ТАРАУ

МӘНГІЛІК  
МҮРАТ













## ДҮНИЕЖҮЗІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ І ҚҰРЫЛТАЙЫНДАҒЫ СӨЗ

**Қадірменді қауым!  
Алыстан келген ағайын!  
Ардақты отандастар!**

Бүгінгі күн – ерекше күн. Орта толды деген осы. Дәл осынау сәтте өзін қазақпын деп сезінетін әрбір адам жүрегі лүпілдеп, атамекеніне, тәуелсіз Қазақстанның астанасы Алматыға көз тігуде. Өйткені, мұнда дүние жүзінің түкпір-түкпіріндегі исі қазақ атаулының өкілдері тұңғыш рет бастарын қосып, алқалы жиын, салтанатты мәжіліс – Құрылтайға жиналып отыр. Күні кеше ғана мұндай болады деген ой көбіміздің қиялымызға да кірмеген шығар. Енді, міне, аңсаған арманның тағы біріне қол жеткіздік. Сан ғасырға созылған отаршылдықтың бұғауынан босанып, таяуда ғана тәуелсіздік алса да, қысқа мерзім ішінде бүкіл айдай әлем түгел мойындап, абыройы асып үлгірген Қазақстан жұртшылығы сіздерді, ардақты ағайын, туған жерде құшақ жая қарсы алып жатқанын өздеріңіз көріп отырсыздар.

Мен Республика Президенті ретінде бәріңізді Дүние жүзі қазақтары Құрылтайының салтанатты ашылуымен шын жүректен құттықтаймын! Баршаңызға: «Туған жерге қош келдіңіздер!» – деймін.





Төрткүл дүниенің түкпір-түкпірінен қарлығаштай ұшып келген көңілдеріңіз үшін, қайда жүрсеңіздер де атамекен мен атажұртқа деген сағыныш пен сүйіспеншілікке толы перзенттік пейілдеріңізді сақтағандарыңыз үшін ризашылық білдіреміз. Сіздер арқылы бүкіл әлемдегі қазақ бауырларымызға ыстық сәлемімізді жолдаймыз! Жер бетіндегі бар шаңырағымыздың бәрінің де бақыты асып, ырыздығы тасысын дейміз.

Ардақты ағайын! Осындай жүрек толқытар салтанатты сәтте, тарих шежіресіне енетін ерекше күнде біз өткеніміз бен бүгінімізге, ертеңгі болашағымызға ойша көз жіберіп, барымыз бен жоғымызды, тапқанымыз бен жоғалтқанымызды көңіл таразысына салғанымыз орынды болатын сияқты.

Қазақ халқы – тамырын жеті қабат жер астына жіберген алып бәйтеректей, өзегін ғасырлар тереңіне тартып, осынау қасиетті ұлы даласынан табан аудармай, дауылдармен алысып, тағдырымен қарысып, өсіп-өркендеп келе жатқан байырғы халық. Оның тарихы, кейбіреулер айтып жүргендей, кешегі Қазақ хандығы шаңырақ көтерген XV ғасырдан басталмайды. Хандықтың құрылуы бір басқа, халықтың қалыптасуы бір басқа. Бүгінгі қазақ халқы сонау есте жоқ ескі замандарда-ақ тұлпарларының тұяғымен дүниені дүр сілкіндірген көне сақтардың, ежелгі ғұндардың, байырғы түріктердің ұрпағы, үлкен үйдің қара шаңырағын атажұртта сақтап қалған халық. Бұл – ескіден қалған көне жәдігерлер, сақ заманының куәгері «Алтын киімді адамның» алтын тостағанындағы және Түрік қағанатының тарихын танытқан Орхон-Енисей мен Талас жазбалары дәлелдеген шындық.

Өздеріңіз білесіздер, кейіннен біздің халқымыздың құрамына кірген тайпалық одақтар Ұлы Түрік қағанаты, Түргеш, Қарлұқ, Қимақ, Қарахандықтар мемлекеттерінің негізін қалаушылар қатарында болған, Азияның алып даласындағы небір жойқын оқиғалардың,







қанқасап күрестің ортасында жүрген, қай дәуірде де азатшыл рухымен, туған жерді алабөтен қадірлейтін отаншылдығымен ерекшеленген. Біз өз халқымыздың әлемдік өркениетке хал-қадірінше үлес қосқанын орыңды мақтан етуге құқылымыз. Әл-Фараби, Қорқыт ата, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Иасауи, Мұхаммед Хайдар Дулати, Қадырғали Жалайыри секілді Шығыстың даналары – осы даланың перзенттері. Кейінгі бірер ғасырдың өзінде халқымыздан Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Мұхтар Әуезов сынды әлемдік ауқымдағы кемеңгер ойшылдар, ұлы суреткерлер шықты.

Біздер – талай-талай оқиғалардың куәсі болған асқар таулар мен ұланғайыр даланың түлегіміз. Бұл – біздің сан буын бабаларымыздың кір жуып, кіндік кескен жері, гүлжазира өңіріміз, атадан қалған байтақ мұрамыз, баға жетпес байлығымыз, алтын босағамыз. Бұл өлкенің айдарынан жел есіп, байрағы талай желбіреп, азат мемлекет болғаны да белгілі. Бүгінгі бостандықтың, бүгінгі тәуелсіздіктің өзінен-өзі келіп, басымызға қона қалмағанының, азаттық үшін миллиондаған адамдардың қаны төгіліп, жаны қиылғанын, жазықсыз зардап шеккенін де сіздер жақсы білесіздер.

Бүгінгі күн ата-бабаларымыздың талай ғасырлар бойғы арманы еді, отаршылдықтың темір құрсауының, отызыншы жылдардағы ашаршылық пен сталиндік жаппай жазалау құрбандарының, Ұлы Отан соғысында от ортасынан оралмаған боздақтардың, кешегі Желтоқсанда ұлттың намысын қолдан бермеу үшін, халықтың сағын сындырмау үшін бел буып шыққан жастарымыздың арманы еді.

### **Ардақты ағайын!**

Қазақ ұлтының бүгінге дейінгі қат-қабат тарихының басты мазмұны — азаттық үшін күреске сайып келеді. Елдік пен бостандық жолындағы күресіміздің байырғы скиф, ғұн, оғыз, сақ, үйсін, қаңлы,





қыпшақ замандарынан кешегі шерлі Желтоқсанға дейінгі сан ғасырлық шежіресі бар.

Жанқиярлық, табанды күресінің арқасында ата-бабаларымыз өзінің бірлік-берекесін сақтап қана қоймай, XV ғасырда қуатты Қазақ хандығын құрды. Алайда тәуелсіз Қазақ мемлекеті бейбіт, тыныш өмір сүре алмады, ұлан-байтақ өлкемізге жан-жақтан көз тігіп, ойран салушылар көбейді. Ақырында Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би ұйтқы болған, Абылай, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Есет, Қарасай, Жәнібек, Олжабай, Райымбектер қорған болған есіл өлке бәрібір отаршылдықтың табанына түсті. Сөйтіп, XVIII-XIX ғасырларда халқымыз еркіндігі мен тәуелсіздігінен айырылды.

Қазақстанның Ресейге қосылуының жай-жапсарын бірер ауыз сөзбен айта салу мүмкін емес. Бұл оқиғаның мән-маңызына сол дәуірдегі тарихи жағдайды, екі оттың ортасында қалған елдің қиын халін, ұлт ретінде жойылып кету қаупі анық төніп тұрған тұста жасалған амалсыз шара екенін ескеріп барып баға беру әділ болмақ. Сондай сын сағатта саяси шешімді дәл таба алмаған көптеген ұлттардың, мысалы, Жоңғар хандығының тағдыры қалай аяқталғанын сіздер жақсы білесіздер.

Әрине, бодандықтың аты – бодандық. Патшалық Ресейдің отаршылдығы басқа елдердің отаршылдығынан асып түспесе, кем түскен жоқ. Ұланғайыр даламыз империя меншігіне айналды. Дініміз тәрік, тіліміз ғаріп, мәдениетіміз мүшкіл, өзіміз мүскін халге ұшырадық. Мұндай жағдайда ел намысының қозбауы, ер ашуына мінбеуі мүмкін емес еді. Ең ірі халық көтерілістерін Сырым Датұлы, Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы, Кенесары Қасымұлы, Амангелді мен Бекболат, Ақкөз сияқты батырлар бастады. Зеңбіректі әскерге найзамен қарсы шапқан көзсіз ерлерді халық әлі күнге ән-жырға қосып, аяулы аттарын ардақ тұтып келеді. Ардақ тұта береді.







Біз 1917 жылы да аңсаған азаттықты ала алмадық. Большевиктік саясат уәдесінде толық тұрмады. Отаршыл Ресейдің кесір саясатын мирас етті. Бұрын Ресей болса, енді Қазақстан «халықтар түрмесі» атанды, тоталитарлық жүйенің тұтас халықтарды жер аударатын аймағына айналды. Сөйтіп, өзге халықтар біздің өлкемізге өзге аймақтардан көшіп келіп, өгейлік көрсе, біз өз жерімізде отырып-ақ өзгелерден кем өгейлік, өзгелерден кем озбырлық көрмедік. Өз жерімізде өзіміз қырғынға ұшырап, өз жерімізде өзіміз қуғынға түстік. Мындаған жандар қырылып, мындаған жандар атажұртын тастап көшуге мәжбүр болды. 1932-33 жылдары қазақ даласында болған адам айтса нанғысыз ашаршылық, 6 миллиондай халықтың 2,2 миллионы айдың-күннің аманында опат болғаны, сталиндік репрессия жылдарында аяулы да абзал азаматтарымыздың жойылғаны – большевизмнің бетіне басылар қара таңба, біздің ғасырлар бойы ұмытпайтын қасіретіміз. Мұндай қысым мен әділетсіздік дәл соңғы кездерге дейін жалғасып келді. Ұлт мүддесін қорғаған азаматтарға «ұлтшыл» деген айып тағылып, қудалауға түсті, талайы атылып та кетті. Республиканың ұлттық құрамына таяу арада түзеп болмастай орасан нұқсан келтірілді, жер құнары азып, атамекен тозып кетті. Кербез сұлу Көкшетаудағы сексен көлдің сәні азайып, айдынды Аралымыз тартылды, Абай туған Шыңғыстауды қырық жыл бойы Семей атом полигонындағы сынақтар сілкінтіп тұрды, Сарыарқаның шалғыны азып, жер жаннаты Жетісудың жайлауы жүдеді. Тарихымыз аяусыз бұрмаланды. Рухани мәдениетіміз де небір зобалаңды басынан кешірді. Сөйтіп, кейінгі ұрпаққа бабаларынан қалған байтақ мұра жат болды. Ең қиыны – бұл жылдарда тұтас бір ұлттың еңсесін түсіретін, намысын аяққа таптайтын талай қадам жасалды. Шын мәнінде Қазақстан басшылары тек Мәскеудегі орталықтың





тағайындағандары және солардың бұйрығын бұлжытпай орындайтын-дар болып келді. Халық өз басшысын өз еркімен сайлай алмады.

«Жиыrmасыншы ғасыр қазақ халқына не берді?» деген мәселе төңірегінде қым-қиғаш пікір бар. Иә, кешегі насихат жетпіс жыл бойы «Кеңес өкіметі қазаққа ұдайы тек бақыт нұрын себелеп келді» деп үйретті. Оның қаншалықты растығын тарихтың өзі дәлелдеп беріп отыр. Бірақ солай дей тұра, қазақ халқының 1917 жылдан бергі тарихын жоққа шығаруға да болмайды. Басқасын айтпағанның өзінде, өткен ғасырда қайтадан үш тарапқа күштеп бөлініп, ұлттық, территориялық тұтастықтан айырылып қалған еліміз бен жеріміздің республика болып құрылуы, аумағы қалпына келтіріліп, шекарасының ресми түрде бекітілуі Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында жүзеге асқанын, мұның өзі қазіргі тәуелсіз мемлекетімізді заңдастыруда бірден-бір негіз болып отырғанын қалай ескермей кете аламыз?! Мен өткеннің бәрін қаралап, ата-бабаларымыздың жасап кеткен еңбегін түгел жоққа шығарудан аулақ болғым келеді. Қалай болғанда да бұл тарих – өз тарихымыз.

Бүгінгі деңгей-дәрежеміздің өзі соншалықты төмен дей алмаймыз. Егеменді ел болып, халқымыз өз еркімен демократиялық тұрғыда тұңғыш Президентін сайлады. Мемлекеттік тәуелсіздігіміз жарияланғалы бері жылға да толмайтын уақыт ішінде Қазақстанды әлемнің жүзден астам елі таныды, еліміз бірқатар аса беделді халықаралық ұйымдарға, оның ішінде Біріккен Ұлттар Ұйымына, Халықаралық валюта қорына мүше болып қабылданды. Таяуда біздің республикамыздың делегациясы осы лауазымды халықаралық қауымдастық – БҰҰ Бас Ассамблеясына тұңғыш рет қатысады. Ғарышқа қазақ жігіті ұшып, ұлттың мерейін бір көтеріп тастады. Жаңадан Елтаңбамызды, Туымызды белгіледік. Аяулы ана тілімізге – бай әрі құнарлы қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе берілді. Елді







мекендердің тарихи атаулары қайтарылуда, халықтың біртуар ұлдарының аты ардақталып, мерейтойлары өткізілуде.

Қысқасы, туған жерімізде талай-талай өркенді өзгерістер, жан жадыратар жақсы жаңалықтар бар. Ең бастысы – тату-тәтті, ынтымағы жарасқан көп ұлтты халқымыз бар. Ел дегенде, жер дегенде білегін сыбанып іске дайын тұрған азаматтарымыз бар. Сан ғасырлар бойы талай теперішті көрсе де жайсаң жанын, әсем әнін, күмбір күйін, әдемі әдет-ғұрпын, таза тілін сақтаған ұлтымыз бар. Қандас, жандас бауырларымыздың қазаққа ежелден тән қонақжайлылықты, сүйегімізге, санамызға сіңген мейірімділікті аман алып қалғанына осы Құрылтай күндері әбден көздеріңіз жетеді деп ойлаймын. Бұл бағытта, әсіресе соңғы жылдарда, қыруар іс тындырылды. Қазақы қалпымызға қайта келіп, тарихымызды таразылап, жоғалтқанымызды түгендеп, тілімізді, дінімізді жаңғыртып жатқанымыздың куәсі боласыздар. Қазақтың өзіндік ұлттық қасиеттерінің қайта қалыптасуына қамқорлық жасау – менің Президенттік те, перзенттік те парызым.

Осы тұста басын ашып айтатын бір жай бар. Әр азаматтың өз ұлтының көркеюін, нығаюын армандауы заңды. Бірақ оған республикадағы өзге ұлт өкілдерін, әсіресе орыс ұлты өкілдерін кемсіту, шеттету, мұқату арқылы жетемін демеу керек. Халқымыздың басынан өткен азап пен мұхнатқа республикада өмір сүріп жатқан өзге ұлттардың өкілдері кінәлі емес. Оған сол кездегі саясат кінәлі, сондай саясат ұстанған қоғам кінәлі. Республикадағы қазіргі ұлтаралық жарасым ахуалын көздің қарашығындай сақтай білу – барлық ұлттың, әрбір азаматтың ең жауапты міндеті. Қазақстандағы ұлтаралық жарастықтың негізгі ұйтқысы болу міндетін алдымен осы атамекеннің иесі – қазақ халқы өз мойнына алуы керек. Өйткені, халқымыз ұлтаралық жарастықты, сыртқы дүниемен өзара тиімді ынтымақтастықты жүзеге асыра алса ғана өзінің өркениетті мем-





лекетіне ие бола алады. Басқадай бағыт ұстанар болсақ, онда біз тұйыққа тірелеміз, талай тағдырдың обалына қаламыз, қазіргі абыройлы атымыздан айырыламыз, иісі қазақтың дархан көңіліне көлеңке түсіреміз. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығындағы ұлт пен ұлт жаға жыртысқан республикаларда қандай қанқасап қырғын болып жатқанын өздеріңіз де естіп-біліп жүрген шығарсыздар. Ылайым сондай кесапаттың бетін аулақ қылсын!

Біздің туымыз – тәуелсіздік, тілегіміз – бейбітшілік, тыныштық. Күш қолдану мен жанжал атаулыны болдырмауға бар ерік-жігерімізді аямаймыз. Осы мақсат жолында Қазақстандағы барлық ұлттар өкілдерінің бір кісінің баласындай, бір қолдың саласындай күш біріктіруіне мүдделіміз.

Қазір бой жарыстыратын заман емес, ой жарыстыратын заман. Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады. Ашу – дұшпан, ақыл – дос. Ашу емес, бәрін ақыл шешуі керек. Елдің тыныштығын бұзу ұлтымыздың болашағына балта шапқанмен бірдей. Өз халқын сүйетін адам, өз жұртына жақсылық тілеген кісі өзге халықтарды ашындырмайды, өз ұлтын ешкімге қарсы қоймайды.

Тарихи болашағымыз үшін осынау жауапты сәтте баршамыз саналылық пен парасаттылық көрсетіп, байсалдылық пен ұстамдылық сақтауға борыштымыз. Қазіргідей алмағайып кезеңде бұл ерекше қажет. Сондықтан, ардақты ағайындар, сіздердің де біздің республикамыздың өзіндік ерекшелігін, ұлтаралық қатынастың өте нәзік мәселе екенін ұдайы ескерулеріңізді қалаймыз.

Республикадағы ұлтаралық жарасым ахуалын орнықтыра түсу мақсатымен мен жақында халықтарды жақындастыруға аянбай үлес қосқан азаматтарға арналған Президенттің жыл сайын берілетін Бейбітшілік пен рухани татулық сыйлығын белгілеу жөнінде Жарлық шығардым. Оны қазақстандықтарға ғана емес, шетелдіктерге де,







оның ішінде, әрине, отандастарымызға да беруіміз мүмкін. Бұл іске сіздердің әрқайсыңыз өз үлестеріңізді қоса аласыздар.

Бұл дүниеде біздің бір ғана Отанымыз бар, ол – тәуелсіз Қазақстан. Біз туған мемлекетіміздің тәуелсіздігін баянды етуге, қуатын арттыруға, оның игілігіне, халықаралық қоғамдастықта абыройының өсуіне адал қызмет етуге парыздармыз. Ол үшін әрбір азамат еліміздің тұтастығын, жеріміздің бүтіндігін, халықтарымыздың жарастығын аман сақтай білу қаншалықты үлкен тарихи жауапкершілік екенін жан-тәнімен сезінуі керек. Бұл жауапкершілікті мен республика Президенті ретінде де, қазақ халқының бір перзенті ретінде де толық сезінемін деп сіздерді сендіремін!

Халқымызда «Бөлінгенді бөрі жейді» деген мақал бар. Осы уақытқа дейін бөлінгеннен, жіктеліп, жіліктенгеннен көрген зияннан басқа тапқан пайдамыз жоқ. Біз дүние жүзі қазағын Алматыға әділетсіздікті де, қасіретті де, қуғын-сүргінді де көп көрген халықтың енді басы қосылса екен деп жинап отырмыз.

– Бірінді, қазақ, бірің дос

Көрмесең, істің бәрі бос, – деп Абай айтқандай, басымыздың қосылатын, ұлттық ой-сананың биіктеп, тұтасатын мезгілі әбден жетті.

Ұлы Абай айтқан өзге міндерімізден де арылатын, әсіресе ежелден қалмай, жанымызды жеп келе жатқан күншілдікті, бақастықты, жел сөзге ерушілікті, енжарлықты қоятын кезіміз жетті. Өзіне-өзі сын көзімен қарамайтын халық болашағына көп үміт арта алмайды. Біз бойымыздағы озығымыздан үйреніп, тозығымыздан жирене білсек қана өркениетті мемлекет, еңселі ел боламыз.

Қадірменді туыстар!

Бүгінгі Құрылтайдың басты мақсаты – бүкіл әлемдегі қазақ қауымының болашағы жөнінде ойласу, ұлтымыздың тарихындағы





осынау ерекше белестің тұсында ендігі тағдыр-талайымыздың қалай өрілетінін талқылау. Қазақ диаспорасының қалыптасуы – зерделі жанды таң қалдыратын құбылыс. Әрбір үш адамның біреуі атамекенінен жырақта жүрген қазақтан басқа халықты атау қиын шығар. Қазір әлемнің 40-тан астам елінде үш жарым миллиондай қазақ өмір сүріп жатыр. Қытайда, Моңғолияда қазақ ұйысып отыр, ағайындарымыз Түркияда, Иранда, Ауғанстанда көп, Еуропада да аз емес, Америкада, Канадада, тіпті алыстағы Австралияда да бар. Әрқайсысының тағдыры, тұрмыс халі әртүрлі. Құбатөбел күн кешіп жүргендері де баршылық, дәулеті тасып, айбыны асып тұрғандары да табылады. Бірақ бәріне тән, бәріне ортақ нәрсе – сағыныш, атамекенді аңсау. Шетелдік сапарларға шыққанда отандастарымыз іздеп келіп, ой-арманын, мұң-мұқтажын айтып жатады. Сырласа қалсаң, сай-сүйегің сырқырайды, арман-тілектерін тындасаң, жан-жүрегің елжіреді.

Шеттегі қазақтардың халықтық дәстүрлерді сақтауы сүйсінтеді, тәнті етеді. Өткен жылы Түркияға сапар кезінде Ыстамбұл әуежайында жиналған ағайындардың «Ақсарбас!», «Ақсарбас!» деп қол жайып, бірден үш ақсарбас шалғаны бізді қатты тебіrentті. Мұндай ықыласпейілді мен күні кеше Германия мен Францияға барған сапарым кезінде де көрдім.

Атамекеннен алыстағы бауырларымыздың ана тілін қадірлеуі, қандай жағдайда да ұмытпағаны – біздің ұлт болып мақтан тұтар нәрсеміз. Не мектебі, не кітабы, не теледидары, не радиосы, тіпті кейде қазақ көршілері де жоқ жердің өзінде ұл-қызымен қазақша сөйлесетіні қуантады. Соны көргенде, баласының тіл білмейтінін кезінде қазақша мектептің үйден алыстау болғанымен түсіндіруге тырысатын осындағы кейбір ағайынымызды ойлап қайран қаламыз.

Әрине, басқа елдердегі бауырларымызды қинайтын мәселе аз емес. Талай жыл бойы сіздерді, сіздердің ата-аналарыңызды кеңес







өкіметі нақақ айыптап келді. Осында қалған туысқандарыңыз сіздермен хат-хабар алысу тұрмақ, барып келу, өлігіне иман айтып, топырақ салу тұрмақ, шетелде ағайынымыз бар деуге де қорықты, бұл ауыр айып, қылмыстай саналды. Ауқаттының бәрін арсыздай, кедейдің бәрін кереметтей көрген кешегі дәуірде туған жерінен қозғалмайтын қазақ жан сауғалап үдере көшуге мәжбүр болды. Ал бізде олар тек малы үшін туған жерін тастап кеткен адамдардай айыпталды. Қайта оралуға осында өзін күтіп тұрған жазадан қорқып, мыңдаған адам туған жерді бір көруге зар болған күйінде өмірден өксіп өтті.

Біз демократиялық мемлекет, адам құқығын қорғайтын қоғам құру жолына түскен ел ретінде тоталитарлық жүйе санамызға сіңірмек болған мұндай тарихи әділетсіздікті, мұндай қатігез идеологияны түп-тамырымен айыптаймыз. Мұнан былай Қазақстан Республикасы адамды, оның өмірін, бостандығы мен ажырағысыз құқықтарын ең қымбат құндылық деп танитын және өз қызметін азамат пен қоғам мүдделері үшін жүзеге асыратын болады.

Кеңес Одағының ыдырауына байланысты біз қазір Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығындағы республикаларда тұратын бауырларымызды да отандастар деп санаймыз. Қазір «таяу шетелдер» деп аталып жүрген бұрынғы Кеңес Одағы республикаларында 1989 жылғы санақ бойынша 1 миллион 600 мыңнан астам қазақ тұрады. Өзбекстандағы, Түркіменстандағы, Қырғызстандағы қазақтар ана тілін, ұлттық мәдениетін, әдет-ғұрпын жақсы сақтаған. Қазақ мектептері кейінгі кезде өзге республикаларда да көбейе бастағаны қуантады. Соңғы жылдарда Өзбекстанда, Астраханьда, Орынборда қазақ газеттері жарық көрді. Көптеген қалаларда қазақ мәдени орталықтары құрылып, талай-талай игілікті шаруа атқаруда. Атамекеннен алыста, туған жерден жырақта ұлтының болашағын ойлап, қазақ мәдени орталықтарын ұйымдастырып, бауырларымызға





қанатымен су сепкен қарлығаштай рухани қазына жеткізіп жүрген абзал азаматтардың талайы, олардың ізгілікті ісіне түсіністікпен қарап, қазіргідей қиын кезде тиісінше қолдау көрсетіп отырған туыстас елдер үкіметтерінің, жергілікті әкімшіліктердің басшыларының біразы осы Құрылтайдың қадірменді қонақтары болып отыр. Орайлы сәтті пайдаланып, біз сіздерге шынайы ризалығымызды білдіреміз, ақ алғысымызды айтамыз.

Қадірлі отандастарымызға басын ашып айтар тілектің бірі – халқымыздың «Кісідегінің кілті аспанда» деген даналық сөзін ұмытпау. Бұл сөз Қазақстан мен қазақ диаспорасы арасындағы қарым-қатынасқа тікелей қатысты. Халықаралық уағдаластықтарды мойындап, мемлекеттердің бір-бірінің ішкі ісіне араласпау саясатын қолдайтын өркениетті ел ретінде Қазақстан да отандастарының мұң-мұқтажын олар тұрып жатқан елдердің басшылығымен екі жақты келісім арқылы ғана қанағаттандыра алатынын түсінуге тиіссіздер. Мысалы, жақында Германиямен қол қойылған келісімде осында тұратын неміс азаматтарының мүдделерімен қатар, сондағы қазақ азаматтарының мүдделеріне де қамқорлық жасау көзделген. Біздің Түркиямен де осындай келісіміміз бар.

Кезінде Қазақстанға қараған кейбір аудандарды республикаға қайтару жөніндегі талаптарға қатысты мынаны айтуға болады. Мұндай ойланбай айтылған сөздер, жауапсыз жазылған газет материалдары бауырлас халықтардың арасына жік салып, онсыз да ушығып тұрған ұлтаралық қатынастарды шиеленістіргеннен басқа ештеңе де бермейді. Біз тәуелсіз мемлекеттердің территориялық тұтастығын жақтаймыз, бүгінгі қалыптасқан шекаралардың мызғымауға тиіс екенін қуаттаймыз, арандатушылыққа ермейміз.

Қазір біздің ұлтымыздың алдында тұрған ең басты міндет, ең қиын міндет – Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы







мен дамуының негізгі бағыт-бағдарын дәл айқындап, сол мақсатқа неғұрлым тезірек жетудің жолында аянбай еңбек ету. Экономикалық дәулетіміз артпайынша, рухани сәулетіміз де артпайтынын анық ұғынуымыз қажет.

Қазақстанның дамуының стратегиялық мақсаттарына жету үшін біз саясат саласында ең алдымен жас егемен мемлекеттің президенттік республика ретінде қалыптасуын көздеп отырмыз. Бұл орайда мемлекеттік құрылымның ұлттық белгілерін қорғап, оның шайбылып кетуіне жол бермеуге көп көңіл бөлеміз. Сондықтан біз тұрғылықты жұртымыздың мүддесі жекелеген жағдайда ерекше ескерілуі керек екенін айтпай тұра алмаймыз. Бұл әңгіме ұлттық мәдениет пен тілді түлетуге, қазақ диаспорасымен рухани-мәдени және басқадай байланыстарды қалпына келтіруге, Қазақстанды тастап кетуге мәжбүр болған адамдардың өз Отанына қайтып оралуына жағдай жасауға алдымен қатысты. Сондай-ақ, көппартиялы жүйе құру, қоғамда тұрақтылықты қамтамасыз ету, Қазақстанның қауіпсіздігі мен егемендігін қорғау үшін әскери-саяси және экономикалық одақтар жасау, республиканың дүниежүзілік қоғамдастықтағы саяси салмағын арттыру сияқты міндеттер алда тұр. Экономика саласындағы қазіргі басты шаруа – нарықтық қатынастарды қалыптастыру. Сіздердің көпшілігіңіз осы нарық әлдеқашан орныққан елдерден келіп отырсыздар, адамша, лайықты өмір сүрудің неғұрлым тиімді жолы нарықтық экономика екенін жақсы білесіздер. Өркениетті, дәулетті елдердің бәрі де осы жолдан өткен. Егер шындап аяғымыздан тік тұрып, өзгелер сияқты жөндеп өмір сүргіміз келсе, бұл жолға біз де түсуге тиіспіз. Жүз жылдық тоталитаризмнен тез арада демократиялық қоғамға көшіп, аз жылдар ішінде нарық экономикасын орната салу оңай болмайтынына көзіміз жетті. Табандылық пен шыдамдылық керек. Бүкіл дүние жүрген жолмен біз де жүре алатынымызға күмән жоқ.





Біз үшін материалдық өндіріс саласындағы басты бағыттарды санамалап өтер болсақ, алдымен азық-түлік және халық тұтынатын тауарлар зәрулігін жоюды, құрылыс және құрылыс индустриясы базаларын дамытуды, өнеркәсіптің шикізат өндіру салаларын өркендетумен шектелмей, түсті және қара металлургияны, ғылымды көп қажет ететін өндірістер мен мәшине жасауды дамытуды, экологиялық таза технологияларды енгізуді, осы заманғы инфрақұрылымдарды (көлік, байланыс, энергетика, туризм, қонақүй жүйесін) ұлғайтуды бөле айтар едім. Бұл сияқты шешімін күтіп тұрған мәселелер көп-ақ.

Бүгінгі қиыншылығы мол заманда көңілімізге медеу болар бір жай – қазақтардың өз атамекенінде бас тоғыстыруы, әртүрлі себептерге байланысты туған жерден үдере көшіп кеткен туысқандарымыздың өз еліне қайта орала бастауы. Біздің бәріміз сарыла күткен ұлы көштің алды атамекенге жетті. Мен бұл арада алдымен көршілес елдерден соңғы жылдарда көшіп келіп жатқан туыстарымызды айтып тұрмын.

Баспасөз бетінде республиканың Министрлер кабинетінің шетелдердегі отандастарымызға қосымша жеңілдіктер жасау жөнінде қабылдаған қаулысы жарияланды. Оның бұлжытпай орындалуын назарда ұстайтын боламыз.

Республикамыздың парламенті «Көшіп келу туралы» Заң қабылдады. Мемлекетіміздің егемендігі мен өзіндік сипатына нұқсан келтірмеу мақсатымен жаңа Заңда сырттан көшіп келу тәртібі бұрынғыдан әлдеқайда қатайтыла түсті. Сонымен қатар, ол Заңда сыртта жүрген отандастарымыздың елге оралуына байланысты көптеген жеңілдіктер жасау көзделген. Мұндай артықшылық «Азаматтық туралы» Заңда да айрықша ескерілген. Егер өздеріңіз тұратын елдің заңы бойынша қос азаматтыққа рұқсат етілген болса,







ендігі жерде сіздер республикаға көшіп келмей-ақ, Қазақстанның азаматтығын ала аласыздар.

Алдағы қабылданатын бірқатар заңдарда да шетелдік отандастарымыздың мүдделері жан-жақты ескерілетін болады. Қысқасы, тәуелсіз Қазақстанның кең құшағы сіздерге әрқашан ашық, бауырлар!

Әрине, қай жерде өмір сүру – әр адамның жеке өзі шешетін мәселе. Оның үстіне, өзі тұратын елдің заңына сәйкес шешілетін мәселе. Қазақ үшін басқа елге көшу тұрмақ, басқа ауылға көшудің өзі қиын. Оның үстіне, шетелдегі ағайындардың басым көпшілігі Қазақстанда тұмаған, өскен ортасы, алған тәрбиесі басқаша. Оның бәрін жақсы түсінеміз. Сондықтан да дүние жүзіндегі қазақтар қай елде жүрсе де өзін Қазақстанның өкілі сезінетіндей, қазақ азаматы сезінетіндей жағдай жасау – біздің болашақтағы мәртебелі міндетіміздің бірі. Қазақ азаматы қай жерде де өз ұлтының озық дәстүрлерін, тілін сақтаса, асыл қасиеттерін ардақ тұтса, атамекенге деген сезімін әлпештей білсе, туған халқы алдындағы перзенттік парызын өтеп жүр деп білеміз. Сіздердің рухани талап-тілектеріңізді қанағаттандыруға, қазақ мәдениетінің хал-ахуалынан хабардар болуларыңызға, ұл-қыздарыңыздың ана тілін үйренуіне қолдан келгенше қамқорлық жасауды республика үкіметі алдағы кезде назарда ұстамақ. Мұның бәрінің ойдағыдай жүзеге асуы Қазақстанның қазіргі экономикалық дағдарыс қыспағынан қалай, қашан шығатынына байланысты. Әзірше қысқа жіп күрмеуге келмей тұрған жайы бар.

Осы Құрылтайдың барысында құрылған Әлем қазақтарының орталығына бұл орайда көп міндет жүктелмекші. Ол ұлт өмірін жан-жақты зерттеп, қазақтардың әлеуметтік-экономикалық, мәдени, рухани тыныс-тіршілігіндегі ең өзекті деген мәселелерді терең талқылай отырып, тиісті орындарға нақты ұсыныстар жасауы





керек. Ұлт бірлігін нығайтудың ұйтқысы болуы керек. Шетелдердегі қазақтардың өзіндік ерекшеліктері, талайлы тарихы арнайы зерттеуді қажет етеді. Бізде жер бетіндегі қазақ ұлтының тарихы кешенді түрде зерттеу арқауы болып көрген емес. Жалпы, бізде қоғамды дамытудағы тап күресінің орны тым асыра бағаланатын да, ұлт идеясының мән-маңызы кемітіліп көрсетілетін.

Күні кешеге дейін Қазақстаннан тысқары тұратындардың бәрін шет жерде жүргендей көру, үркіншілік жылдары көшіп кеткендердің бәрін Отанын тастап қашқан опасыздар деп санау әдетінен арыла алмадық. Бірақ шындық басқаша еді. Кешегі «ақ қашып, қызыл қуған» төңкеріс тұсындағы қырғынға шыдамай, жаппай коллективтендіру кезінде албарда аша тұяқ қалдырмаған сорақылыққа төзбегендер шетелдерде өзінше тіршілік кешіп жатқан өз бауырларына барып паналады, сондағы қаймағы бұзылмаған қалың қазақты көңіліне медеу етіп, пана тұтты. Қазіргі Қазақстанның жан-жағында ежелден қазақтар мекендеген өңірлер көп екені бәрімізге белгілі. Қазақ диаспорасы тек эмиграция негізінде жасалған емес, оның өзгелерден түбірлі айырмашылығы да осында. Бүгінгі орайлы сәтті пайдаланып, мен біздің халқымыздың атынан шетелдердегі отандастарымызды қиын кезде бауырына тартқан, қамқорлық көрсеткен барша елдердің басшыларына шын жүректен шыққан алғысымызды айтқым келеді.

### **Қадірменді бауырлар!**

Қазақ халқы тағы да тарих талқысына түсіп тұр. Біз тәуелсіздік туын тіккен кезең дүниенің дидары өзгеріп, экономикалық дағдарыс күшейіп, ұлт пен ұлттың арасын қосу қиынға түскен тұсқа тап келді. Әлем мұхитына өз бетімізбен жаңа ғана жүзіп шығып жатырмыз. Қазақстан Республикасы – буыны жаңа беки бастаған жас мемлекет. Осы бір жылдың ішінде-ақ мемлекет құрудың қандай қиын, қандай







күрделі іс екеніне көзіміз анық жетті. Шүкіршілік етейік. Бүгінде Қазақстан әлемдік аяда экономикалық қуаты үлкен, болашағы зор республика ретінде ғана емес, қоғамдық-саяси ахуалы тұрақты, болашағы сенімді мемлекет ретінде сый-құрметке бөленіп отыр. Біз бұл құрметтің қадір-қасиетін бағалай білуіміз, ішкі-сыртқы саясаттағы әр қадамымызға ерекше жауапкершілікпен қарауымыз керек. Халықаралық қарым-қатынастарымызда біз дүниедегі барлық елдермен, әсіресе көршілес Ресеймен, Қытаймен, түбі бірге туыстарымыз – Түркиямен, Орта Азия республикаларымен, бүкіл мұсылман әлеміндегі 66 мемлекетпен жан-жақты ынтымақтастық, тиімді өзара көмек саясатын ұстанамыз. Тіл-көзден сақтасын, қазір бағытымыз дұрыс, қарқынымыз жақсы.

Қазақстандағы тыныш ахуалды бүлдіруге ықпал жасауы ықтимал күштерді біз көріп те отырмыз. Астам пиғылдағы саяси содырлардың жекелеген арандату әрекеттеріне де, тұрғылықты ұлттың мүддесін көздейміз деп жүріп асыра сілтеуге, қызбалыққа бой алдыратын түрліше топтардың іс-қимылына да біз әрқашан тиісінше бағасын беріп отыратын боламыз.

### **Ардақты ағайын!**

«Орнында бар оңалар» дейтін еді халқымыз. Шүкір, ел орнында, жер орнында. Жерге жетер ештеңе жоқ, жерден өтер байлық жоқ. Жер болса, ел болады, ел болса, ер болады. Осындай жеріміз барда, еліміз барда, өздеріңіздей еріміз барда, біз ешкімнен кем болмаймыз!

Заман тыныштығын берсе, бүгінгі дағдарыстан да шығармыз. Тәуелсіз Қазақстан дәулетіне сәулеті сай қуатты мемлекетке айналар. Қазақ халқы әлемдік өркениетке қазіргіден гөрі қомақты үлес қосар. Даламызда да, қаламызда да шадыман тұрмыс, шат тірлік орнар. Бұйыртса, бүгінгі Құрылтайға қатысқан қадірменді қонақтарымыз-





дың өзі туған Қазақстанымыздың гүлдеп-көркейгеніне таяу жылдарда-ақ куә болады деп кәміл сенеміз.

### **Қымбатты туыстар!**

Біз ұлы жолға шықтық, арманды сапарға аттандық. Қолымызда – тәуелсіздіктің көк Туы, Елтаңбамызда – бар халықтың басын біріктіретін киелі шаңырағымыз, арманымызды алға апарар қанатты пырақтарымыз бар.

Ылайым бетімізден жарылқасын!

Үлкен жолдың үстінде бізді ата-бабаларымыздың аруағы желеп-жебеп жүре берсін!

*Алматы, 30 қыркүйек, 1992 жыл*









Қазақ тілі – қазақ халқының тілі. Ол ең алдымен қазақ халқына қазаққа керек. Ол ең алдымен қазақ көзделген, бұйыртса таяуда Конституциямызда бекітілетін мемлекеттік тіл мәртебесі оның қолданылу аясын барынша кеңейтті, мүмкіндігін молайтты. Қазір ана тілі пайдалануға ешқандай кедергі жоқ.







## «ҚАЗАҚ ТІЛІ» ҚОҒАМЫНЫҢ ҚҰРЫЛТАЙЫНДА СӨЙЛЕГЕН СӨЗ

### Ардақты ағайын!

Кейінгі кезде қолға алынған түрлі шаруалар, олардың нәтижесі жөнінде қоғамда қилы-қилы пікір бар. Жұрттың көбі қазір қиыншылықпен күн кешіп, экономикалық дағдарыстың ауыртпалығын сезінуде. Рухани байлық, парасаттылық жағынан жоғалтып жатқан қазыналарымыз қыруар. Бірақ қалай дегенде де тіршілігімізде соңғы жылдарда бой көрсеткен жақсылықтар да баршылық. Солардың ең бастысы – адам рухының, сол арқылы халық рухының еркіндік алуы. Қадірлей білсек, қазақ халқы да кейінгі екі-үш жыл шамасында талай асулардан асты, ғасырлар бойы қол жеткізе алмаған, тарихтың түрлі теперішінде жоғалта жаздаған қымбат қазыналарына ие болды.

Бүкіл ұлттың мерейін тасытып, айбынын асырған игі істің бірі – біздің ана тіліміздің, бай да құнарлы, әсерлі де әуезді қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуы, оның өмірдің сан-саласында кеңінен қолданылуына жол ашылуы. Атасы мен немересі екі тілде сөйлесіп, әр ұрпақ өкілдері бір-бірін түсінуден қала бастаған, ана тіліміздің басынан бағы тайып, негізінен ауызекі әңгіменің құралы деңгейіне дейін төмендеген тұста ұлттық сана-сезім оянды да, қоғам өмірінде жаңа қанат жая бастаған демократиялық үрдістер арқасында республикада «Тіл туралы» Заң қабылданды, тіл тағдырына ел тағдыры деп





қараған абзал азаматтардың арқасында «Қазақ тілі» қоғамы құрылды. Міне, сонан бері де үш жыл өтіпті.

Үш жыл аз мерзім емес. Тындырған істі таразылауға, болған жайды бағамдауға, қателіктерден тағлым алуға жеткілікті уақыт. Ең бастысы – бұл кезең «Қазақ тілі» өмірдің өзі туғызған, ел тілегінен жаралған қоғам екенін көрсетті. Халықтың өзі құрған қоғам халықтың сөзін сөйлей білді, қазақ тілінің мәртебесін көтеріп, көсегесін көгертуге үлкен үлес қосты.

Алдыңғы күні ғана туғанына тоқсан жыл толуы аталып өткен сырлы суреткеріміз, сөз зергері Ғабит Мүсірепов: «Ана тілі дегеніміз – сол тілді жасаған, жасап келе жатқан халықтың баяғысын да, бүгінгісін де, болашағын да танытатын, сол халықтың мәңгілігінің мәселесі. Ана тілін тек өгей ұлдары ғана менсінбейді, өгей ұлдары ғана оны аяққа басады» деген екен. Ойлантатын сөз. Халықтың мәңгілігінің мәселесі. Кеше болмағанның бүгін болуы мүмкін, бүгін болмағаның ертең болуы мүмкін, бірақ ана тіліне мән бермеушіліктің, оны құрметтемеудің орны толмас олықылықтарға соқтыратыны сөзсіз. Егер ертеңгі келер ұрпақ мына сайын дала төсінде бойынды балқытып, жан-дүниенді шымырлататын қазақ тілінде сөйлемейтін болса, онда ол күнге ұмтылудың да мәні шамалы шығар деп те ойлайтынбыз.

Шүкір, енді ондай қауіптің де беті аулақ. Шүкір, ел есін жиды, тілден артық қазына, тілден артық қасиет жоқ екенін кештеу де болса түсіндік.

Тіл туралы заңның жүзеге асуына қамқорлық жасауды мен қазақ халқының бір перзенті ретіндегі парызым деп білемін. Республика Президентінің арнаулы қаулысымен қазақ тілін және басқа да ұлт тілдерін дамыту жөніндегі Үйлестіру кеңесі құрылғанынан, Президент пен Министрлер кабинеті аппаратында Тіл секторы ашылғанынан сіздер хабардарсыздар деп ойлаймын. «Қазақ тілі» қоғамының







өзіндік ерекшелігін, атқарар міндетінің маңызын ескере келіп, республика үкіметі биыл қоғамға едәуір көлемде қаржы бөлді, көлік берді. Облыс, аудан әкімдері тарапынан қоғамның жергілікті ұйымдарына жасалып жатқан көмекті өздеріңіз көріп-біліп отырсыздар. Бүгінгі құрылтай да Қазақстан үкіметінің демеуімен өтуде.

Қоғамның осы үш жыл ішінде тыңдырған ісінің ең бастысы – қазақ тіліне деген қоғамдық пікірдің түбегейлі өзгеруіне қозғау салғаны, халқымыздың баланы ана тілінде тәрбиелеуге, оқытуға ынта-ықыласының анағұрлым артқанын дәлелдейтін бірер мысалды ғана келтірейін. 1990 жылмен салыстырғанда қазақ тілінде тәрбиеленетін мектепке дейінгі балалар мекемелерінің саны 291-ге, аралас тілдегі балабақшаның саны 364-ке өскен, жаңадан 292 қазақ мектебі ашылған. Осыдан үш жыл бұрын 105 мың бала қазақ мектебінің табалдырығынан аттаса, биыл ол мектептерге 145 мың балдырған барыпты. Бағалай білсек, бұл – тарихи бетбұрыстың басталғанының, халқымыздың келешегінің жарқын екенінің даусыз дәлелі.

Республика үкіметі алдағы кезде де қазақ тілін, өзге де ұлттар тілдерін дамытуға нақты қамқорлық жасап отыратын мемлекеттік құрылым мәселесін жан-жақты ойластыруға тиіс. Мынау қиын заманда қаржыны жұмсау мекен-жайға емес, жеңіл мәшинеге емес, тіл комитетіне емес, оқулықтарға, тілашарларға, тілді меңгеріп жүрген басқа ұлт өкілдерін ақшалай қолдау үшін жұмсау қажет. Мұғалімдерді даярлау, жаңа мектеп, оқу орындарын ашу – міне, осылар болуы керек.

Сіздер Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің алдағы сессиясында талқыланатын Конституция жобасындағы Мемлекеттік тіл мәртебесіне байланысты пікірталасты алаңдай қадағалап отырғандарыңызды білемін. Мен бұл мәселе жөнінде таяуда ғана екі рет пікір айттым. Теледидар арқылы сөйлеген сөзімде де, облыс, аудан әкімдерімен кездескенде де «Қазақстанда мемлекеттік тіл қазақ тілі





болуы керек, Қазақстан Республикасы орыс тілінің мемлекеттік тілмен бірдей еркін қызмет етуін қамтамасыз ететіні Негізгі Заңымызда көрсетілуі керек» дедім. Өз басым Конституция жобасындағы қазақ тіліне қатысты бап өзгермейтініне сенімдімін. Біздің ана тіліміз Қазақстанның мемлекеттік тілі болып, орыс тілі мемлекеттік тілмен бірдей еркін қызмет етіп, барлық азаматтардың ана тілінде сөйлеу құқығына кепілдік беріліп, дүниежүзілік қауымдастықта тіл саясатын демократиялық үрдісте жүргізетін ел ретінде танылатынымызға күмән келтірмеймін. Мұның өзі Қазақстанда өмір сүретін басқа халықтар тарапынан қазақ ұлтының қайта өрлеу талабына түсіністікпен қараудың көрінісі болмақ.

Қазіргі таңда елім деген әр азаматтың ойынан шықпауға тиіс негізгі мәселе – тәуелсіздіктің тағдыры болса деймін. Тәуелсіздік – тарихтың біздің ұрпаққа берген, тағдырдың қазаққа берген басты бақыты, баға жетпес дәулеті. «Ғасырлар бойы аңсап келген, енді ғана қол жеткізген мемлекеттік тәуелсіздікті алдағы кезде қалай ұстап тұрамыз, қалай нығайтамыз?» деген ой санамызды қамшылап, халық алдындағы, тарих алдындағы жауапкершілік жүгін бір сәт те жеңілдетпеуіміз керек. Бүгінгі біздің басты міндетіміз – Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының негізгі бағыттарын дәл айқындап, нақты қадамдар жасай білу.

Егемендігіміздің өзіндік сипатын, табиғатын айқын ажыратып алудың мәні үлкен. Біздің біраз ағайын Қазақстан егемендігінің этникалық-саяси тұрғыдан ерекшеліктері барлығын ескергісі келмейтін сияқты. Шынтуайтында, ол республика халқының жетекші этносы ретінде қазақтардың ұлттық егемендігінің және Қазақстан халқының тұтас этносаяси қоғамдастығы егемендігінің өзіндік жиынтығы болып табылады. Біздің ішкі саясатымыздың іргелі қағидасы ұлтаралық келісім принципі болуға тиіс дейтініміз де сондықтан. Қазақстанның гүлденуі үшін республиканың барлық







халықтарының ынтымақтасуына, осында тұратын әр адамның бақыты мен бостандығына, барлық азаматтардың материалдық және рухани мәдениетін көтеруге қамқорлық жасау керек дейтініміз де сондықтан. Өз басым қазақ халқының әуелден-ақ кез келген ұлттар мен ұлыстардың өкілдерімен ынтымақта, тату тұра білетін дәстүрлі салиқалылығына, біздің табиғат жаратқан кеңпейілдігіміз бен көршінің мүддесіне бөлекше құрметпен қарайтын салтымызға сүйене отырып, ұлтаралық келісімге қол жеткізе аламыз деп ойлаймын. Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігін шын мәнінде баянды ете білсек, қазақ тілінің тағдыры да баянды болады. Мемлекеттің өзі нағыз мемлекет болмай тұрып, оның мемлекеттік тілі өз дәрежесіне көтеріле алмайды. Қалай дегенде де тіл – құрал, қарым-қатынас құралы, мақсатты орындаудың құралы. Ал егер құралдың өзін мақсатқа айналдырып жіберсек, түпкі мақсаттың ауылы алыстай беретін болады.

Әңгіменің ашығы керек: Қазақстандағы қазіргі қалыптасқан қоғамдық-саяси ахуалды қадірлей білмесек, абайсыз айтылған жел сөзге немесе арандатқан айқайға еріп ұлт пен ұлттың арасын ашып алсақ, онда қазір сіз бен біз бас қосып, талқылағалы отырған мемлекеттік тіл мәселесі тұрмақ, сол мемлекеттің өзінің ертеңі тағдыры не күйге түсері белгісіз. Халқымыз ұлтаралық жарастықты жүзеге асырса, айналадағы елдермен, өз республикамыздағы өзге ұлт өкілдерімен ынтымақты тұрса ғана өркениетті мемлекет құра алады. Күні кеше өткен Дүние жүзі қазақтарының Құрылтайында да айтқанмын, тағы да айтамын: «Қазір бой жарыстыратын заман емес, ой жарыстыратын заман. Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады. Ашу – дұшпан, ақыл – дос. Ашу емес, бәрін ақыл шешуі керек. Елдің тыныштығын бұзу ұлтымыздың болашағына балта шапқанмен бірдей. Өз халқын сүйетін адам, өз жұртына жақсылық тілеген кісі өзге халықтарды ашындырмайды, өз ұлтын ешкімге





қарсы қоймайды. Тарихи болашағымыз үшін осынау жауапты сәтте баршамыз саналылық пен парасаттылық көрсетіп, байсалдылық пен ұстамдылық сақтауға борыштымыз. Қазіргідей алмағайып кезеңде бұл ерекше қажет».

Осындай саналылықтың үлгісін ең алдымен интеллигенция өкілдері көрсетуге тиіс. Бүгінгі орайлы сәтті пайдаланып, қоғамның жер-жердегі мүшелеріне, осы құрылтайға қатысып отырған қадірменді азаматтар, сіздерге ұлтаралық қатынастың қандайлық күрделі мәселе екенін жауапкершілікпен сезінетіндеріңіз үшін разылық білдіргім келеді. Сонымен қатар, ұсақ-түйекті тергіштеп, түймедейді түйедей етіп көрсететін, қазақтың өзі толық игере қоймаған қазақ тілін өзге ұлт өкілдері білсін деп, өзіміз әлі қадіріне жетпей жатқан тілді өзгелер құрметтесін деп қисынсыз талаптар қоятын, сөйтіп, жоқ жерден ашындыратын, тілге қарсылықты қолдан қоздыратындар да арамыздан табылады. «Үйрене қоймадың» деп байбалам салып, тіл білмейтіндердің бәрін қазақ тілінің қас жауындай көретін шолақ белсенділеріміз де аз емес. Қоғамның кейбір облыстық бөлімшелерінің қызметі саясиланып бара жатқаны, әкімшіліктің ісіне қол сұғып, кадр саясатына араласып, «анау қазақша білмейді, ол жерде отыруына болмайды» деп нұсқау беруге бейім тұратыны да әбестік. Қазір төрт құбыласы теңеліп тұрған адам аз. Қымбатшылық қыспағына түсіп, жүйкесі жұқарып жүрген жанға «біздің тілді білмейсің» деп өкпелеудің де дәл бүгін қисыны жоқ.

Қазақ тілі – қазақ халқының тілі. Ол ең алдымен қазаққа керек. Ол ең алдымен қазақ халқына қызмет етуі керек. Тіл туралы заңда көзделген, бұйыртса таяуда Конституциямызда бекітілетін мемлекеттік тіл мәртебесі оның қолданылу аясын барынша кеңейтті, мүмкіндігін молайтты. Қазір ана тілімізді пайдалануға ешқандай кедергі жоқ. Енді бәрі де өзімізге байланысты. Кінәні өзгеге аударып, жалқаулығымызды, енжарлығымызды, намыссыздығымызды түрлі







себеп-сылтаумен бүркемелеуге бейім тұрамыз, әйтпесе өз балаларымызбен қазақша сөйлесуге қандай қосымша жағдай керек? Шетелдегі қазақтар кейде бір қалада он шақты-ақ үй отырып ана тілін ұмытпай келеді емес пе?

Қазақтың қыр соңынан қалмай келе жатқан тағы бір дерт туралы айтпай тұра алмаймын. Республика Президенті ретінде мені ұлттық бірліктің жайы кәдімгідей алаңдатып отыр. Жүзге, руға бөлінушілік жөнінде әңгіме көбейіп барады. Мұның өзі – қоғамды артқа тарта-тын, ұлт тұтастығына нұқсан келтіретін нәрсе. Кез-келген ұлт әу баста тайпалардан құралады. Заман өте келе, ұлттық сана өсе келе, ол тарихтың еншісіне айналады. Өркениетті дүниеде арғы тегім бәлен тайпадан деудің өзі ұят саналады. Ал біздің біраз ағайын ата-бабаларының тұсындағы атауды әлі жамылып жүр. Ол былай тұрсын, руы бойынша жақындасу, бірігу, тіпті «бір атаның балалары» бас қосқан жиындар өткізу, қор құру сияқты жайлар бой көрсетуде. Біз тіпті кейінгі кездегі түрліше мерейтойлардың өзін бәсекеге, батыр санасып, би салыстыруға пайдаланып барамыз. Бұл – масқара.

Басқа айтар сөзім жоқ. Біз бүйтіп ел бола алмаймыз. Досқа күлкі, дұшпанға таба боламыз. Біртұтас мемлекет құрып, тәуелсіздік алғанда басымыз қосылмаса, мұны келер ұрпақ кешірмейді, тарих кешірмейді.

Тарих демекші, қазақтың өткен өмірінің қай кезеңін алсаңыз да, осы бөлінушіліктен, жіктелушіліктен тартқан зардабымыз, көрген қорлығымыз аз болған жоқ. Осындай алауыздықтың кесірінен арғысын айтпағанда, кешегі 37-нің зұлматында талай жайсандар сұқ саусақтың ұшында кетті, өзге елдерден алабөтен қисапсыз көп шығынға ұшырадық. Бірлік болғанда, ынтымақ болғанда кешегі Мәскеудің басшылары бірімізді-бірімізге айдап салып, осындай республиканы көлденең көк аттыға билетіп қоя алмас еді. Бөлінгеннен ешкім опа таппайды.





Бұрын тып-тыныш елдерде азамат соғысы өршіп жатқанда, әр қадамымызды, бір-бірімізге қараған қабағымызды әркім-әркім аңдып отырғанда жіктеліп, жіліктенер болсақ, онда біздің өз алдымызға мемлекет құрудағы еңбегіміз еш болатынын, зая кететінін мойындауымыз керек.

Қазақтың бөлінуі де бар, қазақты бөлу де бар. Рушылдықтың XIX ғасырдағы болыс сайлауынан өрши түскені тіпті де тегін емес. Ана жылдағы баламалы сайлау кезінде талай адам «өзіміздің жігіт екен, соған дауыс берейік» деп үгіт жүргізгені де жасырын емес. Осы қоғамның кейбір басшыларының өзі айтатын «қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ» дейтін «теорияның» да тиянағы шамалы. Өз халқыңды өзің жерлей бергеннен ұтарың не? Бірімізді-біріміз дос көрмейінше, бірімізге-біріміз сүйеу, таяныш болмайынша ешқандай бәтуәлі іс бітпейді.

Тіл туралы айтқанда, дінді де қозғамай кете алмаймыз. Қоғам өмірін демократияландыруға бағыт ұстаудың арқасында, шүкір, бұл салада да жаңалық көп. Дінге сенушілер тиісті рәсім-жоралғыларын қысылмай-қымтырылмай атқаратын болды. Қазір республикада 68 мешіт салынып жатыр. Басқа конфессиялар да өздерінің діни орындарын ашуда. Халықты парасат тәрбиесіне, отбасы жарастығына бейімдеп, имандылыққа, төзімділік пен бәтуашылдыққа шақырып, алауыздыққа жол бермеуде діннің игі ісі талассыз. Дегенмен біздің қандай шаруаны да науқанға айналдырып жіберетініміз қынжылтады, кез-келген іс-шараның бас-аяғында қол жайыла қалатыны, ретті жерде де, ретсіз жерде де құран шығарылып жататыны, баспасөзде дінді насихаттау күшейіп кеткені анық. Әсіресе, оң мен солын айырып үлгермеген балаларды ерте бастан дінге бейімдеу етек алып барады. Дінді саясат құралына айналдырғысы келетіндер де жоқ емес. Кейбіреулер менің әкімдердің алдында сөйлеген сөзімнің өңін айналдырып, «Президент дінге қарсы пікір білдіріпті»







деп жүрген көрінеді. Бәзбір шаш ал десе бас алатын басшылардың мені теріс ұғып, діндарлардың талап-тілегіне атүсті қарай бастауы да мүмкін. Сондықтан басын ашып айтамын: біздің елде дінге сенушілерге ешқандай қысым жасалмайды, бұл Конституция жобасында да көзделіп отыр. Дінге сену немесе сенбеу – әр адамның өз ісі. Тек мұндай күрделі процесті қолдан жеделдетудің жөнсіздігін ескерте кеткім келеді. Өз пікірімше, біздің Қазақстанда ислам фундаментализміне де, діни фанатизмге де тарихи, әлеуметтік негіз жоқ.

Біз тәуелсіз Қазақстанның болашағы үшін осындағы жетекші этнос — қазақтардың ерекше жауапты екенін ұғынуымыз керек. Ұлттық томаға-тұйықтық, қысқа күндік үнемді ойлап әлемдік қауымдастықтан бойды аулақ салушылық, халықаралық байланыстарда тек тарихы, тілі, діні ортақ елдермен ғана жақындасуға бейімдік ешкімге абырой әпермейді. Қазақ мемлекетінің тұтастығына да, осындағы ұлттардың өзара жарастығына да біз ерекше мүдделіміз.

«Халықтар достығы» деген ұлы ұғымды ауызға алмайтын болып барамыз. Қаншама қара аспанды төндіре сөйлегенімізбен, ардақты ағайын, халықтар арасында достық болған, қазір де бар, бола да береді. Қарапайым адамдар қай кезде де бір-біріне қол ұшын беріп, ұрыспай-таласпай, тату-тәтті өмір сүре біледі. Олардың арасын суытса, саясатты саудаға салып, әр-қайсысы өз ұлтының жақтаушысы, жоқтаушысы бола қалған жауапсыз желікбастар суытады. Қазақстанның өзінде де, одан тысқары жерлерде де біздің татулығымызды көре алмайтын, болмашы нәрсе үшін ұлт пен ұлтты қырылыстырып қоюдан тайынбайтындар бар. Сондайлардың арандатуына түсіп, араздыққа, алауыздыққа жол берсек, тілімізді өркендету тұрмақ, басымызбен қайғы болып кетеміз. Сондықтан астам пиғылдағы саяси содырлардың әрекетіне де, қазақтың қамын өзінен басқа ешкім ойламайтындай даурығып, өзге ұлттардың намысына тиетін түрліше топтардың қимылына да ерекше абай





болуымыз керек. Әсіресе, алып көршіміз Ресеймен, талайдан тағдыр қосқан, бүгінгі биігімізге бірге шыққан орыс халқының өкілдерімен тату-тәтті, тіл табысып тұрудың маңызы ерекше. Қазақстанда бөлісе алмайтын ештеңе жоқ. Көңіл сыйса, бәрі де сыйады. Ең бастысы – бізде мүдде ортақтығы бар. Сан түрлі ұлт өкілдерінің бір-бірімен сыйластығы бар, туған Қазақстанымызды дәулетіне сәулеті сай, демократиялық елге айналдыруға құлшыныс бар. Біздің қазіргі экономикалық дағдарыстан шығатынымыздың сенімді кепілі де осы. Қолда тұрған қазынамыздың қадірін білейік.

Сөзімнің соңында халықтың асыл мұраты жолында игі іс атқарып келе жатқан «Қазақ тілі» қоғамының алдындағы қыруар міндеттерді жүзеге асыруға Президент, Үкімет тарапынан нақты қолдау болатынын айтқым келеді. Қоғам мүшелері, оның осы құрылтайда сайланып отырған басшылары Отанымыздағы бірлікке, татулыққа қамқор болуды, қасиетті ана тіліміздің көсегесін көгертіп, абыройын асыруды өздерінің перзенттік парызы деп білетініне сенім артып, құрылтай жұмысына сәттілік тілеймін.

*Алматы, 26 қараша, 1992 жыл*

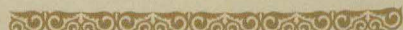






ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АРНАУЛЫҚ БАҒДАРЛАМА АҒАМЫ

2006 жылдарға арналған  
мемлекеттік бағдарламаның











## «МӘДЕНИ МҰРА» – МЕМЛЕКЕТТІҢ СОНЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ҰСТАНЫМЫ

*(«Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыру жөніндегі  
қоғамдық кеңестің қорытынды мәжілісіндегі сөз)*

**Құрметті зиялы қауым!**

**Қадірлі ағайын!**

Жылдар жылжып, уақыт өткен сайын Тәуелсіздігіміздің мәні жарқырай ашылып, маңызы арта түскенін бүгінгі өмірдің өзі көрсетіп отыр. Қол жеткен табыстарымыз бен жетістіктеріміз туралы сан рет айтылды да, жазылды да. Мен оларды тағы да қайталап жатудан аулақпын. Тек олардың қатарында еліміздің рухани әлемінің дамуында бірден-бір үлес болып табылатын, ұлттық мәні зор «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын қосар едім. Біз ғана емес, ЮНЕСКО тарапынан да бұл дүниеде сирек кездесетін жоба, басқа елдерге де өнеге болатын құжат деп белгіленді.

Естеріңізде шығар, біз біраздан бері әр жылға ат беріп, айдар тағуды дәстүрге айналдырдық. Сондай жылдардың бірі – «Ұлттық тарих жылы» болды. Жадымызды жаңғыртуға арналған сол атаулы жылы қазақтың тарихы мен тағдырына қатысты қаншама «ақтандақтар» ашылып, мұрағат түпкірінде шаң басқан жәдігерлеріміз жарыққа шықты.





Кеңес Үкіметі кезінде бізге шығартқызбай, көрсеткізбей келген тарихымызды тәуелсіздігіміз кезінде елімізге паш етіп, өзіміздің жастарымызды патриоттыққа тәрбиелеу деген ой болатын.

Ендігі бір жылды «Мәдениетті қолдау жылы» деп құлдырап бара жатқан мәдениетімізді сақтап қалуға жұмыс істедік. Жабылып қалған, шашылып қалған кітапханалардың жер-жерде қайта жандануына, шағылып қалған клубтар мен мәдениет ошақтарының қайыра бой көтеруіне мұрындық болдық. Біраз қалаларда қазақ театрларының ашылуына негіз жасадық.

Сайып келгенде, осы жылдар біз бүгін сөз еткелі отырған «Мәдени мұра» бағдарламасына дайындық, үлкен істің кіріспесі болатын. Экономиканың өсіп, жағдайымыздың жақсаруына байланысты бұл үлкен жұмысқа да кірісуге мүмкіндік туды.

Адамзат тарихының күретамыры – мәдениет, ал мәдениеттің күретамыры – адамзаттың ақыл-ойы мен іс-әрекетін дүниеге әкелген материалдық құндылықтар. Бұл бәрімізге белгілі ақиқат. Қай халықтың болмасын өзге жұртқа ұқсамайтын бөлек болмыс-бітімін даралап, өзіндік тағдырын айқындайтын басты белгі – мәдениеті. Мәдениет – ұлттың бет-бейнесі, рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы, парасаты. Өркениетті ұлт, ең алдымен, тарихымен, мәдениетімен, ұлтын ұлықтаған ұлы тұлғаларымен, әлемдік мәдениеттің алтын қорына қосқан үлкенді-кішілі үлесімен мақтанады. Сөйтіп, тек өзінің ұлттық төл мәдениеті арқылы ғана басқаға танылады.

Осы орайда «Мәдени мұра» бағдарламасы – мәдениетке деген мемлекеттік көзқарастың соны стратегиялық ұстанымын айқындаған маңызды жоба болды. Ол жаңадан қалыптасып жатқан қазақстандық қауымдастықтың әлеуеті мен гуманистік бағыт-бағдарын танытты.

Бұл Бағдарламаны қабылдағанда біздің алдымызға қойған басты мақсатымыз – халқымыздың өскелең рухани-мәдени сұранысын





қанағаттандыру болатын. Бағдарламаны жүзеге асырушы Қоғамдық кеңестің алдына бірнеше міндет қойылды.

Ең алдымен, білім беру саласын дамыту, халқымыздың тарихына қатысты мәдени мұрамызды сақтауды қамтамасыз ету, алыс-жақын шет жұрттағы жәдігерлеріміз бен мұрағаттарымызды іздестіріп, жинақтау керектігі міндеттелді.

Екіншіден, қазақтың тарихи-мәдени ескерткіштерінің көпшілігі кең сахарамызда шашыла орналасқаны белгілі. Олардың біршамасы бұған дейін тиіп-қашып жөнделсе де, қалпына келтіру, жаңарту жұмыстары жүйелі түрде қолға алынбаған еді.

Оның өзіндік себептері де бар болатын.

Кеңес заманында көне тарихты қопарудың қажеті жоқтай жасқаншақтап, коммунистік идеологияның жымысқы саясатынан аса алмадық. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында қолымыз қысқа болды.

Осы жағдайды жан-жақты ескеріп, бағдарлама аясында жер-жерде шашыла орналасқан еліміздің аса маңызды деген тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштеріне зерттеулер жүргізіп, оларды ғылыми негізде қайта жаңғырту жұмыстарын қолға алу туралы тапсырма берілді.

Үшіншіден, қазақ шын мәнінде бір дүниесімен мақтанар болса, ол – фольклорымыздың байлығы ғой. Ежелден сөз өнерін қасиет тұтқан елміз. «Қазақ халқының фольклоры жүз томнан асады» деген әңгімені біз естігелі қанша заман болды!

Сөйте тұра, осы шаруада да істен гөрі сөз көбірек болды. Ертегісі бар, батырлар жыры бар, айтысы мен дастаны бар оннан астам кітапты анау бір жылдары шығарғанымыз есімізде. Сосын оның аяғы да құрдымға кетті.

Осыған байланысты мамандарға ауыз әдебиетінің бар байлығын жарқырата шығарып, қазақтың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін



зерделеудің тұтастай жүйесін жасау міндеттелді. Ұлттық әдебиет пен жазуымыздың көп ғасырлық тәжірибесін қорытып, том-том етіп оларды кітап түрінде тарату жүктелді.

Төртіншіден, кеңес дәуірінде баяғыда қазақ тіліне көп шығармалар аударылған сияқты көрінетін және әлемдік классиканы түгел аударып тастағандай сезінуші едік.

Сөйтсек, бұл шаруада да тындырғанымыз шамалы болып шықты.

Аударма саласында мүлдем жүйе болған жоқ. Әлемдік классика да үзіп-жұлып қана аударылған. Әйтеуір, орыстың классикалық әдебиеті ғана біршама қамтылыпты. Содан кейінгі аудармалардың баршасы дерлік кеңес әдебиетінің туындылары.

Сондықтан әлемдік көркем әдебиеттің де ең үздік туындыларын жүйелі түрде ана тілімізге аудару қажеттігі туды.

Оған қосымша әлемдік ғылыми ой-сананың, мәдениеттің озық үлгілерін қазақшалау негізінде гуманитарлық білім берудің мемлекеттік тілдегі толыққанды қорын жасау ойластырылды.

Сайып келгенде, осының бәрі – мемлекет болып қалыптасуымыз үшін, ұлт болып топтасуымыз үшін қажет жағдай. Әлемдік ғылым мен мәдениеттің озық жетістіктерін бойымызға сіңіре отырып, қазақстандықтардың рухани кемелденуі, өркениет көшінен кейін қалмауы ең негізгі мақсат етілді.

Өздеріңіз білесіздер, кейінгі жылдарда Қазақстанның Ресейдегі жылы, Ресейдің Қазақстандағы жылы деп атаудың арқасында біз Абай бабамыздың ескерткішін Мәскеудің дәл ортасына орнатқыздық. Бұл да – үлкен жетістік.

Ал рухани-мәдени таным арқылы, тарихи сана негізінде патриоттық сезім, отаншылдық рух қалыптасатыны белгілі. Әсіресе бүгінгі жастарды отаншылдық рухта тәрбиелеу – мемлекеттік идеологияның темірқазығы болуы тиіс.







Әлемдік ғылым мен білімнің асыл қазыналарын қазақшалау арқылы біз мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру мәселесін негізгі мақсат етіп қойдық. Келешекте мектеп, орта арнаулы және жоғары оқу орындарының бағдарламаларын осы «Мәдени мұра» кітаптары негізінде қайта қарап, толықтыру мәселесі де ойластырылуы қажет.

Мәдениеті жоғары, тарихи танымы орнықты, ойы сергек елдің рухы да биік. Рухы биік халықтың іргесі де берік, әлеуеті де қуатты, ынтымағы да жарасты болмақ деп есептеймін.

Мінеки, бұдан төрт жыл бұрын менің халыққа Жолдауымда айтылған, содан кейін қабылданған және бүгін мәресіне жетіп отырған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының алдына осындай мақсаттар мен міндеттер қойылған болатын.

Менің Жарлығымен құрылған Қоғамдық кеңес, оған төрағалық еткен Иманғали Тасмағамбетов, Мұхтар Құл-Мұхаммед және мәдениет, ақпарат, білім министрліктері өткен үш жылда орасан зор қызмет атқарды.

Баршаларына зор рахмет айтайық.

\* \* \*

Өткен үш жылда елдің мәдени мұрасын зерттеудің тұтас жүйесін жасау, елеулі тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қалпына келтіру жөнінде зор жұмыс жүргізілді. Бүгінде мемлекеттік мұражайларда екі миллионнан астам мәдени құндылықтар сақталуда.

Ұлттық мәдениет пен жазудың санғасырлық тәжірибесін қорыту, әлемдік ғылыми ойдың, мәдениет пен әдебиеттің үздік жетістіктері негізінде гуманитарлық білім берудің мемлекеттік тілдегі толыққанды қорын құру жөніндегі жұмыс басталды.

Бағдарламаны іске асыру барысында тарих пен мәдениеттің 35 ескерткішін қайта жаңғырту жұмыстары аяқталып, Қазақстан





аумағындағы 30 қалашықта, қоныста, тұрақта, обалар мен қорғандарда маусымдық археологиялық зерттеулер жүргізілді.

Қытайға, Түркияға, Моңғолияға, Ресейге, Жапонияға, Египетке, Өзбекстанға, Арменияға, АҚШ пен Батыс Еуропа елдеріне ғылыми-ізвестіру экспедициялары ұйымдастырылып, Қазақстанның тарихы, этнографиясы, өнері бойынша еліміздің ғылыми топтарына бұрыннан белгілі болып келген бес мыңдай қолжазба және баспа басылымдары табылып, сатып алынды.

Тек Қытайға жасалған экспедицияның барысында ғана Қазақстанның тарихы мен мәдениеті бойынша бұрын зерттелінбеген үш жарым мыңға жуық дереккөздер табылды.

Осы зерттеулердің арқасында біз енді қазақ хандары мен сұлтандарының Қытайдың, Қоқанның, Хиуаның және өзге де іргелес жерлер басшыларымен жазысқан хаттарын қамтитын сандаған дереккөздерге ие болдық, бұрын беймәлім болып келген қыпшақ қолжазбалары қолымызға тиді.

Еуропа мемлекеттерінің кітапханалары мен дипломатиялық мұрағаттарынан жүздеген жазба ескерткіштер табылды.

Орталық Азияның ежелгі көшпелі халықтарының шаруашылық формасының және антропологиялық тұрпатының ерекшеліктеріне, олардың тілдерінің өзара ықпалдасуы мен араларындағы өзара қарым-қатынастарға байланысты этнологиялық дереккөздердің шетелдерде анықталғаны айрықша құнды.

Таяуда мен Берлинде бірнеше мемлекет басшыларының қамқорлығы аясында жұмыс істейтін арнаулы мұражайда болдым.

Ондағы көрменің мақсаты – Еуропа мен Азия халықтары дамуының өзара байланысын көрсету екен. Көптеген елдерде дәл Қазақстан аумағындағыдай қорғандар бар. Осының бәрі терең дүниежаратылыстық мәнге ие, бәріміздің біртұтас тарихи тамырла-







рымызды танытады. Сол тамырларды іздестіру – ұлы мұрат және бұл Қазақстан үшін ғана емес.

Елдің облыстары бойынша Ескерткіштер тізімін шығаруға әзірлік жұмыстары жалғасуда. Бүгінде Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасы тарихтың, археологияның, монументалдық өнер мен архитектураның 35 мыңнан астам жылжымайтын ескерткішін қамтиды.

Екі бірегей ескерткіш – Қожа Ахмет Иасауи мавзолейі мен Тамғалы археологиялық кешені ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұрасының тізіміне енген. Осы тізімге кіруге аталған келесі ескерткіш Отырар қаласы болып табылады.

Мұрағаттық құжаттарды сақтандыру мақсатында көшіру және қайта жаңғырту, музыкалық жазбаларды қалпына келтіру және осы заманғы аудио құралдарға көшіру жөніндегі жұмыс, ұлттық мәдениет үшін айрықша маңызы бар архитектуралық және археологиялық ескерткіштерді қолданбалы ғылыми зерттеулер жүргізілуде.

Бағдарлама аясында 218 аталым кітап шығарылды. Олардың арасында тарих, археология, этнография бойынша бірегей сериялар, жаңа энциклопедиялық сөздіктер бар. Мәселен, «Бабалар сөзі» сериясы қазақ халқының жүздеген жылдар бойы қалыптасқан фольклорының басын біріктіреді, ал «Қазақтар құқығының ежелгі әлемі» жинағы біздің халқымыздың құқықтық сана-сезімінің жетілуін ашып көрсетеді.

«Мәдени мұра» бағдарламасы ТМД елдерінде ғана емес, сонымен бірге алыс шетелдерде үлкен үндестік тудырды. 2006 жылдың көкегінде Париждегі ЮНЕСКО-ның Штаб-пәтерінде оның тұсаукесері табысты өткізілді.

Үлкен жұмыс жасалды. Үш жылдың ішінде бағдарламаға барлығы 2,7 миллиардтан астам теңге бөлінгенін ғана айтайын, мұның өзі әу баста жоспарланғанынан миллиард теңгеге артық.



Осындай ауқымды бағдарлама не үшін ойластырылды, ол бізге не береді?

«Мәдени мұра» бағдарламасы біздің тарихи-мәдени мұрамызды қалпына келтірудің тек практикалық мақсаттарымен тіпті де шектелмейтінін атап көрсеткім келеді. Оның басты міндеті – қоғамдық санада оң қадамдарға қол жеткізу және осы тұрғыда оның жалпы-мемлекеттік маңызды идеологиялық мәні бар.

Біріншіден, әңгіме ұлттың саяси санасының рөлін күшейту және шектерін кеңейту туралы болып отыр. Мұның өзі біздің мемлекетігіміздің аса маңызды рухани негіздерінің бірі болып табылады.

Ұлттық өрлеу санғасырлық мәдениеттің құнарлы топырағына түсіп, тарихи өткеніміздің жанды нәрімен қоректенгенде ғана жүре алады.

«Мәдени мұра» бағдарламасын әзірлеу кезінде тарихи диапазон тұғырнамалық тұрғыда анықталып, зерттеулер сол ауқымда жүргізілді. Әңгіме қола дәуірдің аяқталуы мен темір дәуірінің басталуынан тұратын екі мың жылдан астам кезең туралы болып отыр.

Соның нәтижесінде Еуразияның ұланғайыр кеңістігіне аттылы көшпелілердің андағайлап шығуы сияқты тарихтың іргелі оқиғасы және бұл оқиғаның «өзекті дәуірдің» – әлемдік діндердің пайда болуы, «далалық» өркениеттің, қазақ хандықтарының жарқын да қасіретті тағдыры, Ұлы Жібек жолының бойындағы халықтардың пайда болуы, өркендеуі, семуі және жаңа өмірі, отарлау, империя құрамында болу, егемен мемлекет ретінде болашаққа жол іздеу кезеңінің рухани ахуалына ықпалы назарға ілінді. Қоғам бүкіләлемдік тарих арнасындағы аса ірі оқиғалар тұрғысынан өзінді сенімді сезінуге мүмкіндік беретін ақпарат алды.

Тарихи-мәдени мұраны қалпына келтіру – сонымен бірге, болашаққа айқын сұлбасы түсетін уақыт байланысын қалпына кел-







тіру. Біздің өткеніміздің нақты мазмұны туралы сұрақтар қоя отырып, біз қазіргі кездің түсінігін байытамыз және болашағымыздың рухтандырушы бейнесін қалыптастыра аламыз.

Екіншіден, «Мәдени мұра» бағдарламасы ұлттық сана-сезім мен біртектіліктің қалыптасуымен және нығаюымен байланысты сұраныстарға жауап болды. Жаһандану дәуірінде тарихи-мәдени мұра – өзін-өзі біртектілендірудің негізі. Оны сақтамасақ, біз жаһандану үстіндегі әлемде тағы да жоғалып кету қатеріне тәуекел етеміз. Біздің артымызда мемлекеттілік дәстүрлерінен бір жарым ғасырлық қол үзіп қалу қаупі тұр, сондықтан біздің халқымыз өзін қайтадан тарихтағы әрекетшіл тұлға ретінде қабылдауға үйренуі қажет.

Үшіншіден, аталған бағдарламаны іске асыру бағытындағы күш-жігер елдің жаңа мәдени-тарихи кеңістігін біртіндеп қалыптастыруға жеткізеді.

Бір жағынан, Қазақстан аумағында мәдени құндылықтарды жай ғана қалпына келтіру, сондай-ақ бүкіл әлемге пашылған жәдігерлерімізді жинау және жүйелеу керек болды. Өйткені, соңғы уақытқа дейін біздің оған қолымыз жетпеді ғой.

Екінші жағынан, бізде көптеген «ақтаңдақтар» орын алған Қазақстанның төл тарихының біртұтас бейнесі болмады.

Екімыңжылдық тарих кейде бір-бірінен ажыратылған оқиғалардың тізбегі түрінде көрініс береді. Сондықтан тұтас тарихи кезеңдер тиісті дәрежеде зерттелмеген.

Осыдан келіп тарихи жағдайдың әсерінен елеулі бұрмалаушылыққа ұшыраған өз мәдени тұтастығың мен өркениеттік маңызыңды сезінуде түйткіл туындайды.

Мәселен, біз ұзақ уақыт «көшпелі өмір салты – мәдени құндылықтар тудырмайтын тарихи тығырық жолы» дейтін сырттан таңылған жалған түсінік пен соқыр сенімнің шырмауында болдық.





Бақсақ, біз көшпелі мәдениетті дұрыстап зерттемеппіз де, содан көшпелі өркениет табиғатын түсінуге қажетті әдістемені тек енді ғана игере бастадық.

Төртіншіден, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын іске асырудың қазақстандықтардың өз тарихы мен мәдениетіне деген қызығушылығын арттыруда зор маңызы болды.

Мәдени мұраны игеру – халықтың тарихи жадының негізі, онсыз өз кезегінде шынайы патриотизм болмайды. Тарихи мәңгүрттіктің осынау екпінін еңсеру жеткіншек ұрпақты тәрбиелеу үшін айрықша маңызды.

Меніңше, біз бүгін қуатты тарихи және мәдени базистің болуы азаматтылық пен патриоттық құндылықтардың өсуіне нақты жәрдемдесетінін қуаттайтын бұқаралық санадағы маңызды өзгерістерді байқай аламыз.

Бесіншіден, этносаралық өзара түсіністік пен елдегі ұлтаралық қатынас жарастылығының артуы тұрғысынан бағдарламаның әлеуетін атап өтпеске болмайды.

Мен қазақ ұлтының бай тарихи жолын, оның мәдени төлтумалылығын Қазақстанның басқа халықтарының танып-білуі және сонымен бір мезгілде этномәдени өзара ауысу үрдісінің жүруі өзара төзімділік пен құрметті нығайтудың ізгі де тиімді жолы екеніне сенімдімін.

Қазақ мәдениеті біздің даламызға келген көптеген этностардың рухани мұрасымен молықты және толеранттылық секілді қасиет ғасырлар бойы қалыптасып, қазақстандықтардың бүтінгі ұрпағына жұғысқан.

Осы бағдарламаны іске асыру қазақ халқының ғана емес, сонымен бірге ел аумағында тұратын басқа да этностардың тарихи және мәдени ескерткіштерін қайта жаңғырту мен қалпына келтіруді көздейтіні өте маңызды.







Мәселен, Алматы облысындағы өз бойында ұйғыр декорациялық-қолданбалы өнерінің көптеген өрнегі бар Жаркент мешітінің ғимараты, XX ғасырдың басында татардың ұлы ақыны Ғабдолла Тоқай тұрған Оралдағы үй қайта жаңғыртылды. Алматыдағы Вознесенск соборын, Түркістандағы Әскери-Николаевск шіркеуін қайта жаңғырту көзделеді.

Мұндай мысалдар аз емес. Осының бәрі – Қазақстанның мәдени байлығы. Біз оны сақтауға және қазақстандықтардың болашақ ұрпағына жеткізуге тиіспіз.

Тұтастай алғанда, мен «Мәдени мұра» бағдарламасы өте сүбелі нәтижелер берді, ол біздің зиялы қауым ортасында жоғары баға алды деп есептеймін.

Бүгін біз атқарылған жұмыстарды талқылауға, бірлесе отырып жаңа бағыттарды белгілеуге жиналып отырмыз.

Мұнда бүгін елдің тарихи және мәдени мұрасының қорына зор үлес қосқан археология, тарих, әдебиет, өнер саласындағы жетекші ғалымдар бас қосты.

Мен қиын кезде осы жұмысты қолға алғанымыз үшін болашақ ұрпақ бізге алғыс айтатын уақыт туатынын жеткізгім келеді. «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыру бізге өз тамырларымызды одан әрі тереңірек зерттеп, бүкіл әлемге ұланғайыр жеріміз бен еліміздің мәдениеті мен тарихын көрсету үшін алға ілгерілеуіміз керек дұрыс бағытты көрсетіп берді.

Енді мемлекеттік бағдарламаны іске асырумен тікелей айналысқан адамдарды тыңдап, өзара пікір алмасуды ұсынамын.

### **Құрметті зиялы қауым!**

Қазақстан әлемнің бәсекеге барынша қабілетті 50 елінің қатарынан лайықты орын алуы үшін өзінің қазба байлығымен қатар





жазба байлығын да, яғни, мәдениеті мен ғылымын, білімі мен білігін, тоқ етерін айтқанда, рухани әлеуетін күллі адамзатқа жарқырата көрсетіп, елімізді айдай әлемге паш ете білуі керек. Оны өздеріңіз де жақсы білесіздер.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының идеясы әуел баста ұзақ мерзімдік үлкен жоба ретінде көзделгендіктен, өткен үш жылға арналған бағдарламаны осы жобаның бірінші кезеңі деп қарай отырып, қолға алынған көптеген ауқымды шараларды әрі қарай жалғастыру қажет. Өйткені, осының бәрі үлкен істің бастамасы ғана. Алда атқарылар шаруалар шаш-етектен екенін өздеріңіз де білесіздер.

Осыған байланысты, бастаған ісімізді жүйелі жалғастыру мақсатында Мәдениет және ақпарат министрлігіне тиісінше 2007-2009 жылдарға арналған салалық бағдарлама жасап, жүзеге асыруды тапсырамын. Мұны «Мәдени мұраның» жалғасы деп біліңіздер.

Әрине, бұл салада жасалып жатқан істің бәрі тамаша деп өзімізді-өзіміз мақтай беру міндет емес. Проблемалар баршылық, оларды осы үш жылғы тәжірибені пайдалана отырып, шешуге тырысу керек. Әсіресе, реставрациялық-жөндеу жұмыстарының сапасына мұқият болған жөн. Баяғыдай, биыл қыруар қаржы жұмсап жөндеп, жылға жетпей сылағы түсіп, кірпіші құлап, жәдігер-мұраларымыз қотыр тайға ұқсап қалып жүрмесін. Осы жағына абай болыңыздар.

Сонан соң, құлан жортпас құла түздегі сол ескерткіштерімізді қалай пайдаланбақ ойдасыздар? Осыған орай арнайы Туризм және спорт министрлігін құрдық. Кімге көрсетпексіздер? Бұл да мықтап ойланатын мәселе. Яғни, жәдігер-ескерткіштерді жөндеумен қатар, қазірден бастап оларды ел игілігіне айналдыру жағын – туристік инфрақұрылым жасауды қолға алу керек.

Археология жұмысында да бейберекет қаза бермей, қазылған сол тарихи орындарды сақтау жағын да ойластырғандарыңыз жөн. Ұлттық мұраларымыз қарлы боран, жауын-шашынның астында







шайылып кетіп жүрмесін. Ертеңгі күні орнын да таба алмай қалып жүрерміз.

Ең алдымен, осы ұлттық мұраларды жарыққа шығаруда Бағдарламаның негізгі концепциясын сақтауларыңыз қажет. Ол дегеніңіз – мұраларды жалпы оқырманның, ғалымдардың, студенттердің қажетіне жарату жағын ойлап, сол арқылы ғылыми зерттеу жұмыстарын одан әрі жалғастыруды қамтамасыз ету деген сөз. Ал бүгінгі ғалымдардың, жазушылардың еңбектерін «Мәдени мұра» бағдарламасына тықпалаудың қажеті жоқ деп ойлаймын.

Сондай-ақ, әлемдік ақыл-ой мұраларын қазақ тіліне аудару жұмысында аудармашыларға қойылар талапты күшейтіп, сапа жағына қаттырақ көңіл бөлгендеріңіз жөн болады.

Аудармамен ең алдымен тілдің мамандары, кәнігі қаламгерлер айналысқаны жөн. Ғалымдар көбіне сарапшылық, кеңесшілік қызмет атқарса ортақ іске көбірек пайда тигізеді. Қандай күрделі шығармалар да қазақтың қара тілімен төгіліп, жатық сөйлеп тұрмаса, біз адамзаттың алтын қорын төл мұрамызға айналдырдық деп айта алмаймыз.

Бағдарлама бойынша шығарылып жатқан кітаптардың тиражын да қарастыру керек. 2-3 мың дана кімге жетеді? Олар тіпті кітапханаларды да толық қамтамасыз етпей отырғаны белгілі. Шығарылған аз таралымның өзі дұрыс бөлінбейді деген сын орынды. Білім және ғылым министрлігі өзінің саласына бөлінетін кітаптардың санын қайта қарап, сала бойынша оңтайлы орналастыруы жөн.

Жоспарланған томдықтарды дайындау мен оны шығаруға мемлекет тарапынан қаражат бөлінеді. Бірақ, меніңше, бұдан былай да бәрін мемлекеттің мойнына артып қоюға болмас. Нарық тетіктерін пайдалану қажет. «Мәдени мұра» өнімдерінің таралымын көбейту жағын, олардың оқырман қолына жетуін, дүкендерге, ең алдымен кітапханаларға түсу жағын мықтап ойластыру керек. Облыстық,





қалалық, аудандық деңгейдегі әр әкім өзіне сеніп тапсырылған аймақтық кітапханаларында «Мәдени мұра» бағдарламасының кітап дестелері тиісті мөлшерде тұруын қамтамасыз етуге тиіс. Қажет болған жағдайда, жер-жердегі сұранысты ескере отырып, кітаптарды қосымша таралыммен қайта басып шығаруды да ойластыру керек. Бұл іске бюджеттен тыс қаржы көздерін тартуды әкімдер қарастырсын.

«Мәдени мұра» бағдарламасының халықты серпілтіп, жер-жерде үлкен қозғау салғаны, осы бағытта облыстарда да игілікті шаралардың атқарылып жатқаны қуантады. Бұл бастама еліміздің рухани түлеуінің басы деп ойлаймын. Сондықтан облыстар да қолға алған шараларды жеріне жеткізіп, бастаған істерін жалғастырғандары жөн. Ескерткіш-жәдігерлерді таңдағанда ұсақтамай, еліміз үшін тарихи-мәдени маңызы бар мұраларды ғана іріктеп, бұл іске білікті сарап, сергек талғаммен қараңыздар. Жаз айларында студенттерді жұмылдырып, Қазақстанның тарихын, әр ауылдың, әр өңірдің ауыз әдебиетін, тарихын зерттетіп, жаздыру арқылы кітап етіп шығару керек.

Қорыта айтқанда, «Мәдени мұра» бағдарламасы ел тарихында, ұлттық тағдырымызда айрықша орын алатын әлеуметтік жоба болып қалары сөзсіз. Бұл бастаманың ел рухының көтеріліп, ұлт жадының жаңғыруына септігін тигізетін құбылыстарының біріне айналғаны ақиқат.

\* \* \*

Мәдениет және ақпарат министрлігіне елдің мәдени мұрасының сақталуын және тиімді пайдаланылуын қамтамасыз ету мақсатында ел бюджетінен қажетті қаржы қарастырып, 2007-2009 жылдарға арналған тиісті салалық бағдарлама жасауды және жүзеге асыруды тапсырамын.







Мұны «Мәдени мұра» бағдарламасының» жалғасуы деп есептеңіздер.

Қағидаттық тұрғыдан бұл жұмыс төмендегідей бірқатар міндеттерді шешуге бағытталуы тиіс.

Ең алдымен, басталған істі жалғастыру, яғни, бағдарламаның бірінші кезеңіндегі негізгі бағыттарды іске асыруды барынша қамтамасыз ету керек. Бұл ретте ақпараттың жаңа ауқымын ғылым айналымына тезірек қосу үшін оны зерттеу мен өңдеуге күш салу керек.

Жаңа да жүйеленген білім ғылыми-педагогикалық айналымға қосылуы үшін, яғни, монографиялар мен ғылыми басылымдардың ғана тақырыбы болып қана қоймай, жоғары және орта мектептің оқулықтары мен оқу бағдарламаларына енуі үшін жұмыс атқару айрықша маңызды.

Маңызы бұдан кем емес екінші міндет – тарихи-мәдени мұраны халық қол жеткізетін қоғамдық білім мен бұқаралық ақпараттың саласына аудару. Бұл мұра қазақстандықтарды күн сайынғы назарындағы жайтқа айналуы тиіс. Осылайша тарқатудың мақсаты – бұрынғы да, сондай-ақ, қазіргі де әлемнің тұрлаулы ұлттық бейнелерін қалыптастыру. Бұған көркем әдебиет, кинематография, баспасөз және телевизия құралдары арқылы, мұражай экспозицияларымен, көрмелер көмегімен қол жеткізуге болады.

Кітап шығару саласында көп жұмыс қажет – бізге мол тираждармен шығарылатын Қазақстанның тарихы, археологиясы, этнографиясы мен мәдениеті мәселелері бойынша сапалы сериялық кітаптар керек.

Ретіне қарай айтайын, біз кітап шығару саласында көп артта қалып қойдық. Мәдениет және ақпарат министрлігі мен білім және ғылым министрлігі тарих, этнография, мәдениет бойынша сериялы кітаптар шығару жөніндегі ұсыныстарын әзірлеп, енгізуі тиіс.





Келесі бағыт – Қазақстанның тарихы және мәдени мұрасын шетелде белсенді таныстыру. Бұл – елдің беделіне жақсы әсерін тигізетін, кең таралған әлемдік тәжірибе. Бұл бағытта бізде әлдебір нәрселер жасалуда, алайда жүйелі жұмыс әлі жоқ. Мәселен, Есік қорғанынан табылған «Алтын адамның» көшірмесі Нью-Йоркта БҰҰ ғимаратында тұр, бірақ ол әзірге бүкіл әлемге танымал қазақстандық брендке айнала қойған жоқ.

Ал Қазақстан аумағында қазірдің өзінде Шығыс Қазақстан облысындағы Шілікті қорғанынан үшінші «Алтын адам» табылды.

Шіліктідегі олжа жаңа дәуірге дейінгі VII ғасырға тән деп есептеледі және бұған дейін ұқсасы кездесе қоймаған бірегей заттары бар.

Ғалымдар бұл ескерткіштерді әлемдік мәдениеттің озық үлгілерімен бір қатарға қоюда. Осының бәрін шетелде шеберлікпен көрсете білу керек.

Туризмді дамыту үшін тағы бір мына маңызды жайтқа – мәдени-тарихи мұраны белсенді пайдалануға назарларыңызды аударайын. Тарих пен мәдениеттің ескерткіштерін туризмнің инфрақұрылымындағы аса маңызды буын ретінде қарастырған жөн. Олар қазақстандық және халықаралық туристік маршруттар жүйесіне еніп, даму үстіндегі туристік саланың өсу нүктелеріне айналуы тиіс. Қазір біз Қазақстанда туризмді дамытудың кең бағдарларын қарастырудамыз.

Үш министрлік бұл орайда маңызды тарихи-мәдени ескерткіштер туристік нысандарға айналуы үшін бірлесе жұмыс жасауға тиіс. Осылайша, біздің мәдени ескерткіштерімізді қаржылай қолдауды қамтамасыз етуге болады.

Сондықтан магистралды көлік жолдарында тұрған және нағыз тарихи мәні бар ескерткіштерді қалпына келтіруге айрықша назар аудару қажет.







Жолдардан, коммуникациялар мен елді мекендерден шалғайда жатқан әрқилы қабірстандарға қаржы шығындауды тоқтатқан жөн.

Бөлек бір тақырып – Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштері тізімін қайта қарау мәселесі. Мұнымен қазір Мәдениет және ақпарат министрлігі айналысуда.

Жылжымайтын мүлікке және қалалардағы жер телімдеріне бағаның өсуіне қарай, қолданыстағы тізімнен архитектуралық ескерткіштерді шығаруға және содан кейін оларды жекешелендіруге көптеген тілек білдірушілер пайда болды. Әкімдер мен өкілетті органдарға мұны қатаң қадағалауды тапсырамын.

Тұтастай алғанда, осы және басқа міндеттер кешенін орындау ведомствоаралық айқын үйлестіруді талап етеді.

«Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыру жөніндегі қоғамдық кеңес іскер ұсыныстар енгізіп, осы міндеттерді іске асыру жөніндегі қызметті үйлестіре отырып, белсенді жұмыс жүргізуі тиіс.

Бұған қоса, аталған жұмыста тек мемлекеттен бөлінетін қаржыны ғана місе тұтып отыруға болмайды.

Бағдарламаның жобаларына бизнес секторы да қосылуы керек. Меценаттық және демеушілік қызмет мемлекет тарапынан ынталандырылуы тиіс деп білемін. Мәдениетке қолдау көрсетудің арнаулы қорын құру туралы ойласу қажет.

Біздің үшжылдық жұмысымыздың қорытындысын шығара келе, тарих пен мәдениет ескерткіштері туралы деректі фильмдер сериясын жасауды тапсырамын. Бұл серия республикалық барлық телеарналар арқылы көрсетілуі тиіс.

### **Ардақты зиялы қауым!**

Сөзімнің басында айтқанымдай, біз бүгін елдіктің бір ісін, бір болғанда да ірі ісін қорытындылап отырмыз.





Ата-бабаларының асыл сөзін жүз томға жинап, бастырып шығара алатын ел – бақытты ел, бақуатты ел, болашағы кемел ел. Қазақ елі – сондай ел.

Әлем әдебиетіндегі әйгілі жүз кітапты емін-еркін, жатық етіп аударып, бар бояуымен, өзгеше өрнегімен төгілтіп түсіретін тіл – қуатты тіл, құнарлы тіл, құдіретті тіл. Қазақ тілі – сондай тіл.

Осы екі ақиқатты айдай әлемге айқара ашу үшін де «Мәдени мұра» бағдарламасын қолға алуға болар еді. Ал оның басқа да қыруар міндеттерді шешіп бергенін өздеріңіз жақсы білесіздер.

«Мәдени мұра» бағдарламасын жүзеге асыру мемлекеттілікке сын болатындай аса жауапты шаруа деп білемін.

Біз бұл шаруаны абыроймен атқара алдық. Бұдан әрі де жалғастыра береміз.

Біз келер ұрпақтарымыз ұдайы жалғастыруға тиісті ұлы істі бастап бердік. Алыс жол – алғашқы адымнан. Ол тоқтамайды да.

Елдік мүддесіне еткен еңбектеріңіз үшін барлығыңызға ризашылығымды білдіремін!

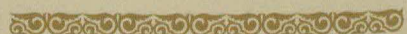
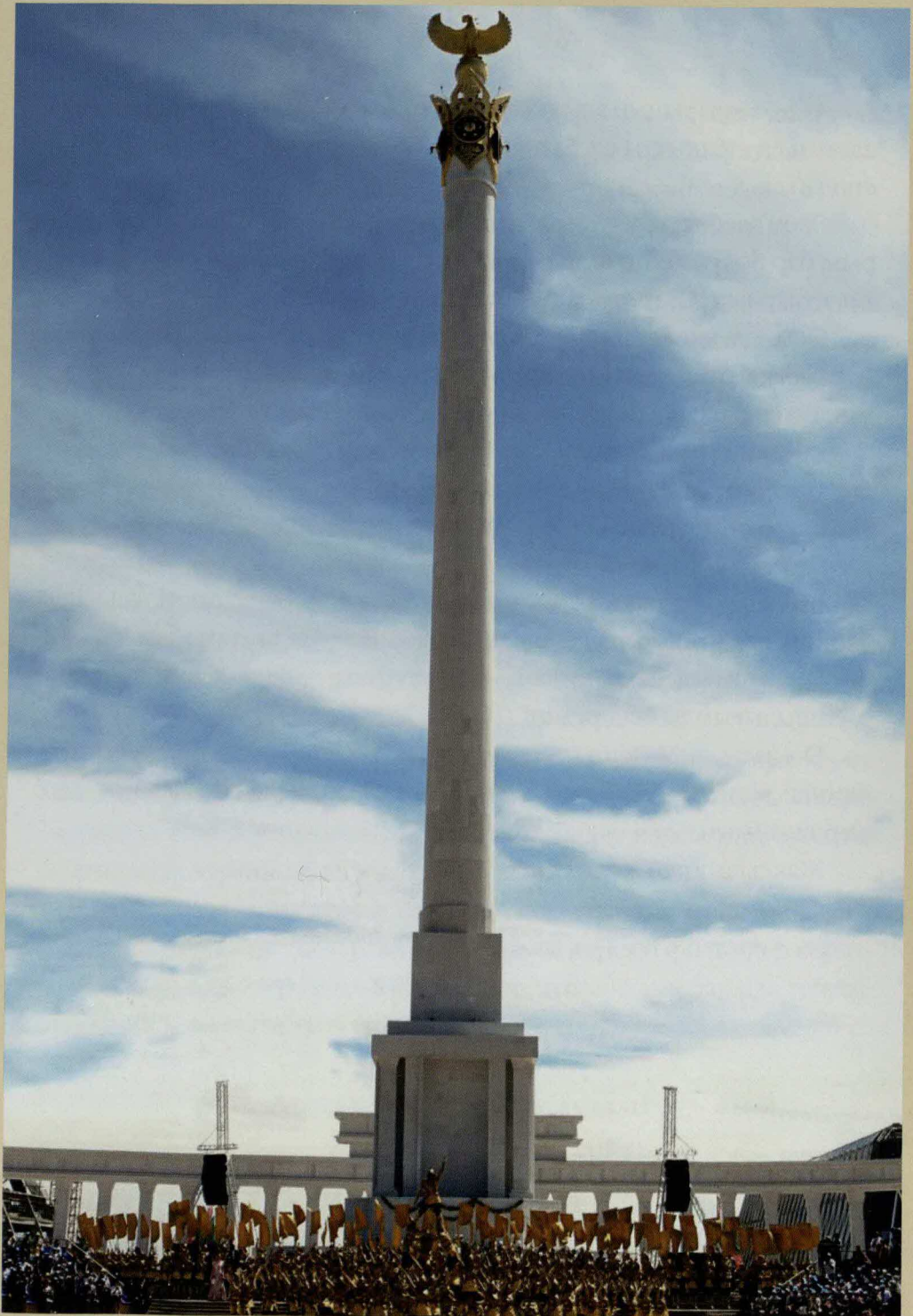
Осымен «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының бірінші кезеңін қорытындылауға арналған мәжілісті жабық деп жариялаймын.

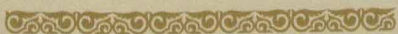
Жақсылықпен жүздесейік!

*Астана, 13 ақпан, 2007 жыл*













## «ҚАЗАҚ ЕЛІ» МОНУМЕНТІНІҢ АШЫЛУ САЛТАНАТЫНДАҒЫ СӨЗ

### Ардақты ағайын!

«Өткенге топырақ шашсаң, болашақ саған тас атады» деген атадан қалған ұлағатты сөз бар. Тарихын ұлықтамаған, барын бағаламаған жұрттың бағы жанып, жоғы түгенделмейді.

Бүгінгідей кең байтақ жері бар, киелі төрі бар қазақ – шын мәнінде жұлдызы жанған бақытты халық.

Алайда бұл бақыт бізге оңайлықпен де, өздігінен де келген жоқ. Қазақ өз тарихында ұлт ретінде талай мәрте жойылып кете жаздап, тағдырдың талай ащы зары мен тауқыметін тартты.

Бүгінгі тәуелсіздікке дейінгі аралықта халқымыздың сан ғасырлық аумалы-төкпелі тағдыры, арманы мен аңсары, арпалысқа толы күресі жатыр. Іштей булыққан бұлқынысы мен өкініші, жеңістері мен жеңілістері жатыр.

Бүгінде Алтай мен Атырау, Сыр мен Тобыл арасындағы байтақ өлкеде орын тепкен Қазақстан Республикасы ежелден қалған ұлы істердің, ұлағатты дәстүрлердің, іргелі мемлекеттердің заңды мұрагері болып саналады.

Әдетте, біз қазақ ұлысының қалыптасуын, Қазақ хандығының жеке орда тігуін Жәнібек пен Керей хандардың есімімен байланыстырамыз.





Бұл кезең қазақ халқының болашағы үшін шешуші тарихи сәттердің бірі болғаны рас. Алайда жеке хандық құрылғанымен, қазақтың басына баянды бақ пен бейбіт өмір орнай қалмағаны тағы белгілі.

Әр ғасыр, әрбір дәуір қазаққа сыны мен сынағын қатар жіберуден танбады. «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» тұсында империялардың қыспағына түсіп, халқымыз ошағы мен отанынан айрылып қалудың аз-ақ алдында қалды. Ел басына күн туған сол бір алмағайып замандарда бүкіл қазақ бірігіп, тізе қосып, елін сақтап, жерін қорғап қалды.

Абылайдан кейін бодандық қамытын киген қазақ халқын бір тудың астына біріктіруді көкसेп, тәуелсіздігі үшін тәуекелге бас тіккен Кенесары хан да осы өңірде күресіп өткенін білесіздер. Жалпы сол заманда қазақ сахарасында 350-дей ұлт-азаттық көтерілісі болды.

Одан кейін де бостандыққа бұлқынған, еркіндік аңсаған ерлердің күресі толастамады. Өткен ғасырдың басында тарих сахнасына «Оян, қазақ!» деп жар салған зиялылардың жаңа шоғыры шықты. Дербес мемлекет құруды аңсап, азаттық жолында бастарын бәйгеге тіккен Алаш қайраткерлерінің бәрі де тоталитарлық өктемдіктің құрбаны болды.

Отаршыл жүйенің озбырлығын көрген қазақ халқы отызыншы жылдардағы зобалаң тұсында орасан нәубетке ұшырап, қынадай қырылды.

Сол кезде саны 5 миллионға жетіп қалған қазақ халқы бірер жылдың ішінде тең жарымынан айрылды. Көпшілігі аштықтан өлді, қалған қазақ айдалып кетті, атылды, жер аударылды.

Міне, «мың өліп, мың тірілген» халқымыздың әлеуметтік, демографиялық, рухани өсіміне балта шапқан зұлматтардың бір парасы осы.







Мұның бәрі – ұмытуға болмайтын төл тарихымыздың қастерлі беттері, халқымыздың қасіретті тағдыры. Бүгінгі ұрпақ бұларды жақсы білуі тиіс.

Сол себепті, Астананың 10 жылдығын мерекелей отырып, «Қазақ елі» монументінің алдында өткенімізге салауат, бүгінімізге тәубе дейік, ағайын!

Ел үшін, жер үшін құрбан болған ерлердің рухының алдында тағзым етейік.

### **Ардақты ағайын!**

Астана мемлекетіміздің бас қаласы ретінде қазақ елінің өткенін таразылап, бүгінін саралап, барар бағытын айқындап отыратын тарихи жауапкершілік міндетін өз мойнына алды.

Сондықтан Астананың төрінен қазақ елінің баянды болашағына бағдар сілтейтін еңселі ескерткіш тұрғызылуының өзі заңды құбылыс.

Қазақ мемлекетінің басты ескерткіші осы монумент болады. Монументтің биіктігі – 91 метр. Қазақстан өз тәуелсіздігін 1991 жылы алды. Ескерткіштің биіктігін де осы жылға орайластырып белгіледік.

Стелланың ұшар басында алып Самұрық құс бейнеленген. Қазақ ұғымында Самұрық – еркіндіктің, күш-қуаттың, кеңдік пен тәкаппарлықтың символы саналады. Сол сияқты біздің Самұрық та – іргесі берік, шаңырағы биік қазақ елінің жиынтық бейнесі іспетті.

Астана төрінен ашылып отырған «Қазақ елі» монументі – халқымыздың өткені мен бүгінін байланыстырып тұратын мәңгілік белгі.

Бұл монумент – біздің ата-баба аманатына адалдығымыздың, терең тамырлы салт-дәстүр мен ұрпақ жалғастығының жарқын көрінісі.





Сөзімнің соңында айтарым, қазақ елі ежелден жақсыны жанына тартқан бауырмал, пейілі кең, жаны жомарт, қонақжай халық екені белгілі. Бұл – біз үшін әрдайым мақтан ететін асыл қасиет. Халқымыз осы қасиетінің арқасында, мемлекет құраушы ұлт ретінде еліміздегі татулық пен келісімнің ұйтқысы болып келеді.

Соңдықтан да елорда төріндегі мынау «Қазақ елі» монументі халқымыздың биіктерді бағындырар сарқылмас әлеуетіне, дала-сындай дархан пейіліне, әлемдік өркениетті бойына сіңірген алғырлығына қойылған айшықты белгі деп білем.

Қазақстанның келешегі кемел. Келер ұрпақтың заманы жарқын, өмірі нұрлы. Күн санап көркейіп келе жатқан Астана қазақ мемлекеттігінің кіндік қаласы ретінде ғасырдан-ғасырға жасай беретіні шындық. Халқымыздың асқақ рухын паш етіп, бірлік пен жасампаздыққа үндей беретіні және талассыз.

Еліміз аман, жұртымыз тыныш болып, әсем Астанамыздың абыройы асқақтай берсін.

Мереке құтты болсын, ағайын!

Тәуелсіздігіміз тұғырлана түссін! Қазақ елі мәңгілік болсын!

*Астана, 6 шілде, 2008 жыл*







## МАЗМҰНЫ

### I ТАРАУ. ТӘУЕЛСІЗДІК ТҰҒЫРЫ

- Президенттік қызметіне кірісуге арналған салтанатты рәсімде сөйлеген сөз**  
(10 желтоқсан, 1991 жыл) 8
- Қазақстан Республикасының жаңа мемлекеттік рәміздерін таныстыру салтанатындағы сөз**  
(5 маусым, 1992 жыл) 18
- БҰҰ Бас Ассамблеясының 47-сессиясында сөйлеген сөз**  
(5 қазан, 1992 жыл) 24
- Тоталитарлық өткен шақтан – тұрақты және демократиялық Қазақстанға**  
(Тәуелсіздік күні және Ақмола қаласын Қазақстан Республикасының астанасы деп жариялау құрметіне арналған жиындағы сөз)  
(13 желтоқсан, 1997 жыл) 34

### II ТАРАУ. ТАРИХИ ТАМЫРЛАР

- Береке басы – бірлік**  
(Ордабасы тауында Төле биді, Қазыбек биді, Әйтеке биді еске алу күніне арналған салтанаттағы сөз)  
(28 мамыр, 1993 жыл) 54
- Түркістан – ұлттық бостандығымыз бен елдігіміздің ақ ордасы**  
(Түркістан қаласының 1500 жылдығына арналған ғылыми конференцияда жасалған баяндама)  
(20 қазан, 2000 жыл) 68
- Тараз қаласының 2000 жылдық тойына арналған салтанаттағы сөз**  
(26 қыркүйек, 2002 жыл) 80
- Керей, Жәнібек хандарға арналған ескерткіштің ашылу салтанатындағы сөз**  
(1 маусым, 2010 жыл) 90





### III ТАРАУ. АЛАШ АРЫСТАРЫ

#### **Айбаты аңызға айналған батыр**

(Райымбек батырдың 300 жылдығына арналған салтанаттағы сөз)

(13 тамыз, 2005 жыл)

96

#### **Абай туралы сөз**

(Абай Құнанбайұлының 150 жылдық мерейтойына арналған салтанатты жиындағы баяндама)

(9 тамыз, 1995 жыл)

104

#### **Адалдық пен адамгершіліктің, әділеттілік пен ізгіліктің алып жыршысы**

(Жамбыл Жабаевтың 150 жылдығына арналған салтанатты мәжілістегі баяндама)

(23 тамыз, 1996 жыл)

130

#### **Алашқа айбын болған арыстар**

(Т. Рысқұловтың, С. Қожановтың, С. Сейфуллиннің, І. Жансүгіровтің, Б. Майлиннің туғанына 100 жыл толуына орай тарихи зерде кешінде жасалған баяндама)

(14 желтоқсан, 1994 жыл)

150

### IV ТАРАУ. МӘНГІЛІК МҰРАТ

#### **Дүниежүзі қазақтарының I құрылтайындағы сөз**

(30 қыркүйек, 1992 жыл)

170

#### **«Қазақ тілі» қоғамының құрылтайындағы сөз**

(26 қараша, 1992 жыл)

190

#### **«Мәдени мұра» – мемлекеттің соны стратегиялық ұстанымы**

(«Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыру жөніндегі қоғамдық кеңестің қорытынды мәжілісіндегі сөз)

(13 ақпан, 2007 жыл)

202

#### **«Қазақ елі» монументінің ашылу салтанатындағы сөз**

(6 шілде, 2008 жыл)

222





**Темірқазық**  
Елбасы сөйлеген сөздердің жинағы  
(қазақ тілінде)

**Шығармашылық топ** – Д.Абаев, Д.Қыдырәлі

**Беттеуші** – Н.Әбдіқадырова

**Мұқабаны безендіруші** – Қ.Саханов

**Фото:** С.В.Бондаренко, Б.К.Отарбаев, Ш.Шахай

Кітапқа Тұңғыш Президент мұражайының, «Егемен Қазақстан»,  
«Казахстанская правда» газеттерінің фотомұрағаттары да  
пайдаланылды.

Пішімі 70\*100 1/16. Қаріп түрі Academy\_Kz.

Көлемі 14 баспа табақ, Таралымы 2000 дана.

Бағасы келісімді.

Тапсырыс берушінің файлдарынан «ІМАК OFSET» баспасында басылды.  
Түркия Республикасы, Ыстамбұл қаласы.